

Truhelka, Ciro
Historicka podloga agrarnog pitanja u Bosni

DR. ĆIRO TRUHELKA:

HISTORIČKA PODLOGA AGRARNOG PITANJA U BOSNI.

SARAJEVO ∴ ZEMALJSKA ŠTAMPARIJA ∴ 1915.

HISTORIČKA PODLOGA

AGRARNOG PITANJA U BOSNI.

PO VRELIMA OCRTAO

DR. ĆIRO TRUHELKA.

SEPARATNI OTISAK IZ „GLASNIKA ZEMALJSKOG MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI“, 1915.

SARAJEVO.

ZEMALJSKA ŠTAMPARIJA.

1915.

Uvod.

Pravno stanje modernog bosanskog agrarnog pitanja razjasnili su dva vrsna pravnika: Eichler i Posilović, kojima se još pridružio Karszniewicz[1]); ali historičku podlogu bosanskih agrarnih institucija, koje tako duboko zasjecaju u socijalni i privredni život našeg naroda, do danas nije niko na osnovu historičkih vrela prikazao.

Već u prošlom vijeku, pod pritiskom evropskih vlasti, primorana je bila Turska, da svoje stare agrarne ustanove preudešava u »modernom« duhu. Taj pritisak nije proizašao iz objektivne spoznaje, iz pomnog proučavanja i sravnjivanja sa modernim evropskim prilikama, nego pod dojmom pretjeranih vijesti o tradicionalnom »turskom zulumu«, o zulumu, koji napokon ni u najuređenijoj modernoj državi ne fali, iz namrštenosti težačkog naroda, koji na čitavom svijetu voli, da se prikaže nezadovoljnim, i iz često nepromišljenih a koji put i zlobnih izvještaja stranih konzularnih agenta, koji su svoja izvješća o turskim agrarnim prilikama udešavali ne po potrebi naroda, ne po interesu države, nego po političkim tendencijama vlastite vlade. I pošto su te tendencije vazda bile u opreci sa interesima Turske, bilo je *a priori* nužno, nad njenim agrarnim institucijama izreći *anatema* a kraj ove potrebe bilo je donekle i izlišno, baviti se pitanjem, da li su stare turske agrarne institucije zbilja tako hrđave, kako im je zao glas ili su rezultanta historičke evolucije, u kojoj je jednako sudjelovala i država i duh vremena i narodna psiha.

Danas ima to pitanje samo teoretsko, više historičko značenje, ali je ipak vrijedno, da se razbistri te sam s toga već prije dvije-tri godine pokušao, da tema o historijatu bosanskih agrarnih institucija obradim u nekoliko crtica, koje su izašle u maloj brošuri[2]) a od onda bavio sam se u svojoj dokolici osobito tim, da saberem što više starih turskih zakonika i drugih dokumenata, koji se odnose na agrarno zakonodavstvo. U tom poslužila mi je sreća, jer sam sabrao lijepi

---

[1]) Eduard Eichler: Das Justizwesen in Bosnien und Hercegovina.
Dr. Stefan Posilović: Das Immobilarrecht in Bosnien und Hercegovina. Agram 1894.
Adam Karszniewicz: Das Agrarrecht in Bosnien und der Hercegovina. D. Tuzla 1899.

[2]) Dr. Ćiro Truhelka: Die geschichtliche Grundlage der bosnischen Agrarfrage. Sarajevo 1911.

niz rukopisnih kodeksa, koji danas predstavljaju već malu biblioteku. To su čitavi nizovi kanunama, berata, tapija i drugih spomenika. Što me je u njima osobito zanimalo, to sam iz njih izvadio a pri tom pomagali su mi, prevadajuć i kolacionirajuć, prijatelj g. Fehim ef. Spaho a osim njega i gg. Behauddin ef. Šehović i Riza ef. Muderizović. Njima se ovdje najsrdačnije zahvaljujem na trudu i ustrpljenju, kojim su me u ovom poslu pomagali!

Za prikaz sredovječnih feudalnih prilika dobro mi je došlo i nekoliko listina dubrovačke arhive, koje sam naknadno našao te sam ono, što sam o tom prije pisao, njima popunio, ali tursko doba posve je iznova obrađeno, jer sam imao na raspolaganje kud i kamo obilnija i autentičnija vrela, nego kada sam napisao onu prvu svoju studiju o ovoj temi.

Prikazujući turske agrarne prilike moram naročito naglasiti, da slika, koju izlažem, ni najmanje nije potpuna. Vrela, što sam ih obreo, tako su bogata i obilna, materija, što ju obuhvataju, tako je opsežna i raznolika, da bi trebalo koji desetak godina, da se pomno do u sitnice prouče. Meni je bilo stalo samo do toga, iznijeti ono, što je mene osobito zanimalo, što ima općenitije značenje a stalo mi je bilo i do toga, da se bar od prilike vidi, kako su bogata pravna i historička vrela ove struke a da je malo koji i slutio o tom bogatstvu.

Ovaj kratki prikaz namijenjen je samo starijoj dobi, to jest onoj, kada su se turske agrarne institucije razvijale još bez ingerencije stranih vlasti, posve autonomno. U doba »reforma«, koje nisu ni reformatore ni reformirane zadovoljili, zašao sam samo u toliko, koliko je potrebno, da se slika upotpuni.

I. Osvrt na srednji vijek.

Plemenski ustav.

Da uzmognemo bolje shvatiti prerogativa sredovječnog bosanskog plemstva i pretenzije njihovih muslimanskih potomaka, potrebno je, bar ukratko, osvrnuti se na glavno načelo našeg sredovječnog ustava.

Hrvati, koji se za svoje seobe naseliše u Bosni, imađahu kao i njihovi suplemenici u Hrvatskoj i Dalmaciji od starine gentilni ustav. Plemena — *generationes* — bila su elementi, iz kojih se sastavljaše državna zajednica a predstavnici im bijahu poglavice plemena — župani. Kao *primus inter pares* isticao se je nad njima vladar, bio on ban ili kralj, koji je do te časti dospio ili izborom ili uslijed sretne političke konstelacije, koja je njega i njegovo pleme uzdigla nad ostalim te je postao prvim predstavnikom države. Suverenstvo, skopčano uz njegovu osobu, nije bilo lično njegovo pravo, nego ga je on uživao tek kao predstavnik i starješina svoga plemena. Zato primjerice u Bosni ban Stefan I. ne izdaje važnije državne listine sam, nego uvijek zajedno sa svojim najbližim surodnikom, s bratom Vladislavom (1322.—1323.), banica Jelisaveta sa sinom si, banom Stjepanom II. a spomenuti Vladislav sa kneginjom Jelenom i njenim sinom banom Tvrtkom i sa bratom knezom Vukom i t. d.[1]). Ta praksa prelazi i u prvo doba kraljevsko. Suverenstvo vladarevo postaje tek onda potpunim, ako njegove odluke ratificiraju plemena, odnosno župe, koje su u svako doba na »slavnom dvoru«

[1]) Kako se zajednica odnosila i na alodijalni posjed pokazuje nam primjer iz godine 1060., što ga malo niže iznosimo.

bana ili kralja imali bar po jednoga zastupnika, koji je prisustvovao kao svjedok kod svih važnijih državnih aktova. Tako se razvila u Bosni praksa, da se na svakom iole važnom državnom aktu na čelu imenovao vladar sa svojom najbližom svojtom a na kraju uvijek po jedan ili dva zastupnika najglavnijih bosanskih župa: Bosne, Usore, Soli, Dônjih Kraja, Podrinja, Zagorja, Rame, Skoplja, Duvna, Humske zemlje i t. d. Kao predstavnik dvora sudjelovao je još posebni »dvorski pristav« a na kraju potpisao bi se još i »dijak« kao pisac povelje.

Plemenskom principu u državi odgovara zajedničarstvo u familijama bosanske vlastele, gdje su isprva muški članovi bili ravnopravni a starješina, bio on otac ili stariji brat, provađao je važnije odluke, osobito one, koje bi se ticale imovnih ili drugih važnijih odnošaja, uvijek u zajednici sa mlađim članovima kuće. Taj princip nalazimo u listinama bosanskih velmoža sve do u XV. vijek. Tako izdaje važnije dokumente »velji knez« humski Andrija zajedno sa sinovima, županom Bogdanom i županom Radosavom (god. 1249.), zetski gospodar Sracimir sa braćom Jurom i Balšom (1368.), župan Bijeljak Sanković sa bratom Radičem (1368.), vojvoda Sandalj Hranić sa braćom Vukcem i Vukom (1419.), vojvoda Radosav Pavlović sa sinom Ivanišem (1427.) i t. d. Ovaj obiteljski kolektivizam ustupa od druge pole XV. vijeka sve više mjesta senioratu a zajedničarstvo pomalo nestaje iz vlasteoskih kuća, ali se to bolje čuva i njeguje u seoskim kućama, gdje je još do nedavna bilo glavnom podlogom svega društvenog i ekonomskog života.

To smo spomenuli samo za to, da istaknemo, kako u srednjem vijeku u Bosni nije ni u državi, ni u familiji pojedinac bio samosvojnim reprezentantom vlasti, nego da je ona bila kolektivno pravo plemena, odnosno obitelji.

Ako to imamo na umu, biti će nam po koja inače nejasna pojava u zamršenoj povijesti Bosne shvatljiva, a prije svega razumijevati ćemo bolje i agrarne prilike, koje su onda vladale, i u glavnom još i danas postoje u Bosni.

Allodium i feudum.

Već u doba samostalnih hrvatskih kraljeva razlikuju se dvije vrsti zemalja: *allodium*, to jest zemlje, koje su neograničeno i osebnò vlasništvo posjednika i kraljevska zemlja — *terra regalis*, koja se kao *feudum* davala u *leno* zaslužnim muževima. Kao primjer alodijalnih zemalja navodim dokumenat iz godine 1060., u kom se veli: *Ego Moimir pro eterna gloria dono totam partem allodii, volente et consentiente et collaudante fratre meo Draselo, quod incipit a ualle sanctorum Cosme et Damiani usque ad territorium monachorum sancti Thome*[1]. Alodijalne zemlje spominju se često i u slijedećem deceniju između god. 1070. i 1078.: u Gorici alodija neke udove Barbare u Panjani, što je kralj Krešimir prodao opatu Petru za 40 romanata, davši rođacima Barbare još 15 romanata; dalje alodija u Doljanima, Ljutostrahov u Krstanima, Tješimirov i Dobračin u Gorici, u selu Jasenu i t. d.

Alodij zvahu Nijemci obično »das Erbe«, u latinskim listinama služi za nj riječ *hereditas, patrimonium* a istu nalazimo kroz čitavi srednji vijek u Bosni i Hrvatskoj, gdje se imenom baština, plemenita baština, plemenština ozna-

---

[1]) Rački: Documenta histor. croatica, pag. 60.

čuje zemljišni posjed jednoga plemena. Taj se pojam sačuvao i u tursko doba pod imenom baštine.

Kao opreka spominje se po koji put u starohrvatskim listinama takozvana kraljevska zemlja — *terra regalis*. Tako je kralj Krešimir darovao manastiru sv. Marije u Zadru zemlju Tochnia, *„que regalis esse dinoscitur vel regalium servorum“* (ib. 67) a među zemljama, što ih je Petar Crni 1080. darovao crkvi sv. Petra u Selu, spominje na Mosoru između Soluna i Biokova zemlju, koja je prije bila vlasništvo Streze, djeda kralja Zvonimirova, a on ju poslije od njega kupio. Pošto je ovu zemlju Zvonimir svojatao za se, *„dicendo, quod esset regalis“*, izveo je Petar pred kralja u Šibenik svjedoke, koji su dokazali, da ju je kupio *„et quod ista terra non esset regalis“* (ib. 132).

Plemenita baština.

Zemlja, u koliko još nije bila u alodijalnom posjedu pojedinaca, bila je najglavniji državni imetak, a njom je raspolagao jedino reprezentant suverenstva, dakle vladar, kako se u bosanskim dokumentima veli, »učinivši svit« (savjet) sa »velmožami rusaga«. I u Bosni, kao i ostaloj srednjoj Evropi, izviralo je pravo vlasništva na nepokretno imanje iz suverenskog prava vladareva, koji bi naročitom donacijom[1]) ustupio ne samo pravo vlasništva nad dotičnim zemljištem, nego i prerogativa, skopčana s time. Zemlja davala bi se samo u iznimnim slučajevima, uz najveće kautele pojedincima i to opet ne kao individuu, nego kao predstavniku plemena, kome je on glava, a davala bi se za vanredne zasluge, što si ih je dotičnik stekao, bilo za državu, bilo za osobu vladarevu. Ni ban ni kralj nisu mogli sami od sebe darivati ni pedlja zemlje, ako na to nisu pristali velmože, to jest predstavnici pojedinih plemena i župa, koji su ili sami ili po svojim zastupnicima morali svaku takovu darovnicu ratificirati i svečanom zakletvom utvrditi.

Kod zakletve prigodom podjeljenja plemenite baštine upotrebljavali su iste formulare kao i kod najvažnijih državnih ugovora. Vladar i njegovi velmože kleli bi se od prilike ovako: »tko će sie naše zapisanije pritvoriti, ili bi naš' poslidni ili bi inoplemenik', da e proklet' i ocem' i sinom' i svetim' duhom' i dumanadeset' apostolma i 77 izabranimi i da e Judi skariotskomu drug' i da e pričesnik' kr'vi božioj i da e proklet' vsim' tvorom' nebeskim«.

Zemljište, što ga je kruna davala pojedincima, zvala se »baštinom« ili »plemenitom baštinom« ili naprosto »plemenitim« a akt donacije označivao se sa rečenicom »dati u plemenito« ili »dati u baštinu«. Vlasnik baštine zvao se baštinikom a značajno je, da u bosanskim listinama za adjektiv *„proprius“* nalazimo riječ »baštinan«.

Baština podjeljivala se, kako rekosmo, za razne zasluge. Tako je 1323. ban Stjepan darovao Grguru Stipančiću pet sela »u vike vikoma njemu i njegovu ostalomu«, jer mu je doveo gospođu od »cara burskoga«; 1331. darovao je knezu Vuku Vukosaliću i bratu mu Pavlu Banice i Peći sa izokolnim selima i nekoliko sela u Vrbanji za to, što je u Raškoj izbavio bana, kada je banov konj

[1]) U listinama: »darovanje«, »zapisanje«.

usmrćen a Vuk mu podmetnuo svoga i što je »caru raškom« oteo grad Novi. Kralj Tvrtko darovao je županu Vukmiru i braći mu, Tvrtku i Stjepanu, Kolo na Duvni, a kada je ovaj zamijenio to selo za selo Jelšenicu, potvrdio je to kralj Dabiša 1395. »za nih' službu i viru .... što nam' poslužiše vsegda virno i srd'čno, najviše u turač'kih' boih' ne štedeće svoih' glav' za nas'«.

Baština davala se »u vike vikoma« ili kako latinska formula glasi: *„in perpetuum"*. Nju niko vlastelinu nije mogao oteti a jedini razlog konfiskacije bijaše veleizdaja, ako ju ustanovi posebni za to kompetentni sud. Tako veli kralj Tomaš 22. augusta 1446. u povelji, kojom dariva sinovima Ivaniša Dragišića zemalja oko Ključa: »da im' se toi ne ima poreći ni potvoriti ni na mane donesti ni za ednu neviru ni zgrihu kralevstvu našemu, što ne bi ogledano gospodinom' didom' i cr'kvom' bosanskom' i dobrim' Bošnjani«, a plemenština mogla se oduzimati, kako Juraj Hrvatinić u jednoj listini od god. 1434. ddo. Kreševo veli, ako »bi se zgodilo, tere bi koi .... toliko sagrišio, da mu se ima glava od'sići onomu, koi e sagrišio«. Ali da tom smrtnom osudom pleme osuđenika ne gubi pravo na baštinu, vidi se po tome, što se u pomenutoj listini nastavlja: »a ostali da živu i prebivaju u vsih' tih' zgora imenovanih' plemen'štinah'«.

Pojam plemenštine tako je usko vezan sa pojmom posjeda, da se kod donacija upotrebljava i onda, kada nadarenik nije fizična osoba nego država. Tako je ban Stefan 1333. dao gradu Dubrovniku Ston i Rat »u baštinu i plemenito« a Dubrovčani darovaše Hrvoji palaču »u plemenito i baštinu«.

Da su vlastela svojom plemenitom baštinom mogla slobodno raspolagati, tome ima u listinama nekoliko dokaza. Osobito karakteristična u tom vidu je darovnica kralja Stefana Tomaša od 14. oktobra 1458. kojom potvrđuje posjede logofeta Stefana Ratkovića »da ih' ima u baštinu i negova deca i mužka i ženska i negovi posledni u vek' vekom' da e volan' pošteni vlastelin logofet' Stefan' i negova deca i negovi posledni vsemi tem' više pisanim' selmi ili mu drago cr'kvi priložiti ili prodati ili založiti ili u pr'ćiu dati ili komu od svoih' ostaviti, u vsem' da e volan' kako šuštom' svoom' baštinom' i da im se ništor od' ovogai ne uzme ni za edno sagrešenie, izam'še nevere«.

Dokaz, da su vlastela imala pravo prodavati svoju baštinu, daju nam vojvode Sandalj i Radoslav Pavlović, koji su čitavu župu Konavlje — dakako dozvolom kraljevom — prodali Dubrovniku.

Posjednik baštine i plemenštine i svi njegovi odvjetci bili su ravnopravni knezovi. Svaki se vlastelin zvao knez a knezom se nazivaše i sin vojvode, bana, pa ni sam kraljević ne imađaše drugog naslova nego »knez«[1]). Bosanki vlastela, kao »plemenita gospoda«, smatrahu se ravnopravnim sa kraljevima i carevima, jer ni bosanski kralj ni sam cezar rimski nemaju višeg naslova, nego li je »plemeniti gospodin«, kojim se diči i zadnji bosanski vlastelin.

Kako su sredovječni knezovi bosanski visoko cijenili svoju plemenitu baštinu, vidi se po tome, da su obićavali i na onim gorostasnim stećcima, što bi ih navukli na svoje grobnice zabilježiti, da su pokopani na svojoj baštini. Tako veli neka Ivan u Prečkom polju, da je pokopan »na svojoj zemlji«, Hrelja u Presjenic

---

[1]) U netom spomenutoj darovnici zove kralj Toma svoga sina Stefana knezom.

i braća Dobrilo i Viganj Bobani u Žakovu i Radoje sin vojvode Stipana u Radimnji pokopani su »na svojoj baštini«, braća Radivoj i Radoslav Vukčić sahranjeni su »na svom plemenitom«. Radoslavu Valahoviću piše na nišanu ova fraza, koja upravo odiše štovanjem plemenštine: »me spase sama, jere legoh' na svoj plemenitoj baštini«.

Kmetstvo.

U srednjem vijeku bijaše dakle vlastelin — knez —, kao nosioc lena, vlasnik zemlje, a kmet mu obrađivao je tu zemlju i za to uživao jedan dio roda, dočim je jedan dio, obično trećinu, kao u Romana, gdje se ona zvala *tertia*, a mjestimice i polovinu, davao gospodaru. Za to se kmet i zvao tretjenikom a u krajevima, gdje bi davao polovinu, i polovnikom.

Daću od zemaljskih proizvoda, što ju je kmet bio dužan davati vlastelinu, davao mu je kao nosiocu lena, komu je kruna, odnosno vladar, ustupio pravo na takozvani *terraticum*, koji inače pristoji kruni. Mi to razabiremo iz jedne listine od god. 1151., kojom Deša, knez Duklje i Zahumlja, podjeljuje Benediktincima na brdu Garganu u Apuliji otok Mljet te im ujedno ustupa pravo, da od zemalja, koje bi ko drugi tamo osim njih obrađivao pobiru *„territorium* (!), *quod nobis dari solitum est“*.

Bosanski kmet, za razliku od srpskog mjeropha, bio je kud i kamo na višem socijalnom stepenu a kmetski odnošaj nije njegovu ličnu slobodu ni na koji način ograničavao. On, osim trećine, odnosno polovine, redovno nije bio vlastelinu dužan vršiti niti kake službe, niti mu robotati, dapače ni u socijalnom pogledu nije bio daleko odvojen od vlastelina, jer se spominju u listinama iza vlastelčića, t. j. manjih posjednika, odmah »kmetići«.

Etimologiju imena kmet pokušao je Adam Karszniewicz[1]), koji se u Bosni jedini intenzivno bavio znanstvenim proučavanjem kmetskih odnošaja, da rastumači iz latinskog *comes* »pratioc« odnosno iz grčkog *κωμήτης* »rutavi«. Je li jedna ili druga, nije li nijedna etimologija valjana, to je teško odlučiti. Ja bi samo na to upozorio, da je čudno, ako je ova riječ klasičnog izvora, zašto ju ne nalazimo ni u sredovječnih Germana ni u Romana, koji su sa latinskim življem dolazili i ranije i bliže u doticaj, nego li Slovjeni, prem su imali slične agrarne institucije kao i Slovjeni. A u drugu ruku upozorio bi i na tu čudnu pojavu, da u Slovjena baš oznake, koje označuju pojedine socijalne kategorije: ban, knez, kmet nisu slovenskog porijekla. Ta činjenica možda upućuje na to, da izvor riječi kmet valja tražiti na istom vrelu, na kome se traži i izvor riječima ban i knez.

Kao ni turska riječ raja, nije ni riječ kmet u srednjem vijeku imala prezirna značenja. U našim listinama zovu se kmeti »dobrim Bošnjanima«; zadnji patarenski gost Radin zove krstjane i krstjanice, dakle članove patarenske hierarhije, kmetima i kmeticama a da je u Srbiji i u Crnoj Gori naziv kmet još u zadnjim vjekovima služio za oznaku seoskog starješine odnosno seoskog sudca, to je opširno razložio već Karszniewicz.

O odnošaju između kmeta i vlastelina u srednjem vijeku nemamo do današnjega dana još nijedne listine iz Bosne, koja bi nam dala pouzdanijih

---

[1]) Über die Abstammung und Bedeutung des Wortes Kmet. Zagreb. 1895.

podataka. Tek nedavno našao sam u Dubrovniku, u arhivi, među notarijalnim spisima, jednu, koja nam o tome pobliže govori. To je agrarni ugovor, registriran na molbu jedne stranke, Radmila Žargovića, 25. septembra 1480. a glasi:

† ми влань херьцегь Стипань милостию божиωм Светога Саве господинь хльмски и приморьски кнезь дриньски и вечѣ дадемо на знань Сакомꙋ чωвекꙋ прѣдь кога хоћи ωвь нашь листь ωтвωрени а с нашωм̃ невѣстю вѣрωваддномь како поиска ꙋ мене Радмило Жарговикь и Живань землѣ на Пртꙋши и ꙗ имь дахь тꙋи землю по ти пꙋть накоνω и држань тико ти землѣ тежѣ на поли нимь и нихь ωстанькωмь а дахь тꙋи землю радмилꙋ за негово послꙋжень.

писань ωви листь ꙋ застругꙋ а писа радоѥ домашинавикь.

Vlasnik, koji ovim »otvorenim listom« ustupa kmetsko pravo, je sam herceg od Sv. Save Stjepan a kmetsko pravo stiče Radmio Žargović i brat mu Živan. Uvjeti, pod kojima se daje to pravo na selište u Prtuši, slični su kao i u drugim selima i na dubrovačkom teritoriju, to jest herceg daje zemljište »na pola« te prema tomu Radmio postaje njegovim polovnikom. To pravo dobiva i potomstvo (»ostanak«) Radmilovo, dakle ono nije kao u Dubrovniku ograničeno na stanoviti niz generacija, niti se Radmio obvezuje na godišnji »dar« ili na kakovu drugu služnost, osim davanja polovine.

Zanimivo je, da herceg podijeljivanje ove kmetske zemlje motivira time, da ju daje »za njegovo posluženje«, dakle za usluge, što mu ih je Radmio prije učinio.

Drugi jedan dokumenat, što se nalazi u 37. knjizi spisa *Diversa Notarie* u dubrovačkoj arhivi, zanimiv je s toga, što iz njega razabiremo, kako je i posjednik jednog selišta privremeno mogao postati na vlastitoj zemlji kmetom. Dapko Milošević iz Trebinja zadužio se je bio dubrovačkom prnjataru Stancu Dobretiću za 8 perpera i 2 groša te mu je 3. aprila 1408. dao u zalog komad zemlje, zvane Sinokose u Trebinju i to pod tim uvjetom, da zemlju ima obrađivati Dapko i davati svome vjerovniku polovicu roda tako dugo, dok dužni novac ne isplati u gotovom. Onda tek da mu zemlja bude opet slobodna *(libera et francha)*.

Ni u spomenuta dva, ni u obilnim notarijalnim dokumentima dubrovačke arhive, koji se odnose na kmetske ugovore dubrovačke vlasti, nema spomena, da je kmet pri sklapanju kmetskog ugovora gospodaru plaćao takozvani *laudemium*, t. j. stanovitu svotu novca, kojom se ima izražavati priznanje gospodarevog prava vlasništva (Grundherrlichkeit). Taj *laudemium* ne nalazimo ni u kojem novijem bosanskom kmetskom ugovoru a nije se možda namjerice puštalo, da ude u običaj, jer se je bilo bojati, ako se vremenom izgube sitne pravne distinkcije, da bi se *laudemium* mogao identificirati sa kupovninom i iz toga izvoditi po vlastelina nepovoljni zaključak.

Da bosanski kmet u srednjem vijeku nije nikako bio vezan uz kmetsku zemlju — *glebae adnexus* — najbolje nam dokazuje to, da su kmeti Radoslava Pavlovića, koji je bio poznat kao nasrtljiv gospodar, kada je prodao svoj dio Konavalja Dubrovniku, jatomice prebjegli na dubrovačko zemljište. Radoslav prijetio je Dubrovčanom, da mu vrate njegove kmetove, ali oni zastupahu stanovište, da kmetovski odnošaj ne ograničuje osobne slobode pojedinaca i to njihovo shvaćanje bilo je jamačno glavnim povodom ratu, koji se iza 1430. rodio između vojvode Radoslava i dubrovačke republike.

Po staroj sredovječnoj instituciji imao je vlastelin u razmiricama svojih kmetova i sudačku vlast prve instancije, ali čini se da on toga prava nije vršio.

Nama bar dosele nije došao u ruke ni jedan dokumenat, koji bi to u praksi potvrdio, dočim ih imade nekoliko, koji dokazuju, da su kmetovi razmirice međusobom rješavali na stanicima posebnim kmetovskim porotnicima. Što više, vremenom postaju radi te narodne sudbene prakse nazivi kmet i porotnik sinonima. Ako je vlastelin imao prema kmetu viši politički autoritet, imao ga je tek kao *„patronus"* naprama klientu, čije bi interese zastupao pred višim instancijama.

Prema rečenom nisu sredovječne agrarne prilike u Bosni bile bogzna kako strašno »sredovječne«, položaj bosanskog kmeta bijaše dapače vrlo povoljan, a sravnimo li ga sa srpskim mjerophom, upravo sjajan. Za to nigdje u bosanskoj historiji ne nalazimo ni najsitnijega traga kakoj kmetskoj buni, za to su se iz vlaških katuna gornje Hercegovine jatomice selili Vlasi u Konavlja, gdje su Dubrovčani do najsitnije sitnice pridržali agrarne institucije bosanske, za to su kroz sve vijekove, počam od srednjega vijeka do najnovije dobe, doseljenici iz Srbije, Macedonije i Crne Gore naseljivali pusta ili opustjela selišta bosanska.

Izor i ispaša.

Mnogo češće nego agrarnim ugovorima, koji se tiču Bosne, nalazimo u dubrovačkoj arhivi spomena ugovorima, koji se tiču posebne vrste poljoprivredne zarade i koju još danas nalazimo vrlo često u Bosni a to je davanje stoke na ispašu i izor. Dubrovčani, koji isprva izvan gradskih zidina nisu imali za pašu stoke zgodna zemljišta, bili su prisiljeni davati svoju stoku na izor i na ispašu susjednim seljacima na bosanskom teritoriju a to je bivalo pod istim uvjetima, kao što se to i danas skoro u svim krajevima Bosne radi.

Kao primjer za izor navesti ću samo po jedan slučaj. 21. septembra 1393. predao je Radmio Bradković Obradu Hlapoviću iz Oboda oraćega vola na ispašu i čuvanje *„ad rectam partem lucri, quod recipiet ex dicto bove secundum consuetudinem contrate"*. Dakle Obrad je imao vola da hrani, čuva i da ga iznajmljuje za poljski rad a od zarade da daje vlasniku *rectam partem* t. j. polovicu te mu je dužan davati o volu i o zaradi »račun na čisto«.

Kao primjer za ispašu neka služi ovaj: 12. maja 1321. predao je Dubrovčanin Radogost Budišević nekom Dobrogostu iz Trebinja 24 krave i 80 komada sitne stoke da ih hrani i čuva *„bona fide sine fraude"*. Pola roda *(fructus, quod deus dederit)* postala je vlasništvo Dobrogostovo a druga ostala je vlasniku stoke, a ako bi koje živinče uginulo ili bi nestalo radi slaba čuvanja, imao je to Dobrogost naplatiti i polagati o tome račun.

Kakve su ustanove bile običajne u slučaju da vlasnik zemljišta daje seljaku i zemljište i oraće volove, razjasniti će nam najbolje ovaj ugovor, registriran u dubrovačkom notarijatu 1. novembra 1417.[1]) Marin Crijeva dao je Radovanu Marinoviću i Radašinu Boljesaliću u selu Dobri u Novim Zemljama dvije zemlje,

---

[1]) Diversa Notarie vol. XII, str. 193.

osim toga dva vola, plug, ostali halat *(feramenta)* i pola sjemena a oni se obvezaše, davati drugu polu plugova, dva vola i pola sjemena a od svega, što god bi na zemlji rodilo, dužni su kmeti davati gospodaru polovicu. Ako bi koji vô poginuo, dužni su mu donijeti *„signum mortis“* i dokazati, kojom je smrću poginuo te će se u tom slučaju na zajednički trošak nabaviti novi vô. Ali ako se vô s nepažnje izgubi, dužni su kmeti da ga plaćaju sami.

Dubrovački agrar.

Pošto su nam bosanski dokumenti, koji bi nam ocrtavali sredovječne agrarne prilike u Bosni vrlo oskudni, moramo se obazrijeti na dubrovačke [1]), koje su, već radi susjedstva, pružale najbliže analogije i koje su, kako će se razabrati iz slijedećeg razmatranja, u temeljnim načelima istovjetnog porijekla kao i bosanske.

Zemljišni teritorij dubrovački izvan gradskih zidina bijaše do godine 1333. vrlo tijesan: takozvana Astarea od Sv. Jakova do Orahova dola (Val di Noce), jedva pô kvadratne milje velik, za koji su Dubrovčani plaćali isprva humskim knezovima a poslije bosanskim banovima i kraljevima danak, zvan mogoriš (lat. *magarisium, margarisium*). 1333. dobili su Dubrovčani od bosanskog bana Stefana Ston i Stonski Rat (poluotok Pelješac), 1398. od kralja Ostoje Primorje između Stona i Orahova dola, takozvane »Nove Zemlje«, 1419. kupili su od vojvode Sandalja Hranića njegovu polu Konavalja a 1427. od Radosava Pavlovića drugu polu Konavalja i tako su postali suzerenim vlasnicima lijepog dijela bosanskog zemljišta, na komu su pridržali nepromijenjene agrarne prilike, koje su vladale i u ostaloj Bosni.

Oni su to zemljište razdijelili na decenija, kao što se i u Bosni zemlja dijelila na desetke i podijelili je među svoju vlastelu i pučane, koji su imali pravo dubrovačkog civiliteta te su izdali posebne naredbe — takozvane Ordines, kojima se uređuju agrarni odnošaji u ovim krajevima. Da su ovi odnošaji bili isti kao u Bosni, to jest da Dubrovčani nisu mijenjali nikako bitnih agranih ustanova starobosanskih, razabiremo po tome, što se godine 1385. u 8. indikciji 3. juna u naredbi, izdanoj u tu svrhu, da se urede građevni odnošaji izvan grada, o agrarnim doslovce veli: *„et in omnibus aliis ordines antiqui, facientes mentionem de dictis territoriis, observentur et in suo remaneant robore firmitatis“*. To će reći: na bosanskom teritoriju, što je došao u vlast dubrovačku, ostadoše starobosanske agrarne institucije u krijeposti.

Naravski vlastelin nije sam svoju zemlju obrađivao, osim malog komadića, na komu bi ljetovao i sadio za vlastitu porabu usjev, voće ili vino. Taj za osobnu obradu rezervirani komad zvao se carinom a identičan je sa onom vrstom zemlje, što se u Bosni u tursko doba prozvalo beglukom.

Ostalu zemlju davao bi kmetu, da ju obradi uz uvjet, da mu od roda daje polovicu te se takav kmet zato zvao polovnikom. Latinski se dubrovačkim kurijalnim jezikom zvao akt podjeljivanja kmetovskog zemljišta »dare ad polovizzam« a kmet »polovnicus«. To je ime ostalo i onim kmetovima, koji su

---

[1]) O dubrovačkom kolonatu napisao je krasnu studiju Iveglio: Il contadinagio di Ragusa. Osim podataka, što ih je on našao u arhivi, ima ali još mnogo toga, što on nije zapazio pa sam nekoliko, u koliko sam mislio da je potrebno i ovdje upotrebio.

uslijed zaključka velikog vijeća od god. 1446. bili dužni davati od usjeva samo četvrtinu a od vina i voća polovicu[1]).

Dužnost davanja danka izvire iz narodnog običajnog prava Slovjena, koji su naselili ove zemlje a u odnošaj, što njom nastaje između kmeta i vlastelina, nije se državna vlast ni u Bosni ni u Dubrovniku miješala, nego je običaj odlučivao, koji dio prihoda kmet ima da daje vlastelinu. Zato u doba prije »reforma« nemamo u Bosni nigdje ni traga posebnoj zakonskoj ustanovi, koja bi ustanovila kvotu ovoga danka, zato ni Dubrovčani, prem su lijepim nizom zakonskih ustanova uredili svoje agrarne prilike, ne ustanovljuju općim zakonom visinu kmetskog danka a s istoga razloga ni u Sulejmanovoj kanunami pa ni u kasnijim turskim kanunima neima traga zakonskoj ustanovi, koja bi uzakonila kvotu kmetskoga danka.

Iz toga zaključujemo, da je davanje kmetskoga danka privatnopravni odnošaj između vlastelina i kmeta, a ako bi radi njega između stranaka došlo do kontroverze, riješavala bi se na osnovu običajnog prava.

Ali ako se u Dubrovniku državna vlast, reprezentirana u tri vijeća: velikom, malom i u vijeću takozvanih umoljenih, nije u to miješala, ona je cijelim nizom naredaba zaštitila sam agrarni princip, da se on ne bi izopačio ni na štetu vlastelina ni kmeta ili polovnika.

Agrarne prilike bile su po tim ustanovama ove:

Odnošaj između vlastelina i kmeta udešavao bi se u svakom slučaju posebnim kmetovskim ugovorom, koji bi se redovito u notarijatu zabilježio. Kao primjer ovakih ugovora navesti ću samo nekoliko njih. 29. nov. 1415. dao je Pavao Gundulić Radoviću Sredanoviću na polovicu *(ad poloviziam)* šest zlatica *(soldo)* zemlje u Kruševu na Šipanu i to *„usque ad quintam generationem“*.

9. marta 1417. ustupa i iznajmljuje *(cessit et locavit)* na polovicu Bogavcu Djinoviću i sinovima zemlje u Losici *„usque ad sextam generationem“*.

Juluša Ranjina daje 20. jula 1417. Milošu Gostišiću 12 zlatica zemlje u Gružu *„usque ad annos quinquaginta proxime futuros“*.

Kako se iz ovih primjera vidi, kmetsko pravo nije bilo kao vlastelinovo vječno, nego samo podijeljeno na stanoviti niz generacija, odnosno godina, a da se kod sklapanja kmetskoga ugovora u prvom redu imalo obzir na interes zemljevlasnika, ističe se naročito u ugovoru od 20. septembra 1374., kojim biskup trebinjski Franjo neki posjed mrkanjske crkve daje Medošu Radosaliću na polovicu i na šest generacíja i to *„pro euidenti vtilitate et augmento eiusdem ecclesie.“*

Polovnik preuzimlje, osim davanja polovice od roda, još i obvezu, da zemlju ne samo racionalno ore, đubri, okapa i njeguje, nego, ako je ledina, da ju krčenjem povećava a gdje se loza sadi, da je zasađuje. Ugovorom se u takim slučajevima ustanovljuje, da svake godine ima po jednu ili dvije zlatice iskrčiti i zasaditi a vlastelin u tu svrhu daje stanovitu novčanu pripomoć i to redovito polovicu na poklon a drugu polovicu kao zajam, koji je kmet dužan u gotovom vratiti. Ova pripomoć morala se trostruko vratiti, ako polovnik jedne godine nebi u tom pogledu zadovoljio svojoj dužnosti.

---

[1]) Ancora, che di tutte biave et altro, che nascera sopra i detti deceni et terre, ciascheduno dei villani debba dare al comprator il quarto, eccetto degli orti, come di sopra e detto e non possa il comprator constringer verun villano a seminar alla meta. E del vino et frutti che nascerano debba dar la meta al compratore.

(Pars Consilii Maioris ddto 19. mai 1446.)

Na kmetovštini se polovica rente nije davala gospodaru od bašče *(hortus)*, kojoj je površina bila odmjerena nājviše na jednu zlaticu t. j. na prostor od 4000 četvornih koračaja[1]).

Osim ovog besplatnog užitka vrta imao je kmet — ako je na vlastelinovu posjedu bilo šume — takozvani *„jus lignamini“*, to jest pravo na sječu drva za kućnu potrebu ili, ako je bilo hrastove šume, pravo žirovanja *(jus glandulandi)*. Za ove beneficije bio je dužan da vlastelinu daje takozvani poklon, to jest svake godine par kokoši, par pilića, 10 jaja i jedno kozle, koje bi mu donosio u stanovite blage dane. Ako je vlastelin bila koja crkvena korporacija, zamijenio bi se koji od tih poklona duplirom *(doppiero)*, što bi se crkvi u ustanovljene blagdane prinašao.

Kmetsko pravo postalo je vremenom i zastarom baštinskim i s toga se kmetište u potonje vrijeme počelo davati *„in patrimonium“*, ali time nije rečeno, da vlastelin nije smio dizati kmeta sa zemljišta. To pravo imao je uvijek onda, ako mu kmet ne bi davao redovito danka ili, ako zemljište ne bi obrađivao onako, kako treba; ali i tu je interes kmeta bio zaštićen u toliko, što je vlastelin bio dužan naplatiti takozvani amelioramentum, to jest onaj prirast vrijednosti zemlje, što je nastao uslijed popravaka zgrada i racionalnog obrađivanja zemlje, koji se ima pripisati djelovanju kmetovom[2]).

Ako se kmet — naravski uvijek dozvolom vlastelina — naselio na pustoj ledini (latinizovano lidigna), te ju iskrčio i obradio, dakle pretvorio ju u krčevinu, nije ga vlasnik prije tri godine dana nikako s nje mogao dizati[3]). Polovnik imao je i to važno pravo, da je svoje kmetsko pravo — ali samo izričnom privolom vlastelina — mogao prodati kome drugome[4]).

Osim ovih temeljnih agrarnih ustanova izdali su Dubrovčani za svoj posjed na kopnu cijeli niz agrarnih ustanova političke naravi, koji su smjerali za time, da se dubrovački posjed što bolje osigura i očuva od političkih prevrata, koji bi mogli niknuti iz ovih agrarnih ustanova.

Pravo vlasništva vlastele bilo je ograničeno zakonom od god. 1393., izdanim od velikog vijeća, koji brani prodavati posjed stranom državljanu i koji pravo prvokupa u svrhu komasacije daje vlasteli, koji su prvi susjedi zemljišta[5]).

---

[1]) 2. Ancora, che ciascheduno dei villani della detta chiesa (sc. S. Biagio in Canali debba aver a soldo vno per casa, obor et orto, li dov e al presente et tanto meno, quanto se trovasse al presente posseder. Et tutto cio che nascera in detto orto sia del detto villano, eccetto, che se alcuna vite sara fuori dell obor, debba dar del vino chi nascera di quello la meta al conduttore. (Pars Consilii Maioris ddto 19. mai 1446.)

[2]) Padrone puo cacciare delle vigne li polovnici pagandoli li miglioramenti. (Sentent. ex 1453, fol. 123.)

Padrone volendo scacciar il suo villico di Canali li deve pagar li miglioramenti. (Sentent. ex 1461, fol. 102.)

Polovnico delle gionte di Zaptat puo essere scacciato dal padrone pagandoli prima li miglioramenti. (Sentent. ex 1500, fol. 344.)

[3]) Posve slična ustanova vrijedila je za krčevine i po turskim kanunima.

[4]) Polovnico non puo vendere ne cedere la sua polovizza senza consenso del padrone di quella (Sentent. ex 1491, fol. 180.)

...polovicie secundum consuetudinem non possunt alienari sine licentia in preiudicium patroni. (Liber decretorum ex 1508, 9. novembris, fol. 56.)

[5]) Anno eiusdem (sc. 1393) die penultima Martii in maiori consilio, consiliariorum 72, captum fuit per 53 ipsorum, quod terre Breni, date et divise inter cives rachuseos per commune Rachusii,

Pravo kolonizacije bilo je opet ograničeno slijedećim ustanovama: Pošto su kmetovi bili većinom doseljenici iz Bosne, dakle stranci, brinula se državna vlast za to, da se pod izlikom kmetovske kolonizacije ne uvuku elementi, koji bi danas sutra mogli biti opasni po samu državu. Za to je 3. juna 1385. izdan zakon, da stranac, koji se želi na dubrovačkom teritoriju zakmetiti, mora najmanje godinu dana da stanuje u gradu Dubrovniku. Ovo je bila policajna mjera, jer bi se takovi doseljenici za to vrijeme strogo nadzirali, da se vidi, jesu li pouzdani ili ne, te je država za vremena mogla nepouzdane sa svog teritorija odstraniti. Ali naredba, koja daje pravo kmetskog naselja samo onom, koji je godinu dana bio *„in civitate commorans"*, bila je »preveć okrutna« te ju ublažiše zakonom od 16. februara 1417. u toliko, da se stranac, koji se želio zakmetiti, morao javiti »u kancelariji« a pokusnu godinu mogao je proživjeti i izvan grada[1]), gdje je jamačno bio također pod policajnom paskom.

---

possint vendi, donari, permutari et alienari ad beneplacitum illorum, qui partem habent in dictis terris, non obstante aliquo statuto, ordine seu reformatione hactenus edito, loquente, quod dicte terre vendi et alienari non possint; verumtamen vendi, alienari, transferri non possint nisi ciuibus Rachusii, cum conditionibus, quod in dictis terris non debeat nec possit aliquis plantare facere vites sub pena alias ordinata et debeant laborari pro seminatione quarumcunque seminum, in quibus possint plantare arbores cuiuscunque generis et edificare domus pro rusticis. Et hoc ideo, quod quilibet, habens partem dictarum terrarum et ex ea percipit minimam utilitatem et stando sicut nunc stant circumvicini, interdum, volenti tempore succedente, possint habere causam generationis scandali propter confinia, apparentia et existentia in similitudinem confinium Sclavorum, et vendendo ipsas partes quilibet venditor sentiret vtilitatem ex tali venditione et ementes plures particulas et in vnum reducentes poterunt domos edificare et rusticos ponere pro eorum vtilitate captanda. Et per talem modum, destructa forma confinium, cessabit materia scandali. (Lib. reform. god. 1393.)

[1]) Anno Dominice incarnationis 1385, indictione VIII, die 3 Junii, rectore d. Clemente Marini de Gozze in maiori conscilio, sono campane congregato, captum fuit, quod in territoriis Breni et in aliis territoriis, nobis datis et concessis ab imperatore Orosio, patronus ipsorum terrenorum possit et ei licetum sit, aedificare seu aedificari facere domos et mansiones pro habitatione personarum et quod possint conducere rusticos et colonos forenses et non aliquos, qui stent aut steterint in districtu Racusii quoque tempore; de quibus rusticis forensibus, si aliqui forent Sclavi, volentes illuc venire ad commorandum, debeant primum habitare in civitate Racusii secundum antiquam consuetudiem et inde possint illuc accedere ad permeandum in dictis locis. Qui rustici ita conducti, possint in illis territoriis facere et operare omnia laboreria terrarum, excepto quod non possint plantare seu pastinare vites modo aliquo vel ingenio. Et in omnibus aliis ordines antiqui, facientis mentionem de dictis territoriis, observentur et in suo remaneant robore firmitatis.

Et quicunque fecerit contra praedicta, si patronus fuerit, incidat in penam ipperp. 200, rustici vero in penam iperp. 50 pro quolibet et qualibet vice et, pena soluta, nichilominus predicti ordines debant observari secundum formam prescriptam. Et vnusquisque possit denuntiare et accusare et habeat medietatem pene seu penarum, si per eius accusam veritas reperiretur. (Liber Reformationum pod označenim datumom.)

— Anno domini 1417., die 16. februari in supradicto maiori consilio et consiliariorum 65 captum fuit per 61 dictorum, quod, quoniam ordo de villanis qui venerint ab extra ad habitandum ad Terras Novas videtur esse vltra crudelis et in damnum communis et civium nostrorum et sinistrum et incomodum pauperum omnium et contra humanitatem propter crudeles et magnas penas impositas illis, qui contrafacerent: ideo amodo in antea, presentando se per scripturam in cancellaria Racusii et habitando postea per vnum annum continuum absque aliquo impedimento alicuius domini, quilibet possit libere et franche habitare in dictis Terris Novis et recipi et retinere absque aliqua pena, non obstante aliquo ordine in contrarium loquente. (Lib. viridis, cap. 155.)

Agrarni proletarijat uklanjao se kmetovskim zakonom od 25. februara 1427., koji brani boravak u Konavljima svakome, koji ne bi bio ili vlastelin ili kmet[1]) a smutnje, koje bi nastajale uslijed propagíranja agrarnog nezadovoljstva, uklanjao je zakon, koji brani svakome vlastelinu da naseli kmeta, kojega bi protjerao prvi vlastelin *(patronus)* bez dozvole potonjega a kmet, koji te dozvole ne bi imao, mora se seliti izvan dubrovačkog zemljišta. Naredba od god. 1334. koja veli »unus non recipiat villanum alterius« opet ograničuje konkurenciju vlastele među sobom[2]).

Da su glavna načela agrarnih institucija na ovom dubrovačkom zemljištu ostala nepromijenjena i bila ista kao u ostaloj Bosni, možemo već iz toga zaključiti, što je jezgra dubrovačkih kmetova bila starosjedilačka te je i pod dubrovačkom vlasti ostala na svojem patrimoniju te bi se sigurno bunila proti svakoj promjeni agrarnih prilika na njenu štetu.

Srpska paralela.

Bosanske sredovječne agrarne institucije shvatiti ćemo jasnije, ako ih — kontrasta radi — sravnimo sa sredovječnim srpskim institucijama. Srpski sredovječni ustav ne pozna pojma kmetstva u onoj formi, u kojoj ga nalazimo u srednjem vijeku u Bosni, gdje se je uz neke promjene, do današnjega dana sačuvalo. I baš ova velika različnost u socijalnom položaju mase naroda, težaka, s ovu i onu strane Drine može se smatrati — uz mnoge ostale — jednim od glavnih dokaza za nejednakost etničke strukture Bošnjaka i Srba, koji su produkti raznolike etničke i historičke evolucije.

Kad se je slovjenski ogranak srpskog imena, odvojen za seobe naroda od ostalih Slovjena, nastanio u staroj Srbiji te osvojio zemlje i zagospodovao izokolnom masom autohtonog življa, zatekao je tamo dekadentne socijalne prilike, koje su bile značajne za čitavo rimsko carstvo u oči njegova rasula. Naprotiv nekolicini posjednika latifundija i vojničkih kolonista bijaše masa bespravnih urođenika. Ti su starosjedioci — ne kao kmetovi[3]) nego kao pravi robovi — obrađivali tlo svojih gospodara. Oni su bili dijelom potomci tračkih autohtonih plemena, a njihovu

---

[1]) Item, quod nulla persona, cuiuscumque conditionis existat, que non condonaret se pro homine vel villano alicuius, habentis partem in Canali, nullo modo vel ingenio possit habitare vel stare in contrata predicta et quilibet teneatur expellere huiusmodi personas de parte sua. Et si quis illam personam contra dictum ordinem retineret in parte sua vel domo, cadat ad penam ipperp. 30 toties, quoties fuerit contrafactum et nichilominus illam personam expellere teneatur. Et quilibet possit accusare et habeat dimidium dicte pene, si per eius accusam veritas reperiretur et teneatur de credentia. (Ordines Canalis ddto. 25. febr., 1427.)

[2]) In maiori consilio captum fuit, quod nullus, habens partem in Stagno et Puncta, possit nec debeat accipere villanum alterius. Et quamvis patronus suus expelleret eum, nichilominus non possit aliquis accipere aliquem villanum alterius, sed dictus villanus debeat ire extra Punctam et extra Stagnum, salvo quod si patronus villani vellet, quod staret in Puncta vel in Stagno et tunc possit stare: aliter non.

In maiori consilio captum fuit, quod nullus, habens partem in Puncta Stagni vel in Stagno, possit recipere villanum alterius; etiam, qnod nullus villanus possit ire de vna villa ad aliam... (Lib. Reformationum cap. 12., pag. 26.)

[3]) Vrlo je značajno, da se u Dušanovom zakoniku, koji većinom sadržaje agrarne ustanove, riječ kmet ne spominje ni jedan jedini put!

mlitavost napram osvajačima karakteriše najbolje to, da su svoj trački prajezik isto tako lahko zamijenili jezikom rimskih osvajača, kao što su poslije zamijenili romanski sa jezikom svojih slovjenskih gospodara. Jedna komponenta ove najniže klase srpskih podanika bili su i potomci rimskih odsuđenika *ad metalla,* deportiranih amo sa svih strana golemog rimskog carstva, da obrađuju moezijske rudokope i i poljane u korist svojih gospodara.

Po onome *„post hoc — propter hoc“* izveo je car Konstantin Porfirogenit i onu glasovitu etimologiju srpskoga imena, *„Serbli — quia Romanorum imperatori servirent“*.

Mjeroph.

Srbi osvajači prisvojiše posve socijalne prilike, što su ih u novoj domovini zatekli. Došljaci Slovjeni preuzeše ulogu rimskih gospodara, oni zamijeniše tek rimske gospodare zemlje a masa urođenog težačkog naroda ostade roblje. To su eponimni V l a s i, koje Srbi sami, u koliko su bili težaci prozvaše — možda starom tračkom riječi — m j e r o p h i ili m j e r o p s i[1]).

Zemlja, na kojoj je bio naseljen mjeroph, zvala se m j e r o p š t i n o m, ali ovaj mjeroph nije bio kmet u bosanskom smislu, nego se vladao po posebnom m j e r o p š k o m z a k o n u.

U Dušanovom zakoniku, u dečanskoj, svetostefanskoj i Milutinovoj hrizovulji nalazimo glavna načela ovoga zakona. Mi tu viđamo m j e r o p h a vezana uz tuđu g r u d u zemlje. Zakonici nigdje ni ne spominju, ima li on pravo na ikoji dio prihoda te zemlje ili se ima zadovoljiti tek s onom milostinjom, koju mu vlastelin dobaci da se prehrani. M j e r o p h dužan je svome gospodaru besplatno robotati stanovitu robotu; svaka glava treba da gospodaru u godini ore 6 mjeti pšenice, po 2 mjeti ovsa i po 2 prosa. On mu mora dva dana okopati vinograd, mora gospodaru sijeno da kosi, mora da trijebi snijet iz žita; on mu siplje triput u godini slàd te ga mora ohmeljiti, on mu nosi ponos, dovozi potrebna drva iz šume a ako se gospodararu prohtije lova, mora dva dana zamanicom da goni hajkom.

Ko god se naseli na mjeropštini, postaje i p s o f a c t o mjeroph i ostaje mjeroph, makar se naučio knjigu čitati; mjeroph postaje i onaj, koji se oženi mjeropkinjom, a i djeca Srbina (vlastelina), koji uzme Vlahinju za ženu, padaju pod mjeropški zakon. Ako mjerophu dodija nesnosni teret, što ga tišti na toj jadnoj mjeropštini, te pobjegne, ima gospodar pravo, kada ga uhvati, r a s p o r i t i m u n o s i o s m u d i t i ga, te ga opet vratiti u mjeropštinu.

Agrarne prilike srednjega vijeka u Srbiji pokazuju nam dakle seljaka na najnižem stepenu sredovječne socijalne organizacije, na stepenu, na kome bijaše indijski Parija, grčki Helot, ruski Mužik i germanski Grundholde. Mjeroph je bespravni individuum, nerazrješivo vezan uz grudu zemlje i njenog vlasnika, komu obrađuje grudu krvavim znojem, komu rabotuje.

Zar je čudo da su T r a č a n i, u kojih imamo nazirati iskon ovom ropskom stanju, oplakivali rođenje čovjeka a slavili smrt veselicom, da čak i današnji Srbi kod poroda čeda ostaju indiferentni a pogreb pokojnika slave smrtnom daćom, na kojoj teče vino i rakija a stô se savija od slasnih jestvina?

---

[1]) Sravni arn. *mjer* = jadnik i *rob* = čeljade.

Sliku o srpskoj mjeropštini popunjuje još ta činjenica, da su »otroci« ili čeljad, *„što imaju vlastele u baštinu i njih djeca u baštinu vječnu"* i da su ih vlastela, što nam dokazuje niz hrizovulja, mogli poklanjati ili prodavati.

Nešto blaži od mjeropškog čini se da je bio položaj takozvanih sokalnika, koji su caru plaćali *sok* a vlastelinu imali također, ali manje robotati. O njima malo šta znamo, ali čini se, da su se oni rekrutirali iz građanskih staleža, koji su svoj proletarijat relegirali u ovu klasu, jer primjerice Dušanov zakonik nalaže, da od više majstorskih sinova jedan nastavlja očev zanat a ostali da idu u sokalnike.

Ko god dakle bosansko kmetsko pitanje identificira sa srpskim mjeropškim, morao bi zazirati od ovakog barbarskog agrarnog odnošaja; ali, na svu sreću, između bosanskog kmeta i srpskog mjeropha tolika je golema razlika, da jednog drugome ni ne možemo usporediti.

Ta se razlika tumači već samom razlikom u etnografskoj substrukciji Srbije i Bosne. U Srbiji imamo u srednjem vijeku romanizovanu tračku narodnu masu — potonje Vlahe, — zadojene dahom prehistoričkih ropskih institucija, a nad njima samo brojno malenu skupinu slovjenske vlastele — *cath' exochen* Srbe, dočim su u Bosni gospodujuća i seoska klasa iste krvi a možda jedinom tom razlikom, da u potonjoj ima nešto jače primjese autohtonog Ilirstva.

II. Prelaz u Tursko doba.

Za rehabilitaciju Osmanlija.

Turci, osvajači Bosne, nisu bili onaki divljački zatornici, kako nam ih crta školska povijest. Oni nisu u osvojenim zemljama razarali domaćih institucija ni proganjali pojedina vlasteoska plemena, dapače nemamo ni jednoga dokaza, da bi oni za osvojenja ikome na silu narivavali islam. Kao vrli diplomate, poštivali su — a osobito osvajač Bosne, Mehmed Fatih — prije svega narodni osjećaj. Možda je zasluga slavnog njegovog velikog vezira Mahmut paše Angelovića[1]), porijeklom Hrvata, da je porta svu korespondenciju sa Bosnom i Dubrovnikom vodila hrvatskim a ne turskim jezikom. Na porti bijaše posebna slovjenska kancelarija a svi bosanski sandžakbezi od Isabega počam, vojvode, krajišnici, emini i gdjekoji kadije do doba cara Sulejmana Velikoga uredovali su hrvatskim a ne samo turskim, a turski, odnosno arapski, se upotrebljavao redovno u šerijatskom uredovanju.

Turci kao vrsni diplomate znali su poštivati jezik naroda, a poštivali su mu i tradicije i socijalnu organizaciju. Ugled pojedinim plemenima pod turskim gospodstvom, ako se i ograničio, nije uništen, pa i sami poturčenici niti su proganjali niti prezirali svoje kršćanske suplemenike.

---

[1]) Po dokumentima dubrovačke arhive je ovo pravo prezime ovom velikom veziru i vojskovodi. Bašagić a po njemu i ja, zvali smo ga do sele Opuković po turskom običajnom mu prezimenu Abagzade. Kakovom je etimologijom od hrvatskog Angelović postalo tursko Abagzade, moglo bi se možda tumačiti ovom igrom riječi: abaga u turskom znači stric, njemački Onkel, franceski oncle. Turci, koji su rado poturčivali imena svojih velikih ljudi, nemajući po naravi svog jezika osobita sluha za vokale, zamijenili su angel sa onkel, potonje preveli sa abag i dodavši patronimni sufiks zade postalo je Abagzade. U ostalom zovu ga običnije naprosto Mahmutpaša Hirvat.

Koju su ulogu kršćani prvih četiri decenija iza osvojenja Bosne igrali u javnom životu, razabire se po tom, da su sandžakbezi i vojvode diplomatske misije najrađe povjeravali kršćanima, a tako su i glavne carine u Novom, Gabeli, Slanom i Risnu dugo godina ostale u rukama kršćanskih amaldara.

Kako su se Turci prilagođivali lokalnim prilikama, vidi se i po tome, da su oni — prem osvajači — pridržali i bosansku administrativu te se upravitelji pojedinih sandžaka zvali vojvodama a na granici kršćanskoj krajišnicima.

Odnosi između muslimana i kršćana bijahu već za to srdačni, što ih je često vezala krvna veza, a vrlo su obični bili slučajevi, da je od dva brata jedan ostao kršćanin a drugi se poturčio i došao do velikog ugleda na Porti.

Ako su Osmanlije smatrali oportunim, ne dirati u narodne osjećaje, još su više respektovali socijalne institucije i feudalni sistem bosanski te ne smjedoše ticati u plemensku njihovu organizaciju, za koju islamski svijet nema ni analogije.

To je razlog te su se u Bosni i plemenske i feudalne prilike srednjega vijeka poštivale i uščuvale, tek su naziv kneza promijenili na beg, kao što su dubrovačkog kneza zvali knez begom a dubrovačku vlastelu begovima. U obiteljsku tradiciju niko nije dirao a ni u odnošaj između bega kao zemlje posjednika i njegovih kmetova[1]), koje je baštinio od svojih sredovječnih pređa.

Sredovječne agrarne prilike ne samo da sultani nisu dokidali, nego su nastojali, da s njima u sklad dovedu svoje agrarne zakone. Za pojmove, koji su dotadanjem zakonodavstvu bili tuđi, uveli su dapače hrvatske riječi kao baština za oznaku sredovječnog lenskog posjeda.

Riječ baština[2]) nalazimo čestoputa u Sulejmanovoj, u mlađim kanunama i u starim sidžilima sarajevske mešćeme iz XVI. vijeka a u turskim riječnicima uvrštena je i definovana kao oznaka za posebnu vrstu zemljišnog posjeda, koja u muškoj lozi prelazi automatski od oca na sina a ako bi ova izumrla, trebalo je naročite dozvole sultanove, da može preći na najbližu lateralnu lozu. Prema tome predstavljala je baština starinski zemljišni posjed sredovječne bosanske vlastele, koji je ostao u rukama njihovih na islam prešlih potomaka te je i u tursko doba za njih vrijedilo tradicionalno sredovječno posjedovno i baštinsko pravo pa se zato u kanunamama i razlikuju od ostalih čifluka.

U tursko doba baštinom se zvao obično sredovječni feudalni posjed, ali da se je, kao i u srednjem vijeku, davalo i u tursko doba u baštinu i pravo pobiranja stanovitih prihoda, tome sam našao nedavno dokaza u tri fermana iz god. 1192., 1194. i 1195., gdje se govori možda o najstarijoj tekiji u Bosni, što ju je sagradio Hamzadede u nahiji Sokolu u kotaru fočanskom, koji je za podmirivanje njenih potreba uvakufio svoju *badž-baštinu. Badž* = باج znači carinu pa je prema tome Hamzadede imao baštinsko pravo, pobirati u svom kotaru stanovitu carinu i to je pravo uvakufio svojoj tekiji a uvakufljenje potvrđeno je carskim fermanima.

Osim baštine sredovječnog je porijekla i institucija vojnikluka te se s njom sačuvao u turskom jeziku hrvatski naziv a od raznih vrsta zemljišnog poreza sačuvalo se u uredovnoj terminologiji i ime poljačina. Zanimivo je i to, da se

---

[1]) I ovdje već moram istaknuti, da je pojam kmetstva starom turskom zakonodavstvu posve nepoznat.

[2]) Aristarchi Bey: Législation ottomane I. op. 192 izvodi riječ baština iz bugarske bašta = otac. Prema tome je baština = očevina, što se posve slaže sa pojmom baštine.

i sama hrvatska riječ porez sačuvala u turskoj terminologiji, jer sam ju našao u jednom fermanu sultana Murata IV. od god. 1044.

Turski agrarni zakoni.

Jedan od najvažnijih argumenata, što bi ga anatematori turskih agrarnih institucija iznašali, bio je u svako doba taj, da su one »nesređene«, samovoljne, a ipak mogu mirno reći, da je u Evropi od rimskog carstva pa do XVIII. vijeka bilo malo država, u kojim su baš agrarne institucije bile zakonom tako pomno do u najtanje sitnice uređene, kao u Turskoj, jer u doba, kada zapadna Evropa osim rimskog i kanonskog prava i njenih sredovječnih derivata nije imala drugih zakonika, nego je sve uređivala zgodimice ediktima i lokalnim urbarima, imamo mi u Turskoj opširne *kanuname* (zakonike), kojima se uređuju agrarnopravni odnošaji velike carevine.

Dok se je islam ograničavao na arapsko tlo, gdje je zemljišni posjed bio *mulk* — alodij, — dovoljne su bile ustanove šerijata za uređenje agrarnih odnošaja, ali čim se on počeo širiti u Siriji i osvajati tuđe zemlje, valjalo je u zakonodavstvo uvesti nove pojmove i prilagoditi se institucijama, koje su bile običajne u osvojenim zemljama. Već na sirijskom tlu uzakonjena je *erazi haradžija* kao posebna vrst zemljišnog posjeda, kada su halifi došli u doticaj sa perzijskim narodima, valjalo se obazrijeti i na tamošnje feudalne institucije. I kada sudbinu islama uzeše Osmanlije u svoje ruke, valjalo je zakonodavstvo prilagoditi i njima, jer sam šerijat nije bio kadar a da udovolji svim pravnim zahtjevima carevine, koja se prostirala tako velikim prostorom kao Turska u doba osnutka kuće Al-Osmanove. Kako šerijat nije mogao da udovolji svim zahtjevima mnogobrojnih naroda turske imperije, bila je država prisiljena, da priznaje običaju *(urf)* zakonsku valjanost u agrarnim pitanjima, za koje u šerijatu nema upute a uz običajno pravo počeli su sultani od slučaja do slučaja izdavati zakone, po kojima bi se imala riješavati prijeporna pravna pitanja. Ovake naredbe poznate su već od samog sultana Osmana pa i od njegovih neposrednih nasljednika a kako turski jezik nije imao riječi za zakon, koji emanira iz suverenske vlasti vladareve, nazvali su ove zakone grčkom riječi »kanun«. Pravo sultanovo izdavati zakone, osniva se na ovoj šerijatskoj ustanovi: Imam (vladar) ima pravo da odredi sve građanske i državne ustanove, koje zahtijevaju mudrost, prilike vremena i javno dobro od državne uprave i vlasti.

I već sultan Murat I., pošto je osvojio i umirio Rumeliju, naredio je rumelijskom beglerbegu Timurtašpaši god. 777. (1375), da sastavi prvi opširni feudalno-agrarni zakonik. Ovaj rad nastavio je osvajač Carigrada i Bosne Mehmed II. Fatih, koji je naložio nišandžiji Mehmedu, sinu Mustafinu da njegove zakone sabere u jednu kanunamu a sultan Sulejman Veliki, usavršio je zakonodavni rad svojih predšasnika, izdavši god. 937. (1530.) glasovitu svoju *Erazikanunamu* (zemljišni zakonik), koja je kroz vijekove bila glavnom podlogom za prosuđivanje agrarnih odnošaja u turskoj carevini. Njega je na njegov zakoondavni rad potakao veliki politički čin: osvojenje Budima. Njime je dopala turskih ruku najplodnija evropska zemlja a Sulejman, koji je bio jednako veliki vojnik kao i upravnik, jamačno je upoznao, kako se ova *kath'exochen* agrarna zemlja može racionalno iskoristiti tek ako se agrarne ustanove jedinstvenim zakonom urede, koji je imao

da vrijedi za čitavo prostrano carstvo. Da ga je baš osvojenje Budima potaklo na ovaj zakon, veli se izrično u uvodu kanuname, koja se za to često zove i »Budimskom kanunamom«.

Pri ovom zakonodavnom radu, koji je Sulejmanu u potomstva pribavio počasni naziv Zakonodavca — *El Kanuni* —, bio mu je na pomoći najglasovitiji pravnik islamski njegove dobe, šejh-ul islam Ebusuud[1]), porijeklom Bošnjak od plemena Sudića kraj Zvornika, koje se po koji puta spominje u našim sredovječnim spomenicima i čiji je grb sačuvan u fojničkom grbovniku. U Sulejmana Velikog ugledao se je i sultan Selim II. koji je izdao novu kanunamu, redigiranu od njegova tefterdara Muhameda Čelebije a za njime se poveo i sultan Ahmed I., čiju je kanunamu, dvije godine iza njegove smrti, uredio Alija Mujezinović god. 1029. (1619.).

Vrela.

Koliko ja znam samo je jedan od ovih zakonika na turskom jeziku štampan[2]), ali svi su rukopisnim prepisima bili u mnogo egzemplara rašireni po čitavoj carevini. Mnogi od tih rukopisa danas su naravski izginuli, ali se još po koji krije zaboravljen u zakutku koje kutubhane. Ovake rukopise sabirao sam velikom pomnjom te sam dobavio slijedeća rukopisna izdanja, koja su mi služila kao vrela kod ove radnje.

I. Kanunama, što ju je početkom ševala 982. (1575.) napisao glasoviti nišandžija Porte Feridun. Ovaj Feridun bio je prijatelj velikog Mehmedpaše Sokolovića i svjedok smrti Sulejmanove pred Sigetom, te je po savjetu Mehmedpašinom tajio sultanovu smrt, dok nije Selim II. proglašen carem. Zato ga je ovaj imenovao 1570. rejsefendijom a na predlog Mehmedpaše Sokolovića i nišandžijom Visoke Porte. Svrgnut je 1575. Na glas izašao je velikom svojom zbirkom državnih dokumenata svoje dobe, među kojima se nalaze i službeni dnevnici Sulejmanovih vojna, koji služe kao najpouzdanija vrela za povijest njegovih ratova. Naš kodeks jamačno je prepis jednog od najstarijih kanuna, pisan rukom Feridunovom a sadržaje osim drugih zakona i četiri odsjeka sa agrarnim ustanovama, koje radi njihovog velikog interesa kao vrelo prvoga reda donosim na kraju u dodatku.

2. Zakon pod naslovom: هذا صورة الحكم الرّفيع الوارد في قوانين پادشاهى خلّد الله ملكه وابد دولته (»Ovo je prepis visoke zapovjedi, koja siđe sa zakonima cara, da mu bog da vječno gospodstvo i neka mu je trajna moć«). Ovaj rukopis, sudeći

---

[1]) Ebusuud s pridjevkom El Amadi bio je navodno sin nekog šejha Muhameda a vršnjak Mehmedpaše Sokolovića. Boravio je iza osvojenja pa do smrti Đulbabine u Budimu. Njega s punim pravom drže za najglasovitijega pravnika islama te je bio isprva rumelijski kaziasker a sultan Sulejman Veliki imenovao ga je 1545. šejhulislamom, koju je čast obnašao i za Selima II. do svoje smrti god. 1574. Selim ga je toliko cijenio, da mu je povisio dnevnu plaću na 700 aspri (t. j. 14 dukata). U neposrednoj blizini Mehmedpašinoj imao je u carigradskom predgrađu Südlüdže krasnu palaču na obali morskoj a pokopan je tik do Mehmedpaše Sokolovića u groblju kraj Ejubove džamije pod krasnim turbetom, što ga je sagradio glasoviti neimar Sinan.

[2]) U Revue historique publiée par l'Institut d'Historie Ottomane u Carigradu 1912.—13. izdao je Arifbey kodeks *„Kanunnamei Ali Osmani"*, koji se čuva u c. kr. dvorskoj biblioteci u Beču. Izvatke i prijevode u njemačkom jeziku izdao je Hammer u svojoj knjizi »Osmanische Staatsverfassung«.

po papiru, pismu a i sadržaju najstariji je među svima, što sam ih dosele mogao naći. Po sadržaju je isti kao i onaj kanun, što ga je Hammer-Purgstall priopćio u prijevodu te ga pripisuje sultanu Sulejmanu. Moj kodeks razlikuje se ali od Hammerova time, što je sadržaj obilniji a raspored raznih poglavlja nešto različniji, nego u Hammerova. Što se autorstva ove kanuname tiče, držim, da je ona starija od dobe Sulejmanove, odnosno Ebusuudove a ako se smije pripisati Sulejmanu, ide u prvo doba njegove vladavine, ali prije u sultan Mehmedovo. Svakako je ova kanunama, koja osim agrarnih zakona ima mnogo kaznenih, policajnih i fiskalnih ustanova, različna od one, koja je poznata pod imenom Sulejmanove *Erazikanuname.*

3. Sulejmanova *Erazikanunama* ili takozvana Budimska kanunnama, katkada i Nova kanunnama *(kanunamei džedid)*, što ju je sultan Sulejman Veliki izdao iza osvojenja Budima, rasprostranjena je u vrlo mnogo starih prepisa, koji se u glavnom slažu, ali se razlikuju u toliko, što pojedini rukopisi na kraju imadu dodane prepise raznih kasnijih fermana i fetava, koje se tiču agrarnih odnošaja a poneke partije same kanuname obrađene su u tekstu ili na margini dodanim komentarima i dodatcima.

Ja sam dosele sabrao ne manje nego 14 raznolikih kodeksa ove kanuname:

a) pod imenom Kanunamei džedid iz god. 957. (= 1550.) u prepisu, načinjenom iza 1014.;

b) Erazikanunama od konca džemazulevela god. 973. (= 1565.) pisana od Mustafe, sina Ahmedova, u carskoj tefterihakaniji. Fotografska kopija. Original vlasništvo g. H. Hilmi ef. Muhibića;

c) Kanunama pisana u Edreni god. 973. (= 1565.);

d) Kanunama pisana god. 1102. (= 1691.) prepisivač nepoznat;

e) Kanunama pisana god. 1133. (= 1720./1.);

f) Kanunama prepisana od Ibrahima sina Alije god. 1152. (= 1739.);

g) Ista, prepisana od Mustafe sina Muhamedova god. 1157. (= 1744.);

h) Ista, prepisana od brodskog site-kadije a poslije mostarskog kadije, Mehmeda Balte, sina Fejzulahova god. 1164. (= 1751.);

i) Ista od god. 1179. (= 1765./6.);

j) Ista od god. 1182. (= 1768./9.);

k) Ista, nekoć u posjedu Bekira, sina Hasanova, god. 1185. (= 1771/2.);

l) Ista, pisao ju mostarski muftija Mehmed ef. Gluhić god. 1192. (= 1778.). Ovaj kodeks ima na kraju vrlo mnogo fetava o agrarnim i drugim pitanjima.

Osim ovih došlo mi je do ruku i dva kodeksa, na kojima nije zabilježena ni godina prepisa ni ime prepisača.

4. Nova kanunama *(Kanunamei džedid)*, razlikuje se od Sulejmanove konciznijom formom i promijenjenim rasporedom. Pri ruci mi je

1. jedan rukopis, načinjen god. 1132. (= 1720.),
2. jedan nedatiran,
3. jedan prepis, što ga je načinio Aliefendija Luhumić (Mesić) iz kitaba sarajevske mešćeme (godina fali),
4. jedan prepis mostarskog muftije Mehmed ef. Gluhića od god. 1192. (= 1778.).

5. Od zakonika, koji su imali specifičnu vrijednost na bosanskom teritoriju, došli su mi do ruke ovi rukopisni kodeksi:

a) Kanunama za bosanski, hercegovački i zvornički sandžak *(„Bosna ve Hersek ve Izvornik sandžaklerinde vaki olan kanun“)* od 1. ramazana 946. (= 1540.);

b) »Novi opširni tefter za bosanski vilajet« t. j. modificirano izdanje Sulejmanove kanuname, napisano po nalogu zaima Bešareta, sina Abdulselamova, od ćatiba defterihakanije, Mustafe, sina Ahmedova, predan Visokoj Porti god. 973. (= 1565.);

c) Sarajevska kanunama *(Kanunamei Saraj-Bosna)* od rebiul-evela 1099. (= 1688.);

d) Hercegovačka kanunama *(Kanuname livai Hersek)*;

e) Jedan kodeks sa prepisima fetava, koje se odnose na davanje salarije *(Salarije hususunde olan fetvaleri suretler).*

Kako se prilagođivalo zakonodavstvo pojedinim lokalnim prilikama, to najbolje dokazuje činjenica, da je osim glavnoga kanuna bilo još lokalnih, koji su vrijedili za pojedina mjesta. Od najbližih nam navesti ću ova mjesta, koja su imala svoje kanune: Nikopolje, Vidin, Oršova, Crna Rijeka, Vučitrn, Prizren, Novi Varoš, Fethislam (Šabac).

Dakako ovi lokalni kanuni ne obuhvataju čitavu materiju o agrarnom pravu, nego obično one ustanove, koje su vrijedile isključivo za dotični kraj.

Kataster.

Uporedo sa agrarno-zakonodavnim radom turskih careva išao je rad na polju katastralnog popisivanja zemalja, bez kojega i najbolji agrarni zakoni nebi imali praktične vrijednosti. U literaturi obično se misli, da je prvi sultan, koji je dao načiniti katastralni popis zemalja carevine, bio sultan Sulejman Veliki, čiji se popis obično zove imenom *defteri atik* t. j. starom gruntovnicom. Ja sam međutim već u svojoj radnji »Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive«, str. 178., iznio nekoliko dokumenata ove arhive, koji dokazuju, da je katastralno popisivanje Bosne počelo već za vlade sultana Mehmeda II. Već god. 1475. spominje se naime jedan »Turčin«, *„qui venit ad faciendum descriptionem Bosne“*, koji je dakle imao da načini, što danas velimo katastralnu kartu Bosne[1]). Kako je taj prvi pokus uspio, nije nam poznato a ovaj elaborat, u koliko se tiče granice dubrovačko-hercegovačke, prerađen je dvadeset godina poslije, jer je hercegovački krajišnik Sulejmanbeg 1496., valjda po želji Dubrovčana, poslao vojvodu trebinjskog Hamzu, da uredi granicu prema Konavljima a poslije i oko Bjelemića.

Ponovni popis Hercegovine proveden je god. 1515. za sultana Selima I., koji je poslao posebnog emina, da načini popis Hercegovačkog sandžaka i koga je u tom poslu podupirao sandžak Mehmedbeg Isabegović, sin glasovitog Isabega. Tog emina zovu dubrovački spomenici po njegovu zanimanju obično i pripisnikom. Taj je pripisnik, koliko se može ustanoviti, bio u Hercegovini dulje od mjesec dana te se bavio osobito u Dônjoj Hercegovini i oko Gacka a zalazio je preko Trebinja i Konavlja do u Novi.

---

[1]) Ovaj kataster imao se jamačno načiniti na osnovu zakona od god. 880. (= 1475.), da se od sele imadu u gruntovnici imenice nabrajati sela, koja pripadaju pojedinom timaru.

Izvadak katastralnog popisa zemalja fočanskog hasa, što ga po jednom dubrovačkom dokumentu donosim u Dodatku, ide jamačno u ovo razdoblje, bilo u doba popisa za Mehmeda II., bilo u doba rada spomenutog anonimnog emina-pripisnika. Zanimivo je u tom dokumentu, da se — kao u Dubrovniku na *decenia* — zemlje računaju na desetke a desetak dijeli se na 10 cijepova. Svakako nam ovo dokazuje, da je već prije Sulejmanove dobe započet rad na polju katastralnog popisivanja zemalja a ako se u tom naročito ističe njegova osoba kao prvi pokretnik katastriranja, biti će to valjda s toga, što je taj rad za njegove vlade po čitavoj carevini dovršen. Po zakonu imao se katastralni popis svake treće godine revidirati i popuniti a to se je redovito i radilo na osnovu izvještaja pojedinih oblasti; ali već za Sulejmanova nasljednika, Selima II. prerađen je ovaj rad iznova te je načinjen novi kataster, poznat u kanunamama pod imenom *defteri džedid* — nova gruntovnica. Nju je proveo glasoviti rejsefendija Mehmed-Čelebija, koji je obnašao ovu čast od god. 1566—1570.

Ove gruntovnice čuvale su se osobitom pomnjom u defterihakaniji u Carigradu pod nadzorom defterdara t. j. ministra financija a bila su glavna podloga u rasuđivanju svih parnica, koje su se ticale zemljišnog posjedovnog prava. U svakom vilajetu bio je osim toga po jedan vilajetski defterdar, podčinjen valiji, koji je bdio nad gruntovnim odnošajima dotičnog vilajeta.

III. Vrsti zemalja.

Definicije.

Prije nego li se osvrnemo na razvoj sredovječnih feudalno-agrarnih institucija pod dojmom turskog gospodstva potrebno je, da se upoznamo sa pravnom naravi zemljišnog posjeda u Turskoj carevini, jer tu nailazimo na shvaćanje, koje je u mnogočemu različno od sredovječnog evropskog. Zemljišni posjed u Turskoj nije uvijek jednake pravne naravi, nego su se, prema većem ili manjem opsegu posjedovnog prava vlasnikova, prema većem ili manjem opsegu vrhovnog prava države razlikovale razne vrsti zemalja. U kanunamama, osobito u takozvanoj Budimskoj Kanunami nalazimo nekoliko posve iscrpivih definicija pojedinih kategorija zemljišnog posjeda a mi ćemo iznijeti bar najvažnije: jedno da pokažemo, kako su se stari turski zakonodavci trsili, da raznolike agrarne ustanove dovedu u sklad sa šerijatom i kako su dirali u to važno pitanje tek nakon posve pomnog poznavanja i rasuđivanja temeljnih pojmova a drugo za to, jer su autori ovih definicija, a na čelu im Ebusuud, suradnik i kodifikator Sulejmanove kanunname, najodličniji predstavnici pravne nauke dobe Sulejmanove. Te definicije pisane su u obliku fetava[1]) i spadaju među najbolje fetve, poznate u turskoj literaturi.

U uvodu Sulejmanove »Budimske Kanuname« veli se:

»Sultan Sulejman, sin sultana Selima-hana — da potomstvo njegovom Veličanstvu bude beskrajno, da mu se carstvo produlji do sudnjega dana

[1]) Pod fetvom razumijeva se stručno mnijenje šejhulislama ili muftija o prijepornim pitanjima, za koja u šerijatskom pravu nema dovoljna razjašnjenja. Pisane su obično u obliku pitanja, u komu se razlaže točno, što se želi pisati i pod njim slijedi odgovor. Ovaj obično glasi da ili ne, ali u starije doba običavalo se taj odgovor motivirati citatima, definicijama i drugim razlaganjima. Fetve imadu za kadiju autoritativno značenje kao n. pr. danas univerzitetsko mnijenje.

i da njegova pravda uzasudi na sve četiri strane nastanjena svijeta — kada je, osvojiv božijom pomoći vilajet Budim, počeo da nad rajom i berajom vrši vidljive zapovjedi pravde, izdao je svoju visoku zapovjed, neka u spomenutom vilajetu vas narod ostane na svome mjestu, neka posjeduje pokretno imanje, što ga ima u rukama, kako god hoće a kuće, vinogradi, bašče i zgrade u gradovima i selima neka im budu vlastiti mulk, da ga mogu prodavati, poklanjati i da su kadri davati ih na svakovrsni način *temlik*. Od vinograda i bašča da daju hakove a ako umru, da im baštinicima pripane u obliku temlika i niko neka ih ne smeta i ne napastuje.

»I njive, što ih siju i žanju, neka im ostanu takoder u rukama; ali pošto im njive nisu mulk kao gore spomenute vrsti mulkovnog imetka, nego su od one vrsti, koja je u čitavoj Turskoj (u izvornicima: *Memalik mahruse)* poznata kao *arzi memleket* pod imenom *arzi mirije* te im rekaba pripada *bejtul-malu* muslomana, dočim su one tek u obliku zajma *(arijet-tarikile)* u rajinom posjedu, neka na njima, kako god hoće, siju i žanju raznovrsna žita, dajući *haradži-mukasemu* pod imenom desetine i ostale hakove i neka se njima koriste, kako hoće, tako dugo, dok zemlju ne zapuste a orući, žanjući i uređujući ih, neka daju ustanovljene danke (hakove). Neka ih niko ne smeta i ne napastuje a dokle god ne umru, posjeduju ih, kako god hoće. Kada umru, staju im sinovi na njihovo mjesto i neka ih oni na spomenuti način posjeduju. Ne ostane li sinova, neka se dadu kao i u ostaloj Turskoj kome drugome izvana, koji je sposoban posjedovati ih, uzevši mu nastupninu u gotovom *(idžreti-muadžele)*[1]«.

»I ovi na spomenuti način posjeduju i bašče i vinograde, što bi ih ponapravili a kada im se vinogradi i bašče pokvare, neka ne misle, da su im zemljišta pokvarenih vinograda i bašča postala mulkom kao zgrade...«

Slijedeću definiciju, što sam našao u jednom lijepom rukopisnom kodeksu iz Ustikoline, priopćujem s toga, jer joj je autorom glasoviti muftija sultana Sulejmana Vel. Kemalpašazade, za koga turski pisci vele, da je bio zadnji veliki islamski učenjak i koji je umro god. 941. (1534.).

On razlaže:

»Sultanska zemlja je trovrsna: Jedno je haračka, drugo je desetinska a jedan je dio državna zemlja *(erzi han memleket)*. I ovaj treći dio poznat je među ljudima pod nazivom *erzi mirije*.

»Haračka je zemlja ona, koju je za careva osvojenja tamo naseljení narod posjedovao te mu je ostavljena a na nju nametnut harač; ili, ako se odanle raselio, dovedeni su onamo i naseljeni drugi inovjerci te su im zemlje za nešto harača predane.

»Prodavanje, poklanjanje, testiranje i uvakufljenje ove vrsti zemlje je pravovaljano, jer oni joj postadoše gospodari, čim su te zemlje osvojene, da ih nasele.

»I desetinska zemlja je ona, koju je osvajač silom osvojio, narod odanle prognao i muslimanima podijelio a od prihoda zemlje jedan dio

---

[1]) U Turskoj razlikuje se dvovrsna najamnina: *idžreti muadžele,* obično veća svota, koja se plaća kod sklapanja najamnog ugovora, kada zakupnik nastupa zakup, i *idžreti muedžela,* koja se plaća u ime kirije u obrocima godišnje ili mjesečno.

ostavio njima a drugi obustavio za troškove bejtulmala. Ovakoj se zemlji veli milostinjska zemlja *(erzi sadake)*. Jer se od nje u vrijeme halifa i njihovih nasljednika uzimalo od deset jedno a ostatak se ostavljao vlasniku zemlje *(sahibi-erz)*, poznata je pod imenom *erzi ušrije* (desetinske zemlje). Pošto su oni postali faktični gospodari njeni, dozvoljena im je prodaja, poklanjanje, uvakufljenje i testiranje.

»Državna zemlja *(erzi han memleket)* je ona, o kojoj nije poznato, kako se je u doba osvojenja uzimala i davala ili su joj gospodari *(malik)* izginuli te se ne zna, kakove su i ko im je vlasnik pa su prisvojene u korist *bejtul mala*. Sultanski namjesnici, pišući vilajet, porazdijelili su ih spahijama kao *orar-timare*.

»U ovoj se zemlji ova vrst zove erzi-mirija a vlasnik timara *(sahibi-timar)*, dobivši beratom ili teskerom na nju *haki karar*, prodaje raji i njihovoj svojti posjed i uzimlje im običajne resmove *(rusumi urfijje)* i šerijatske *hakove*.

»Pošto ovom dijelu ni vlasnici timara ni posjednici nisu postali po porijeklu i suštini gospodarem zemlje, nije im dozvoljena prodaja, poklanjanje ni uvakuvljenje. Dozvoljeno je samo iznajmljivanje i pozajmljivanje *(idžare ve iare)*. Tek mimo zakona dozvolila se prodaja, a našljedstvo muškoj djeci...«

Od šejhulislama Ebusuuda poznato je više definicija zemljišnog posjeda. Slijedećom obrazlaže fetvu, izdanu na pitanje, dali po šerijatu kadijski hudžeti o kupoprodajnim i sličnim transakcijama, koje se tiču erazije u Rumeliji, imadu vrijednost ili ne. Njegovo obrazloženje glasi:

»Bog sve zna! Što je desetinska zemlja i haračka zemlja, obrazloženo je na drugom mjestu; oboje odgovara posvema šerijatu; ali zemlja, koja je u rukama raje, nije ni desetinska ni haračka, nego je državna *(erzi memleket)* a povjerena je raji, da ju posjeduje, siju je i žanju, pod imenom čift akče — u neke raje *tasma-akče* — daju *haradži muvezaf* a pod imenom desetine *haradži mukasemu*. Umre li neko i ostane mu sin, neće ovom niko smetati da je posjeduje; inače ju daje spahija pod tapiju. Ostane li kći, daje se njoj s onom tapijom, što bi ko drugi platio.

»Ako jedan drugom uzme *haki-karar* te mu prodade posjed a spahija vidi, da je sposoban posjedovati, može, a inače ne može. Kadijama posve je nevaljano izdavati za ovake kupoprodaje *(bej ve šira)* hudžete. Ako bi se nešta slična desilo te bi se sa dozvolom spahije uzelo nešto novaca i posjed prodao a spahija bi mu dao tapiju, nužno je, da se *haki karar* uknjiži. Davajući u naruč i u zajam, ne treba tome nikako šerijatske odluke. Povjeri li raja — u prilog i korist zemlje — ovu kome drugom, može ju, ako hoće, vremenom opet vratiti.«

Drugom jednom fetvom odgovara šejhulislam Ebusuud na pitanje, što li je desetinska, što li haračka zemlja ovako:

»Ako imam (t. j. vladar) osvoji jednu državu i njenu zemlju podijeli među *ganime*[1]) ili ako bi pri osvojenju žiteljstvo prešlo na islam a imam

---

[1]) Imovina pobijeđenih naroda već se u prvo doba islama smatrala ratnim plijenom *(ganaim)* te se je dijelila medu *ganime* t. j. one, koji imadu pravo na ratni plijen, na pet dijelova: jednu

im ostavi zemlju u rukama: take su zemlje *ušrije* (desetinske), jer namet, koji se nameće na muslomana treba da odgovara *ibadetu* (bogoštovlju), a harač treba samo za *me'unet* (živež)[1]. Dakle muslimanu nije moguće nametnuti harač, nego mu se nameće desetina.

»Ako imam, osvojiv onu državu, narod ne pogubi i ne zarobi, što više, ako mu posjed potvrdi i zemlju sa cijelim imetkom, stokom i kućama dade u vlasništvo, nametnuv na njih same danak *(džiziju)* a na zemlju porez, ta se dužnost zove harač. To ne može biti desetina, jer desetina ima bogoštovno značenje a inovjerac tome nije sposoban. Njemu se nesumnjivo nameće harač.

»Ovaj je opet dvostruk: jedno je *haradži-muvezaf* te se godišnje uzimlje nešto u novcu a drugo je *haradži-mukasema,* koja je desetina ili nešto slična od proizvoda, što bi rađali. Taj se porez ustanovljuje prema prihodu zemlje a šerijatu odgovara, da bude i do polovice. Na kraju i koncu, obje vrsti zemlje su vlasnikov mulk.

»Zemlja, koja pripada ovoj plodnoj i glasovitoj pokrajini (t. j. Rumeliji) nije kao ove. Niti je desetinska, niti haračka, nego je zemlja državna *(erzi memleket),* čija *rekaba* ide *bejtulmalu* a raji je predana u posjed u obliku najma *(idžare tarikile)* sa tapijom. Ko ju posjeduje, daje spahiji *haradži muvezaf* i *haradži-mukasemu;* ne može ju prodavati ni poklanjati a ako umre i ostanu mu sinovi, posjeduju ju samo oni, inače ih spahija daje s tapijom drugome. Ove vrsti zemlje ne postaju ničijim mulkom, dok ih islamski padišah ne pokloni«.

Najopširnije razjasnio je turske temeljne agrarnopravne pojmove tefterdar Mehmed-Čelebija, koji je 973. (1566) sabrao agrarne ustanove svoga vremena u posebnu kanunamu te na sva pitanja, koja se tiču posjedovnog prava na zemljište, daje posve jasan odgovor. Njegove definicije temelje se doduše na osnovnim načelima Ebusuudovih fetava ali su preciznije te s toga donosim, u slijedećem i njegovo razlaganje:

»Islamski sultan — da Bog podijeli trajnost vladanju i carevanju Nj. Veličanstva na tjemenu svijeta, dokle god traju dani i noći! — kada je udostojao voljom i pomoćju božijom zasjesti na uzvišeno uporište sultanskog prijestola i na nepomične stupove propovjedaonice halifata, zapovjedio je, da se u svim pokrajinama, što se nalaze u dalekim granicama turske države na sve sedam strana svijeta, ispitaju potanko, na veliko i na malo popišu u naroda, prosta i odlična plemena, seoskog i gradskog, koji tamo u okolici, na visovima, u dolinama i na obroncima, nalazi svoj život i hranu: kuće, pokretno imanje, milćevi i svojina, zgrade i zemljišni posjed, štale i ležaji, vrtovi i bašče i sve drugo, što posjeduju, bilo gdje bilo,

---

petinu dobivao je bejtulmal *(fiscus),* dvije petine konjanici, jednu pješaci a jednu žene, malodobnici i robovi palih boraca i kršćanski izdajice, koji bi vojsci služili kao provodiči.

Plijen, koji je zapao bejtulmal, dijelio se opet na 5 dijelova: po jedan dobivao je prorok odnosno halif, njegova rodbina, siročad, siromasi i putnici.

U ratni plijen računali su se ratni zarobljenici *(esiri),* drugi robovi *(sebijj),* zarobljeni izvan rata, *emal* i *menkule* ili pokretno imanje podjarmljenika i napokon *erazija* (zemlja).

[1]) Razlikovanje između poreza, koji odgovara *ibadetu* i *me'unetu,* ima se shvatiti tako, da se, kao u kršćana, desetina imala trošiti za vjerske svrhe te je vjerska dužnost a harač za uzdržavanje, dakle za materijalne potrebe države.

po djedovskom i pradjedovskom carskom običaju i navici u tvrdim carskim knjigama i da se u novoj gruntovnici utvrdi; ali da se nikako ne dira u stanje zemalja u turskim pokrajinama, kako je ono zapisano. Ali pošto u starim časnim knjigama nije bilo razloženo ni razjašnjeno, koja li je zemlja desetinska (ušrija), koja li haračka *(haradžija)* ili je *mulk* onih, koji je posjeduju ili nije, dešavalo se je, da je raja smatrala zemlju, što je drži u svojim rukama, desetinskom i ustručavala se, davati osminu te bi ju, smatrajući ju svojim *mulkom,* kao i ostali mulk držala, međusobno prodavala i kupovala a neki bi je po svom krivom shvaćanju i uvakufljivali. Pošto bi i sami valije i kadije, ne poznavajući pravoga stanja stvari, protiv šerijata o tom izdavali hudžete i vakfije, uslijed česa bi u narodnom uredovanju i poslovanju nastala velika zbrka, izašla je visoka zapovjed, da se iz starih knjiga razjasni i ustanovi prava bitnost državne zemlje *(erazi memleket)* i da se posjednicima definira stvarnost njihova posjeda.

»Siromašnom piscu ovoga je zapovijedano, da u vilajetu Rumeliji popiše okružja Uščup i Selanik. Oslanjajući se na Boga, počeo sam i poduzeo popisivati a kako je i prije opisano, razjašnjuje i upopunjuje se i sada.

»U islamskim državama po propisu šerijata zemlja je trovrsna.

»Jedan je dio desetinska zemlja *(erzi ušrije),* koja je u doba osvojenja data u vlasništvo islamskom narodu a postala je pravom svojinom *(mulk).* Rade njom kako god hoće, kao i ostalim imetkom, a pošto načelno ne odgovara šerijatu, nametavati islamskom narodu harač, nametnuta je na nju desetina. Oni je siju i žanju a od prihoda im se, osim desetine, ne uzimlje ni jedno zrno. Oni ju opet daju sirotinji i fukari a ni spahiji, ni ikome drugome nije dozvoljeno, išta pobirati. Takova je zemlja Hidžaz i Basora.

»Jedan je opet dio haračka zemlja *(erzi haradžije).* Ona je u doba osvojenja ostavljena u rukama inovjeraca i data im je u vlasništvo. Od njena prihoda nametnut je *haradži-mukasema* i to desetina, osmina, sedmina, šestina do polovice prihoda, naprama snošljivosti zemlje a godišnje nametnuta je neka svota novca kao *haradži-muvezaf.* Ovaj dio prava je svojina njegovih posjednika i može se kupovati, prodavati i na svaki način iskoristiti. Kupuju je i po šerijatu je siju i žanju i daju *haradži-mukasemu* i *haradži-muvezaf.* Ako ju kupi islamski žitelj od inovjerca, ne gube uslijed kupnje harači svoje obveze, plaćaju se bez popusta, jer, i ako od iskona ne odgovara šerijatu, nametavati islamskom narodu harača, odgovara mu trajno pobiranje. Bili posjednici muslimani, bili inovjerci, dokle god posjeduju i oru ovake zemlje, koje su im u rukama, ne izlazi (uzimanje harača) izvan krijeposti. Posjeduju ih po volji. Kada umru, pripada, kao i ostali imetak, na način mulka miraščijama. Ovaka je zemlja Sevadi Irak.

»Ovaka dvovrsna je zemlja, što se spominje u časnim knjigama[1]).

»Ima još jedna vrst, koja nije ni desetinska, ni haračka. Njoj vele državno zemljište *(arzi memleket).* Porijeklom je ona haračka zemlja,

[1]) Razumije se Kuran.

ali predpostaviv, da su izumrli posjednici, koji su joj bili vlasnici a baštinici su je međutim među se porazdijelili, da je svakoga dopalo komadić zemlje, te je nakon diobe bilo teško a katkada upravo posve nemoguće, svakom prema njegovom dijelu rasporezati procjenu i obrok harača, pridržana joj je rekaba[1]) bejtul-malu muslomanskom[2]) a dana je raji samo na način zajma. Ona ju zirati i obrađuje, pravi vinograde i vrtove a od prihoda naređeno je, da daje *haradži-mukasemu* i *haradži-muvezaf*. Po nekim vjerskim imamima je zemlja Sevadi Iraka ove vrsti[3]).

»Zemlja u ovoj plodnoj pokrajini (t. j. u Uščupu i Selaniku) također je ove vrsti *arzi-memleket* a poznata je pod imenom *erazi-mirije*. Ona nije rajina svojina (mulk); oni je upotrebljavaju kao pozajmljenu, oru je i obrađuju i na druge načine iskorišćenja crpaju iz nje korist. Harač-mukasemu daju pod imenom desetine a pod imenom *čift-akče* harač-muvezaf. Dokle je god ne ojalove, nego je na pomenuti način obrađuju i podmiruju svoje hakove, ne može ih niko smetati ni napastovati. Posjeduju je, dok ne umru, kako hoće, a kada umru, stupaju im sinovi na njihovo mjesto i imadu na opširno spomenuti način posjed. Ne ostanu li sinovi, daje se pod tapiju kojemu drugom, koji je sposoban posjedovati je a uzimlje mu se *udžreti-muadžela*. Ovaj ju opet na opširno spomenuti način posjeduje i to, ako jedan od spomenutih zemlju, koja mu je u posjedu, ostavi tri godine jalovu, uzeti će mu se po šerijatu iz ruku i dati drugom pod tapiju. U protuslovlju sa ovim ustanovama nije niko kadar posjedovati ju. Prodaja, kupovanje, poklanjanje i svaki drugi način davanja i primanja u vlasništvo posve je nevaljan, nevaljani su i na to hudžeti i vakfije izdani od kadija; ali ako kogod ushtjedne da napusti zemlju, koju posjeduje, te sa znanjem spahije za pravo odstupa uzme nešto novaca a spahija dade onom nekom tapiju, to je po šerijatu valjano[4]).

Iz ovo nekoliko definicija razabiremo, da tursko zakonodavstvo u glavnom razlikuje dvije vrsti zemlje: mulkovne i erazimirijske, koje od prilike odgovaraju evropskoj razdiobi u alodijalne i feudalne. Vlasnik *mulka* može njim neograničeno raspolagati kao sa ostalim svojim pokretnim imetkom a u mulk se ubrajaju, osim gradilišta u gradovima i selima, desetinske zemlje *(ušrije)* i haračke. U prve računale su se zemlje u Arabiji, pošto joj je žiteljstvo poprimilo islam, dočim su se zemlje do istočne Sirije i Basora vrstale u haračke. Poslije računale su se u ovu kategoriju i one zemlje, koje su se predale na kapitulaciju te ih je sultan ostavio u rukama starih vlasnika, makar oni ne prešli na islam.

Erazi memleket ili *erazi mirija* zvale su se zemlje u Anadolu i Rumeliji a pravo vlasništva ograničeno im je državnom *rekabom*, uslijed koje su posjednici njihovi mogli samo raspolagati »po običaju«, služiti se njihovim prihodom te su

---

[1]) Hammer prevodi riječ rekabu sa »Stammgut».

[2]) »Bejtul mal muslumin« je isto, što i državni erar.

[3]) To je u protuslovlju sa gornjom stavkom, gdje se veli, da su zemlje u Sevadi Iraku haračke. Sva je prilika da je ovo ime pometnjom prepisača kodeksa ovdje interpolirano, jer u nekim rukopisima fali.

[4]) Ovu definiciju priopćio je, ispustiv uvod, i Joseph v. Hammer: Des osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung, dargestellt aus den Quellen seiner Grundgesetze. Wien 1815. I. str. 342 i sl.

bili dužni, plaćati za nju harač i čiftakče ali u suštinu i pravno stanje njihovo nisu smjeli bez dozvole države dirati. Erzi miriji računale bi se u potonje vrijeme i sve haračke i desetinske zemlje, koje bi, postavši *mahlul*, pripale državi. Rekabu ovih zemalja ustupala bi država spahijama, kojima su dane u leno.

Nosioci feudalnog prava u Turskoj bila su dva različna faktora: spahija i mutesarif t. j. posjednik.

Spahija zvao se je i *sahibi-timar* (vlasnik timara) i *sahibi erz* (gospodar zemlje) a imao je od države podijeljeno pravo, pobirati u svom timaru sve one prihode agrikulturnog rada, što ih je država u ime državnih daća pobirala a kraj toga — osim na *hasa-zemlji*, o kojoj ćemo poslije govoriti — nije smio na svom spahiluku obraditi ni pedlja zemlje za vlastiti račun.

Posjednik zemlje.

Mutesarif bio je faktični posjednik zemlje, kojom je upravljao po volji ili ju sam obrađivao ili ju davao kome drugom na obradu. Riječ mutesarif obično se krivo tumači i drži, da označuje obrađivača a to je skrivilo, te su često zamijenjivali mutesarifa sa kmetom, uslijed česa je baš u shvaćanje bosanskih agrarnih prilika ušla velika zbrka pojmova. Mutesarif znači onoga, koji raspolaže sa svojinom, koji je posve vlastan nečemu, kao substantiv znači absolutna vlasnika, autokrata a poslije i upravitelja veće pokrajine, dakle u našem slučaju vlasnika, posjednika a ne obrađivača zemlje. I riječ *tesaruf*, od koje je prvašnja izvedena, znači sposobnost, raspolagati nečim po slobodnoj volji, posjed, vlasništvo[1]), dakle pojmove, koji su kud i kamo viši od pojma obrađivanja. S ovoga razloga dosljedno upotrebljujem za riječ mutesarif našu posjednik, vlasnik a ne obrađivač.

Pošto je posjedovno pravo mutesarifa bilo ograničeno državnom *rekabom* bilo je njegovo pravo *superficiarno* a on, što se latinskim nazivom zove, *superficiarius.*

Prodaja erazimirije.

Načelo starih komentatora o pojmu erazimirije, da posjednik ovu ne smije prodavati ni zalagati ni testirati ni uvakufiti, imalo je veliku manu, uslijed koje je zemlja gubila svojstvo prometnog objekta te prema tom nije mogla punom svojom vrijednosti sudjelovati u nacionalno-ekonomskom životu. Ona je, da tako reknem, bila krava muzara, koju je posjednik držao u štali i muzao, dokle bi davala mlijeka, ali se inače s njom nije mogao koristiti. Sravniv s tim mulkovnu zemlju, koja je uslijed toga, što se je mogla prodavati i zalagati, bila i važnim faktorom u trgovini i prometu, uvidilo je već staro zakonodavstvo, da se fikcija o inalienaciji erazimirije ne može održati a da privreda ne štetuje.

Ta se fikcija zato pobijala drugom fikcijom, da posjednik erazimirije ovu posjeduje samo u obliku najma *(idžare)* a odustati od najma i ustupati ga drugom, to se držalo dozvoljenim. Zato se u kanunima često, mjesto o posjedu,

---

[1]) I temeljna osnova, od koje se ove riječi izvode صرف *(sirf)* znači »čisto, isključivo« dakle pojam, koji isključuje tuđu ingerenciju. Tako *sirf mahlul*-posvema mahlul.

govori o najamnom posjedu. I pod tim uslovom mogao je posjednik zemlje svoje pravo ustupiti (*firag* činiti) kome drugom i za to uzeti uglavljenu svotu.

Ali pošto se ovaj najamni ugovor ne može jednostrano dokinuti, to i u tom slučaju nije jedna stranka — posjednik zemlje — mogla bez privole druge stranke — države, odnosno njenog zastupnika, spahije — najamni objekt ustupiti novom posjedniku. Zakon zato naročito zahtijeva, da na ovaku prodaju pristane sahibi-erz i obvezuje kupca, da mu plati posebnu pristojbu, *tapiju,* koja se s toga često zove *idžarei-muadžele,* t. j. najamna nastupnina a u novom kanunu *(k. džedid)* zove se tapija na jednom mjestu još zgodnije *izn-akčesi,* t. j. novcem, plaćenim za spahinsku dozvolu. Ovomu shvaćanju stvari posve odgovara, da jedan spahija tapiju, što ju je izdao o nekoj prodaji zemljišta, zove *marifetnamom* — dozvolnicom.

Ako se je na taj način našao put, kojim se je erazi-mirija mogla kupovati i prodavati, ostalo je i nadalje zabranjeno testrirati, zalagati i zaplijeniti ju za dug, dapače nije bilo dozvoljeno, zaplijeniti ju ni za državni dug, jer u kanunami tevkije Dželalzade citira se jedan ferman od god. 1010. (1601.), gdje se izrično veli: میری دینی اولغله ارض میری صاتلق جایز دکلدر (*miri dejni olmagle erzi miri satilamak džaiz dejil dur)* to će reći: za državni dug ne smije se erazi-mirija prodavati.

Rekaba države.

Po navedenim deficinijama bitna se razlika između mulkovne i mirijske zemlje sastojala u tom, da je rekaba erazi-mirije dolikovala državi ili po turskom, *bejtul malu,* državnom fisku. Riječ *rekaba* prevodi Hammer sa *„Stammgut“*, s tim se donekle slaže i ramazanski zakon od god. 1274., koji ju tumači sa arapskom *zati* t. j. bitnost, suština, substancija, ali ovim nije posve iscrpljeno njeno značenje, jer pod rekabom, već po smislu raznih tekstova, nerazumijeva se zemlja kao objekt, nego stanovito pravo na tu zemlju. *„Rekab“* po prvobitnom značenju isto je što i stremen u sedla, a dalje, u prenesenom smislu, označuje se njom stup sultanskog prijestola. Ona dakle u prenesenom smislu označuje vrhovnu vlast ili suverenstvo,

Kako je došlo do toga, da se pojam stremenke i suverenstva ili bilo kake vrhovnosti dovađao u savez, razumijeti ćemo, ako se sjetimo, da bi se u davno doba, dok je viteštvo još bilo u punom jeku i kada se je vladar pokazivao narodu obično na konju, svako, kogod bi od njega šta molio ili bi mu iskazivao znak podložnosti, hvatao njegove stremenke. Taj običaj je bio i u Arapa i drugih orijentalnih naroda, koji su svoj život sprovodili na konju a stremenka postala je tako simbolom vrhovne vlasti i stupa prijestola.

Rekaba je dakle isto, što i vrhovna vlast države, u našem slučaju nad erazimirijom, kojom se ograničuju privatna prava njihovih posjednika.

Po kuranu vrhovni je vlasnik sve zemlje i svega imetka bog. Jedan stih kurana veli: »*El erdh lillahi jereseha limen ješa:* Zemlja je božija, on ju daje, kome hoće« a u drugom: »*el mulk lillahi jereseha limen ješa:* posjed je božji on ga daje kome hoće«. Pošto je sultan kao halif vrhovni reprezentant vjerske institucije, te je on kao zamjenik božji i vrhovni vlasnik sve zemlje i svega imetka.

Jedna arapska nota u 4. svesci Zahrije (zbirka fetava) veli: اراضی میریه معامله سنده تدبیر سلطانکدر *(erazimirijje muamelesinde tedbir sultanun dur:* »erazimirijom raspo-

laže car« a ova se rečenica dalje motivira tim, da je car čuvar narodnog imetka.

U Hlasi-kitabu, u odlomku o prodaji, nalazi se još i ovaj aksiom, koji je značajan: kada umre gospodar zemlje, sultan će ju pridržati ili uzeti harač od njene vrijednosti.

Vakufske zemlje.

Uz spomenute tri vrsti zemalja (haračku, desetinsku i mirijsku) imala je u islamskom svijetu osobitu važnost zemlja, koja se zvala *erazi mevkufe,* to će reći vakufska zemlja. Vakuf je zaklada, što bi ju pojedinac za sva vremena opredijelio u dobrotvorne, većinom religiozne svrhe a odnosni dokumenat — *vakufnama* — sastavio bi se pred šerijatskim sudom te bi se imetak, koji je bio objektom vakufa, predao u ruke imenovanom *muteveliji* — staratelju —, koji je njime imao strogo po ustanovama vakufname upravljati.

Po šerijatskim propisima mogao se samo mulkovni imetak uvakufiti, ali već u ranije doba običavalo se uvakufljivati i erazimirijski posjed. To je bilo po državu, odnosno po spahije, dosta znatna šteta, jer su vakufi bili, obzirom na humanitarnu i religioznu namjenu, oprošteni od desetine a fiskus je uvakufljenjem naravski gubio znatan dio prihoda od erazimirije. Da se to što više ograniči, odredio je sultan Osman, da se samo ona erazimirija, za koju bi sultan posjedniku izdao posebnu *mulknamu* te bi ju njom proglasio mulkovnim vlasništvom, može uvakufiti a od onih vakufa, koji nisu uvakufljeni na osnovu mulkname a objekt im je erazimirija, da se ima naplaćivati desetina.

Institucija vakufa poslužila je neki put za to, da se pod izlikom dobrotvorne zaklade obiteljski posjed na način *fideicommissa* očuva od raskomadanja i od alienacije. Ovakove vakufe uvakufljavale su često odličnije bosanske plemićke obitelji, da osiguraju obiteljski posjed svom potomstvu a zvali su se zato *evladijet-vakuf* t. j. dječinji vakuf. Imetak, koji bi se uvakufljavao, sastojao se obično od većeg zemljišnog kompleksa i od nekretnina a u vakufnami određen je — kao puki pretekst — samo koji neznatni dio prihoda u dobrotvorne svrhe a ostalo uživao je *mutevelija,* koji je imao biti direktni potomak *vakifa.* Mutevelija imao je pravo doživotnog užitka, ali uvakufljeni imetak nije smio ni prodavati ni opterećivati niti njime provesti transakciju, koja bi bila u opreci sa vakufnamom ili bi vakuf dovodila u opasnost. I baš ovakim evladijet-vakufima zahvaljuje pogdjekoja plemićka kuća, da se je kroz vijekove i burna vremena održala u nekom blagostanju do današnjega dana.

IV. Društvena struktura u Turskoj.

Turski demokratizam.

Socijalna organizacija Turske bila je u mnogo čemu različna od one u ostalim zemljama evropskim. Prije svega valja istaknuti, da stari turski ustav ne pozna pojma baštinskog plemstva ili uopće razlikovanja društvenih kasta, kojima pojedinac pripada od poroda. Nema na svijetu, niti je ikada bilo države, u koje bi bio demokratski princip onako dalekosežno proveden kao baš u Turskoj. U stotine i stotine prilika dokazala je turska povijest, kako se u njoj sin naj-

nižega porijekla dovinuo najvišeg dostojanstva u državi a baš ovakovim državnicima, koji su svoju karijeru zahvaljivali jedino ličnim vrlinama, zahvaljivala je Turska svoju veličinu i snagu u doba slave a ustrajnost i otpornost u doba svoje dekadence. Kako porijeklo i rodbinske veze tu nisu gotovo nikako ili tek u vrlo ograničenoj mjeri igrali ulogu u državnim poslovima, događalo se obratno vrlo često, da su sinovi ili potomci glasovitih državnika, koji s imetkom od svojih pređa nisu baštinili i duševna svojstva, polako propali i vremenom utonuli u more neznatnosti i u dubine onih slojeva, iz kojih im je nekoć proizašao slavni otac ili praotac.

Sejjidi.

Kako rekoh, baštinskog plemstva Turska ne pozna. Tek nešto slična su takozvani šerifi (pl. *ešraf)*, to jest potomci prorokovi, koji su se zvali *sejjidi* (plemići). Ali s tim plemstvom nisu bile skopčane kakove izvanredne prerogative. Jedina polakšica, što su je uživali, sastojala se je u tom, da su bili oprošteni od poreza, zvana *resmi bennak*, ali i to samo u onom slučaju, ako su imali u rukama potvrdu i rodoslovlje, kojim bi dokazali, da su doista potomci prorokovi. Ovu potvrdu imao je izdavati carigradski *nekib-ul-ešraf*[1]), koji je bio poglavica i predstojnik ove plemenske organizacije. Da ovi nekib-ul-ešrafi nisu uvijek osobito rigorozno postupali kod izdavanja tih potvrda i rodoslovlja, razumije se po sebi, ako se uvaži, kakav silan arhivalni i genealoški materijal treba, ako se hoće autentički ustanoviti genealogija kroz nekoliko generacija, a kamo li kroz desetak vijekova i ako se ne zaboravi, koju je moć i ulogu u Turskoj carevini u svako doba igrao novac.

Sav narod u Turskoj, osim robova, koji su pripadali svom patronu, dijelio se u dvije grupe: u asker i u raju.

Askeri.

Riječ *asker* označuje zapravo vojnika i razumije se, da su se u ovu klasu računali u prvom redu vojnici, bez razlike, kojoj četi pripadaju, a osim njih kadije, muderizi, mutevelije, nazori, hatibi i drugi činovnici i službenici, koji vrše svoju službu na osnovu carskog berata. Glavni njihov privilegij sastojao se u tome, da im nije sudio civilni, nego vojnički kadija, *kaziasker,* a kako je »noblesse oblige« vrijedilo i u Turskoj, nije odgovaralo stališkom ponosu, da se bave trgovinom i zanatom.

Raja.

Sav ostali narod, koji se bavio poljodjelskom privredom, bijaše raja. Danas ova riječ ima neko podlo značenje, ali isprva označivala je pastira a poslije podanika, koji se bavi poljodjelstvom, bez razlike vjere[2]). Raja mogao je biti

---

[1]) Čast nekib-ul-ešrafa prvi put je uveo sultan Murat II., koji je imenovao Seida Nata prvim nekib-ul ešrafom. Hammer Gesch. d. osm. Reichs: I. 380.

[2]) I sam Hammer-Purgstall, prem je najbolji poznavač turskih prilika u »Staatsverf. d. osm. Reiches I. 313.« ističe porugljivost naziva raje te veli, da se njime zovu isključivo podjarmljeni

u doba, kada su nastali naši kanuni, isto tako i musliman, kao i kršćanin a u pravnom pogledu nije bilo između jednih i drugih nikakove razlike. Zato je i posve krivo i tek novijom praksom ušlo u običaj, da se imenom raje zove samo kršćanski podanik, jer to ime nije nikako u savezu sa vjerom, nego sa posebnom kategorijom zemljišnom, a kogod je »rajinsku zemlju« posjedovao, pa bio i musliman, plaćao je rajinske *resmove* (daće), kao svaka druga raja.

„Reijetluk“ nije bila kasta, iz koje pripadanik nije mogao izaći, jer je raja ili sin raje mogao postati imam, kadija, hatib, vojnik ili uopće koji god drugi crkveni ili državni funkcionar, tek kao posjednik erazi-mirije bio je raja i plaćao je dotične poreze, u koliko nije uslijed svoje funkcije od toga oprošten. Raja mogao je dapače postati i spahijom[1]) i tim sâm *sahibi-timarom,* jer u kanunima imade izrično ova ustanova:

> »Ako raja postane timar-spahijom, dok god je zapisan kao raja, ne izlazi iz rajetništva i uzimlje mu se resum, osim ako bi bivši raja, uslijed careve zapovjedi, kao nagradu za vojevanje *(joldašluk)*[2]) dobio timar i to mu je u beratu zapisano te je time izuzet iz rajetništva, onda mu se ne uzimlje rajinski resum«.

Raja, koja bi se naselila u gradovima, postala bi nakon deset godina šeherlijom (građaninom), kako to razabiremo iz carske zapovjedi, izdane bosanskom sandžakbegu i sarajevskom kadiji početkom ševala 973. (1566.), gdje se veli, da ni spahije ni hajmandžije od one raje, koja bi se naselila u Sarajevu te se tamo bavi zanatom i stoji dulje od 10 godina, nemaju pravo, iskati resmove, jer su postali šeherlije i kao takovi kod popisa grada upisani.

Inteligencija.

Tursko zakonodavstvo, koje nije priznavalo porodičnih privilegija, ipak je priznavalo stanovite polakšice u plaćanju poreza nekim najvažnijim staležima, ali samo tako dugo, dok je dotičnik vršio svoje zvanje. Tako je bilo uzakonjeno, da ona raja, koja bi postala imam ili hatib, jer se time uvršćuje u klasu časnih ljudi, tako dugo, dok vrši službu imama ili hatiba, ne plaća rajinske resmove.

---

kršćani i inovjerci. Međutim tomu protuslovi porijeklo riječi a i sami kanuni, koji na mnogo mjesta ističu, da je raja i musliman i kršćanin.

U ostalom nije to jedina riječ u turskom jeziku, kojoj je tijekom vremena značenje palo na niže. Aga, nekoć vrhovni vođa janjičara, danas je seljak musliman; Ceribaša, nekoć poglavica vojnički, danas je ciganski glavar i dr. sl. Najbolji dokaz tome, da se imenom raja označuje podanik seoskog zvanja a ne kršćanin, za koga se u kanunima upotrebljava riječ kjafir i zimmi, jest taj, da je po kanunima i raja mogao postati spahijom i kao spahija smatrao se rajom tako dugo, dok mu u beratu nije izrično zapisano, da je dignut s rajaluka t. j. oprošten od rajinskih resmova.

U spomenicima često se spominju i kršćani kao spahije. Eto samo nekoliko primjera: U god. 1592. spahija Vojin Poblaćanin; 1608. spahija Vuk u Foči; spahija Milisav u Žitomisliću (1609.); spahija Božo u Foči (1625.); spahija Đuro Hrabren u Žitomisliću (1637.) a od iste porodice Hrabrena spominju se još i spahije Miroslav, Radivoj (1609.) i spahija Stefan Avramović Hrabren (1637.); spahije Miloš i Stojko (1647.); spahija Mirko (1685.); spahija Raduo i Sekula (1691.).

Spahije bili su valjda i oni kršćani, koji uz ime imadu pridjevak beg, tako glasoviti Ivanbeg crnogorski i Matejbeg i Basarababeg, koji se spominju u jednom zapisu iz god. 1699.

[1]) Vidi predašnju notu.

[2]) »Jol« zapravo znači put, ali ovdje »polazak na vojsku«.

Ako raja postane mujezin ili kajim (staratelj džamije), uzimlje mu se *resmi benak,* ali ako je na tu službu imenovan carskim beratom, onda je oprošten. Ni od raje, koja bi postala kadija, muderiz ili mulazim, ne uzimlje se ni resmi benak ni resmi mudžered tako dugo, dok je u službi ili dok sa nje ne bude svrgnut. Po kanunu za bosanski vilajet bili su imami, hatibi i mujezini, dok osobno vrše svoju službu, izrično oprošteni od rajinskih daća *(rusumi reijet),* od carskih nameta *(avarizi divanije)* i od običajnih poreza *(tekalifi urfije)* i to »jer su oni prethodnici naroda«.

Ovaj obzir prema duhovnom zvanju nije se ograničavao na islamsko svećenstvo, nego i na kršćansko, jer zakon ustanovljuje, da se od kršćanina *(zimi),* koji je upisan u tefteru kao raja a poslije postane svećenik, doduše uzimlje harač i spendža, dok je svetovnjak, ali kada postane fratar te u manastiru živi od milostinje naroda, ne uzimlje mu se ništa.

Za bolje prosuđivanje, kako su Turci kulturnu misiju znanosti kud i kamo bolje ocjenjivali, nego li suvremeni kulturni Evropljani, vrijedno je osobito istaknuti i tu činjenicu, da se ni *resmi-benak* ni *resmi-mudžered*[1]) nije pobirao od učenjaka *(danišmend),* ali samo tako dugo, dok bude znanstveno radio, a ako to zanemari, makar i bio glasovit, uzimlju mu se opet rajinski resmovi.

V. Viteška i vojnička lena.

Prve turske feudalne ustanove.

Semitskom svijetu, a prema tom i islamu bijaše feudalni lenski sistem nešto posve nepoznata. To je bila institucija, sopstvena arijskim narodima, njima karakteristična odlika, koja se je dakako u raznih naroda, u raznim zemljama i vremenima razno razvijala, ali je ideja, da se vojničkom službom stiče pravo na zemljišni posjed i njegov užitak, ostala u glavnom u svih ista. Arapi, nosioci islamske kulture, sve dok nisu došli u doticaj sa arijskim narodima, poznavali su samo čisto alodijalno zemljište, komu je vlasnik bio neograničeni gospodar, a u doba halifa im feudum i lenski posjed nije bio poznat, niti se je tadanje islamsko — šerijatsko — zakonodavstvo moglo obazirati na pravno uređenje ove vrsti zemalja. Tek kada su Arapi svoju vlast protegli i na dio Perzije, koju su nastanjivali arijska plemena, upoznali su se sa lenskim sistemom, koji je tamo bio proveden već od Kobada i koga je Justinijanov suvremenik, mitičkim plaštom zaodjeti Hosroe Nuširvan, još više usavršio, jer je sveo u tijesnu vezu vojničke, agrarne i financijalne institucije a da podloga ovim reformama bude čvršća, proveo je prvi opširni kataster zemalja.

Kada je Osmanbeg, praotac kuće otomanske, koga je posljedni seldžučki sultan Alaeddin imenovao lenskim knezom u Karadžahisaru, osnovao otomansko carstvo, uvidio je veliku važnost feudalnog sistema po narod skroz ratoboran te je poprimio glavnije od tih institucija. Tako je god. 701. (1301./2.), da osigura vlast svojoj dinastiji, porazdijelio kao leno svojim sinovima najvažnije sandžake: bivše svoje leno u Karadžahisaru, koje se zvalo i Sultan-'uni, dao je sinu Orhanu, Eskišeher Kenezalpi, In'uni Joguralpi, Jarhisar Hasanalpi a Inegjöli sinu Torgudalpi.

---

[1]) O ovim i drugim porezima raje biti će govora dalje.

Njegov sin i nasljednik Orhan usavršio je vojništvo još više u feudalnom duhu a nasljednik ovoga, sultan Murat I., koga turski historici zovu gazijom (junakom), usavršio je taj rad bitno, jer je god. 760. (1359.), po predlogu rumelijskog beglerbega Timurtašpaše, izdao zakon, po kom su spahije postajali silahdari a da ne bude oskudice u viteštvu, mogli su sinovi spahija (spahi-oglani), nakon očeve smrti, naslijediti očev timar a da ne bude oskudice kuloglana, naređeno je istodobno, da se odsele po Bosni pišu *„vojnici"*.

Ovo potonje valja naročito istaknuti, jer turski leksikografi obično tumače, da je riječ i institucija »vojnikluka« bugarskog porijekla, dočim se iz kanunama saznaje, da je bosanskog.

Sultan Murat okrunio je ovaj organizatorni rad god. 777. (1375.) tim, da je izdao posebni lenski zakonik — autori ga zovu *Kanuni-timar,* (timarski zakon) — a i u tom poslu bio mu je glavnim pomoćnikom spomenuti Timurtašpaša i tako po pravu Murata ide počasni naslov Zakonodavca *(El Kanuni),* što ga je potomstvo dalo sultanu Sulejmanu Velikom, koji je dakako ovaj od Murata I. započeti zakonodavni rad u velike usavršio.

Usavršenju ovih institucija doprinio je i osvajač Bosne, sultan Mehmed II., jer je sve do godine 880. (1475.), kada se je vratio sa vojne iz Bogdanske, bilo običaj, da se u gruntovnici zapisuje samo ime spahije i podijeljena mu timara, bez pobliže oznake a od sele imalo se točno bilježiti i ime svakoga sela i svake njive, koja spada timaru, da se tako zapriječi neopravdano protezanje spahinske vlasti na sela, koja nisu bila spahinska.

Spahije.

Erazimirija (državna zemlja) podijeljivala se je u leno od četiri vrste: 1. sultanu, 2. vezirima, 3. zaimima, 4. spahijama.

Vrhovni gospodar lena (Lehensherr) u Turskoj bio je sam sultan a glavni predstavnici lenskog gospodstva bili su spahije. Dužnosti lenskog gospodara, da svoga vazala uzimlje u posebnu zaštitu, nisam dosada našao spomena ni u kojoj kanunami, dočim je vazalitet (lenska dužnost) spahija posve točno određen te se sastoji u glavnom u tome, da kao konjanici, odjeveni pancirom *(jušmanom),* u ratno doba polaze u boj i povedu sobom određeni broj jednako odjevenih oklopnika *(džebelija).* Zato im se podijeljivao stanoviti timar, na kom su vršili funkciju *sahibi-erza*[1]) i pobirali određene dohotke. To im je bio njihov *kilidž-hak*[2]).

Ako je timar nosio najviše 20.000 akči godišnje, zvali su se posjednici spahije a njihovo leno timar, ako je prihod iznosio više od 20.000 akči[3]) do 100.000, zvalo se leno ziamet a posjednici bili su zaimi ili subaše.

[1]) O sahibi-erzu govoriti će se poslije.

[2]) Njemački doslovce: »Schwertlehen«.

[3]) Akča zvao se mali srebrni novac, koji se kovao u velikoj množini u mnogim kovnicama a često i u taborima. U Bosni kovale su se akče za Sulejmana Vel. i Selima I. u Srebrenici i u Čajnici a bližnje kovnice bile su u Novom brdu, Ušćupu, Smederevu, Biogradu, Resini, Kratovi, Kočani, Drinopolju, Filipolju i t. d. Na jednoj strani novca napis je sa tugrom sultana, na drugoj ime kovnice i godina kovanja.

Po Sulejmanovom zakonu od god. 943. imalo se kovati od 100 drama čista srebra 420 akči a po vrijednosti računalo se 83 akči na jedan filuri (dukat), dakle je akča vrijedila 12 helera u zlatu. Faktična vrijednost u srebru, računajući ju 33 puta manju od zlata, bila je ali od prilike 7·2 helera u srebru.

Timari bili su opet trovrsni:

a) iskendži-timari, to će reći »mučenički timari«, a ovakove dobivali su one spahije, koji su polazili u rat na otvorenom polju,

b) mustahfizi-timari, posadni timari, koje su imali oni spahije, koji su bili dužni vršiti službu posadnu u pograničnim gradovima, i

c) hodeme-timari ili poslužnički timari, koji bi se podijeljivali džamijskim i tekijskim poslužnicima u pograničnim gradovima.

Spahijama podjeljivao bi se timar za ratne zasluge posebnim carskim beratom a manje timare izdavali bi i beglerbezi teskerom.

Spahija imao je prema godišnjem prihodu svoga timara vršiti točno određenu vojničku dužnost. Po jednoj staroj kanunami iz god. 973. sastojala se je ta dužnost u slijedećem:

Spahija sa godišnjim prihodom od 1000 akčeluka imao je polaziti kao *džebelija*[1]) na vojnu, t. j. odjeven sa pancirom; sa prihodom do 2000 akči poveo je sa sobom momka *(gulam)* a sa 3000 akči imao je biti odjeven kao *jerme-džebelija*[2]). Spahija, koji je imao prihod od 8000 akči, polazio je na vojsku sa još jednim džebelijom, momkom i *tunkatarom*[3]) a sa 9000 sa istom pratnjom, odjeven kao *jerme-džebelija* a ako mu je prihod dosegao 10.000 akči, ponio bi još i čador. Od tisuće do tisuće akči povečava se njegova dužnost pomalo a kada bi prihod narasao na 15.000 akči, treba da mu je i pratioc odjeven kao jerme-džebelija a uz to da vodi momka, tunkatara i čador.

Ko ima *hasluk* (prihod) veći od 15.000 akči, šalje od svako 3000 po jednog džebeliju a od svako 1500—2000 po momka *(gulam).*

Sandžakbeg[4]) koji je bio na čelu svim spahijama svoga sandžaka, davao je od svako 5000 akči po jednog džebeliju a osim toga na svako 50.000 akči vodio je u rat oklopljenog konja najbolje vrsti, čador, u kome sam stanuje, po jedan *sokaklu-čador,* čador za *haznu* (riznicu), čador za podrum, kuhinju i saračhanu, u kojoj bi se spremala sedla i konjska oprema.

---

[1]) *Džebe* znači oklop — pancir. Pravili su ih posebni *džebedžije,* koji su poslije bili organizirani kao posebna trupa. Za Sulejmana Velikog bilo ih je 700 a vremenom im je broj narasao na 6000, razdijeljenih u 54 buljuka. Na čelu im je bio *džebedžibaša.* (Hammer, Staatsverf. II. 224.)

[2]) *Jerme* (یرمه) po Zenkeru znači: métier de celui qui fait des *ćegen* ou *ćegman* a potonja riječ označuje jednu vrst čakšira. Jerme-džebelije biti će dakle neka vrst oklopnika, odjevenih kao džebelije, pancir košuljom i pancir-čakširama. Arifbey u izdanju *„Kanunamei Ali-Osman"* čita mjesto jerme *burume* (بورمه) i tumači, da je to saruk »smotan na burmu«, što su ga spahije od 3000 akči ovijali oko glave za razliku od onih, koji imaju manji prihod. Ovo tumačenje je dvojbeno, jer su i spahije sa većim prihodom — do 15.000 akči — bili jerme-džebelije, odnosno burume-džebelije; ako dakle nema razloga razlikovati bogatije po stepenu prihoda sarukom, nema ni razloga razlikovanju kod manjih. Arifbey imao je pred sobom valjda rukopis, u kom se ne razlikuju one dvije piknjice pod slovom ي pa je čitao ب = b mjesto ي = j. U mom se rukopisu na nekoliko mjesta jasno čita یرمه = *jerme.*

[3]) U rukopisu تنكتور = *tenketur,* ali valjda pogrješno mjesto تنقطار = noćni stražar. Arifbey na označenom mjestu drži, da ova riječ znači neku vrst malog čadora i valjda ju izvodi iz latinske *tinctorium.* Međutim i njegovo i moje tumačenje ostaje dvojbeno, jer se riječ inače u literaturi ne nalazi.

[4]) Sandžak znači barjak, zastavu. Boja spahijske zastave bila je crvena kao i u zastave kuće Osmana, a znači krv. Običajne boje zastava u muslimana bile su: u proroka žuta t. j. boja sunca, u njegovih potomaka Fatimida zelena (zemlja), u Abasida crna (noć), u Perzijanaca modra (nebo) a u Osmanovih nasljednika crvena (krv).

Subaše davali su od svako 4000 akči po jednog džebeliju a osim toga od 30.000 akči oklopljena konja, čador i noćnu stražu.

Spahiji, koji se nebi odazvao svojoj dužnosti, kada ga pozovu na boj, oduzimao bi se timar te bi se davao kome drugom a prihod timara, koji bi donosio za vrijeme, odkada bi se prijašnji spahija svrgnuo do imenovanja novoga, pobirao bi *mefkufčija*[1]).

Bilo je i zajedničkih timara *(benobet-timari)*, podijelenih po dvojici spahija, koji su vršili redom naizmjence po jednogodišnju službu a ako jedan takov spahija, kada na njega dođe red da ide na vojnu, nebi polazio, svrgnuo bi se dotičnik a prihod njegovog dijela timara pobirao bi, dok se ne imenuje novi spahija, opet mefkufčija, koji ali u dio onoga zajedničara, na koga nije bio red poći na vojnu, ne smije dirati.

Svrgavati se nije mogao onaj spahija, koji je u ratno doba sa znanjem paše i beglerbega a po nalogu sandžakbegovom ostao da čuva prtljagu.

Spahija, ako bi u bitci dopao rana te bi od njih bolovao, kada bi se ponovno kupila vojska, imao je mjesto sebe slati džebeliju. Ako je potvrdom sandžakbega ili svjedocima mogao dokazati, da je to učinio, nije gubio timara.

Ako bi koji od spahinskih džebelija prije bitke utekao, morao je spahija mjesto njega naći zamjenika.

Spahije, džebelije i oglane nadzire beglerbeg i u tu svrhu bi se održale posebne smotre.

Kao što su vazali u zapadnoj Evropi, kada bi na prijesto zasio novi vladar, u roku od jedne godine u njega zatražili ponovnu potvrdu svojih lenskih prava, tako je i u Turskoj, kada bi zasio novi sultan, svaki spahija u njega zamolio novi berat, kojim mu se njegov timar potvrđuje.

Kako je rečeno, podijeljivali su se timari samo osobno — *ad personam* — a spahija svoj timar nije smio ni prodavati, ni zalagati, ni davati u zakup. O prodaji timara u Bosni nije mi došao do ruke ni iz novije dobe nikoji dokumenat, dočim se u XVIII. vijeku, kada se počelo davati i carske hasove pod *mukatu* i pod *malićanu*, često dešavalo, da bi spahije, koji su stanovali u Carigradu te im je bilo teško, brinuti se za pobiranje svojih timarskih prihoda, ove davali u zakup — *„na mukatu"* — raznim poduzetnicima u Bosni, ali redovito samo na jednu godinu[2]).

Timarski zakon.

Timar se isprva nije podijeljivao s pravom baštinstva a tek sultan Murat I. uveo je instituciju spahioglana i nasljednosti timara od oca na sina. Spahioglani bili su nešto slična kao i adžemi-oglani te se iz prvih rekrutiralo spahinsko konjaništvo a iz potonjih janjičarsko pješaštvo. Ali dočim su adžemi-oglani bila kršćanska djeca, oduzeta roditeljima na silu, da se u Carigradu odgoje za najljuće pobornike islama, bili su spahioglani djeca spahija i drugih odličnika,

[1]) Državni poreznik.

[2]) U Bosni stekla je nekoć glasovita kuća Kolunića velik dio svog golemog imetka baš time, što je uzimala na mukatu po Bosni spahiluke. U našem arhivu ima cijeli niz dokumenata o prometu ove poduzetničke kuće.

poslana u Carigrad, gdje su ih odgojili u vojničkom duhu, da poslije, kada im otac umre te naslijede njegov timar ili kada zasluže samostalni timar, mogu što vrsnije zadovoljiti svojoj spahinskoj dužnosti. Spahioglani predstavljali su prema tom cvijet turske mladeži i budućeg spahinskog naraštaja.

Nasljedno pravo spahinskih sinova nije bilo neograničeno, nego samo djelomično a postupak pri tom posve je točno ustanovio sultan Sulejman Veliki posebnim timarskim zakonom *(kanuni-timar)*, izdanim 3. redžepa 937. (1530.). Prema tom nisu spahioglani naslijeđivali sve prihode očeva timara, nego samo jedan dio, dobivali su dakle u neku ruku apanažu a ni na nju nisu imali pravo svi sinovi, nego samo najviše trojica. Zato su morali kao i otac vršiti vitešku službu, dok se u ratu nebi odlikovali te bi dobili samostalni timar. Takovu apanažu dobivali su i malodobni sinovi, ali su bili dužni mjesto sebe slati džebeliju kao zamjenika na vojnu. Ovaki timari zvali su se zato i *džebeli timari*. Prenašajuć džebelitimar s oca na sinove, izdavao bi im beglerbeg posebnu *teskeru* (otale naziv *teskereli-timar*), dočim se samostalni timar podijeljivao isključivo carskim beratom.

Visina apanaže — u kanunama *„dirlik"* — ovisila je od visine prihoda očeva timara a bila je veća, ako je otac poginuo na bojnom polju a manja, ako je umro na postelji. Najveći dirlik spahinskoga sina iznosio je godišnje 8000 akči a najmanji 2000.

Na spahinskoj instituciji osnivala se i vojnička i administrativna razdioba turske carevine, jer poviše spahija sačinjavahu jedan sandžak (barjak), komu je na čelu bio sandžakbeg, poviše sandžaka sačinjavahu vilajet a nekoliko vilajeta beglerbegluk. Svaki valija i beglerbeg imao je na svojoj kapiji posebnog defterdara, koji je vodio evidenciju nad spahijama i njihovim timarima te je bio načelnik vilajetske gruntovnice.

Za spahinsku instituciju bijaše mjerodavan spomenuti zakon od god. 937.[1]), ali i poslije izdani su pojedini zakoni, koji su se bavili pitanjem timara. Ti su manje organizatorne naravi a više izdani u namjeri, da se uklone zloporabe, koje su napokon moguće i u najbolje institucije i koje su naskoro zaredale i u ovoj. Amo ide kanun, adresiran rumelijskom beglerbegu Lutfipaši i posebne timarske kanuname Selima II. i Ahmeda I.

Timar.

Lenska zemlja spahijina zvala se kao i *„Schwertland"* u starih Germana, *kilidž-zemlja,* zemlja mača, a u kanunami Ajdinovoj iz dobe sultana Ahmeda zove se i *mali mukatela* — bojovna zemlja —, jer se podijeljivala za zasluge, stečene u ratu.

Bitna je osebina kilidž-zemlje ta, da, kako jedan kanun veli, »pati od tapije«, to jest, da je mogla prelaziti u drugu ruku, samo ako se plati tapijska pristojba a tapijom stečeno pravo morao je svaki spahija, koji bi poslije došao, bezuvjetno poštivati. U tom se je razlikovala od takozvane *hasa*-zemlje, današ-

---

[1]) Prijevod ovog kanuna, izdana 1. redžepa priopćio je Hammer o. c. I. 349. i sl. Tamo su i ovi kanuni priopćeni: »Beglerbezima o podjeli timara (str. 357.), ferman adresiran rumelijskom beglerbegu Lutfipaši (str. 358.), Timarska kanunama Selima III. (str. 369.), Sultana Ahmeda (str. 370.).

njeg begluka, koja je bila određena za osobnu porabu spahije te ju on nije mogao davati pod tapiju, a ako bi se davala, nije nasljednik u timaru bio dužan, ovaku transakciju poštivati, nego ju je mogao sam obrađivati.

Kilidž-zemlja nije bila ni stvarna ni trajna svojina spahijina, što se vidi najbolje po tome, da ni spahija, ni njegov sin, ni iko od njegove rodbine nije smio da ju obrađuje ili da na nju tapijom steče pravo posjeda. Ona se davala u posjed raji a spahija pobirao je od njih one poreze, koji su mu u beratu bili zapisani. To je bio spahijin *kilidž-hak* ili *dirlik-akčesi*.

U kilidž-hak spada pobiranje svih poreza, odmjerenih prema raznim stepenovima posjedovnog prava *(hukuki-tesarufije)*, provađanje pravnih poslova *feraga* (alienacije), *tefviza* (predaje) i *intikala* (prenosa) erazije, koja je u timaru postala *mahlul*.

Prema tom objekt lena nije bila substancija zemlje, nego pravo, pobirati stanovite poreze i privoliti na alienaciju zemljišta a spahija vršio je u neku ruku u svom timaru iste funkcije, koje vrši u današnje doba poreznik i gruntovničar, samo što je dohotke, koje je pobirao, pridržao za se kao plaću za vojničku službu, na koju je bio obvezan [1]). U tom se sastoji bitna razlika između turskog i evropskog feudalnog sistema, jer evropski vlastelin nijebio onako ograničen posjednik svoje zemlje, koja mu je bila za sva vremena svojinom te mu je vlasništvo bilo ograničeno jedino tim, da ju nije mogao prodavati bez dozvole krune i da je, kada bi mu nestalo pravnih nasljednika, pripala opet kruni.

Spahija bio je u svom timaru ograničen još i posebnim ustanovama u slučaju, da nije vršio uredno svoju vojničku dužnost. Za vezirovanja Hamzapaše izdan je zakon, kojim se naređuje, da timarlija, koji bi u ratno doba bio bolestan te nebi polazio osobno na vojnu ili nebi poslao džebeliju kao zamjenika, sav timarski prihod one godine ima da vrati državi. Osim polaska na vojnu bila je dužnost spahije, da u mirno doba svake godine pođe ili na Portu ili na beglerbegovu kapiju, da se predstavi i da čini *„mulazemat“* [2]). Ako bi se koji spahija, nadajući se boljemu, zahvalio na svom spahiluku te kroz sedam godina nebi polazio na vojnu, ili bar na beglerbegovu kapiju, da tamo službuje ili ako bi se posvetio trgovini, gubio bi društvene polakšice spahinskog stališa te bi ga u vrijeme popisa upisivali u raju.

Pravo sinova zaima i spahija na očev timar nije se temeljilo na jedinstvenom zakonu, nego na običaju a vremenom uzakonjen je taj običaj u kanunu te su ova pravila mjerodavna:

1. Ako bi sinovi spahija za očeve smrti bili samo 12 godina stari, mogli su do 17. godine zamoliti za očev timar;
2. ako bi im za djedova života umro otac, mogli su djedov timar, kada ovaj umre, u roku od 10 godina zatražiti;
3. ako bi spahija postao veteran i nesposoban za službu, mogli su u roku od 7 godina zaiskati njegov timar ali samo onda, ako bi polazili na vojnu ili na

---

[1]) Iznimka u tom bili su takozvani »zajednički« *(mušterik-)*timari, gdje je spahija sudjelovao kod obrađivanja čifluka u toliko, da bi posjedniku davao pola sjemena i pola volova (izrade) te bi onda dobivao i polovicu prihoda. Ovaki zajednički čifluci spominju se u »Novom kanunu« od god. 1132.

[2]) To jest da mu bude na dvoru njegovu pratioc i dvoranik.

Portu, odnosno na beglerbegovu kapiju. Ako bi to zanemarili i posvetili se trgovini, postali bi običnom rajom [1]).

Sin, nasljedujući očev timar, morao je na nj ishoditi berat, i dobio ga je samo onda, ako je mogao dokazati svoje nasljedno pravo i dostojnost, da dobije timara. Kao svjedoci, koji su imali posvjedočiti njegovo pravo, trebalo je da se u svakom slučaju izjave po dva zaima i po deset spahija, što bi se onda redovito u beratu spominjalo. Ova ustanova mnogo je doprinijela, da se je stališka solidarnost u spahinskoj instituciji učvrstila.

Po fermanima, izdanim u doba vezirovanja Ferhadpaše i Ćuprilića mogao je spahija u svako doba svojevoljno odustati od svoga timara, te je tim naravski bio i lišen svoje vojničke dužnosti [2]).

Među privilegije spahija spadalo je to, da im je u kaznenim stvarima sudio kaziasker a po Sulejmanovom zakoniku, valjalo je prije osude, ako se spahija uhvati na zločinu umorstva, izvjestiti na Portu a dok stigne odanle odluka, držati ga u zatvoru.

Spahija nije u svom timaru imao nikakove sudačke vlasti a samo u takozvanim slobodnim timarima *(serbest-timari)* imao je pravo, od zločinaca, koji su osuđeni na novčanu globu, pobirati globe, na koju je delinkventa osudio kadija. U ove slobodne timare računali su se timari alajbega, miralema, dizdara, subaše, ceribaše i čauša. Na ostalim timarima pobirao je ove globe sandžakbeg.

Svrgnuće (ma'zul).

Pojam felonije, to jest onih prestupaka i zločina, radi kojih se spahija sa timara ima svrgavati *(ma'zul)*, nije u kanunamama definiran, ali po samoj naravi stvari spada pod feloniju, ako se spahija ne odazove svojoj dužnosti, da na poziv polazi na vojsku. Pravo svrgavati spahije imao je nakon ponovne opomene i valija pokrajine. Tako je primjerice bosanski valija Ibrahimpaša za srpskog ustanka izdao 7. ramazana 1224.[3]) (= 17. okt. 1809.) bujrutliju, kojom nalaže, da se spahije Osman Pilavić, drugi Osman Pilavić, Mustafa Maslo, Mustafa Kazazović, Mustafa Mankić i Salih spahija, koji po izvještaju bosanskog alajbega nisu na poziv stigli pod bosanski sandžak (barjak), opomenu, da se s mjesta dignu i pođu na opredijeljeno im mjesto, a ako se nebi odazvali ovom ponovnom pozivu, da se svrgnu i njihov *dirlik* da se dade drugome, koji je sposoban vršiti spahinsku službu. Istoga dana izdao je paša drugu bujrultiju a s njom je poslao svoga mubašira u Sarajevo te se prijeti svrgnućem bosanskom tefterdaru Osmanbegu Dženetiću, koji je bio posjednik ziameta, ali se ustručavao da vrši svoju službu a mubašir imao je zapovjed, da ga povede sobom [4]).

Teži stepen felonije od neposluha bila je buntovnost te se je kažnjavala ne samo svrgnućem, nego i proskripcijom. Kao primjer navodim slučaj, koji se desio god. 1239. (= 1824.), kada su tri krajiška kapetana, Mehmed bihaćki, Murat ostrovički i Hasan pećki digli bunu te je vezir Sirri Selimpaša 23. zilhidžeta

[1]) Kanuni džedid od 15. zilkadeta 1132. (= 19. sept. 1720.).
[2]) Marginalna nota u kodeksu od god. 1182. str. 123.
[3]) Originalna bujrultija u arhivu zem. muzeja br. 918.
[4]) Ibidem. br. 919.

1239.[1]) (= 21. aug. 1824.) izdao bujrultiju, kojom zapovijeda, da se buntovnici pohvataju i njemu predadu, bili živi ili mrtvi a bujrultijom od 5. muharema 1240. (= 31. aug. 1824.) naložio je čak, da se u Bosni digne vojska od 60.000 ljudi, koja će ih pohvatati.

U feloniju računalo se je i to, ako spahija nebi udovoljavao svojoj dužnosti te nebi dolazio, kako se u kanunima veli »na beglerbegovu kapiju« da čini *„mulazemat“* odnosno, ako koji ajan nebi dolazio u valinsku prijestônicu, čim nastupi novi valija službu, da mu se pokloni. Tako je bosanski valija Ibrahim-paša, kada mu bosanski ajani ne dođoše, da mu se poklone, 23. redžepa 1224.[2]) (= 14. sept. 1809.) izdao bujrultiju, kojom se prijeti svakom spahiji, koji u roku od pet dana nebi došao da mu se pokloni, da će se svrgnuti a dirlik njegov dati drugom.

Kako se razabire iz jedne već navedene ustanove starih kanunama, smatralo se felonijom, ako bi se spahija bavio trgovinom ili kojim zanatom.

Bitnosti spahinske institucije odgovara, da je pravo podijeljivanja timara dolikovalo isključivo sultanu kao vrhovnom lenskom gospodaru, ali kada se broj spahija vrlo pomnožao, dobili su stanoviti viši dostojanstvenici pravo od sultana, da i oni mogu podijeljivati manje timare, ishodiv naravski naknadno odobrenje i carski berat. Tako već kanuname ustanovljuju, da anadolski beglerbeg može podijeljivati timare sa prihodom od 3000 do 5000 akči a rumelijski beglerbeg sa prihodom do 6000 akči. Još manje timare, koji su postali bilo s kojeg razloga *mahlul,* mogli su podijeljivati i valije. U tu svrhu imao je kod mustahfizkih[3]) timara staviti predlog kapetan onog grada, u čijem području leži timar a kod spahinskih alajbeg odnosno miralaj, koji je u novije doba preuzeo funkciju sandžakbega, ali je valjalo prije dokazati, da je kandidat za ispražnjeni timar dostojan, da mu se podijeli. Kako se iz jednog dokumenta od 14. zilhidžeta 1230.[4]) razabire, morala su, kao kod nasljedstva timara, uvijek po dva zaima i po deset drugih spahija zajamčiti dostojnost i zasluge timarskog kandidata. Tek nakon toga naložio bi valija, da se timar upiše u tefterhakaniji na nj te bi dotičniku ishodio berat.

Alajbeg, koji bi predlagao, da se smrću ili inače ispražnjeni timar podijeli novom kandidatu, imao je po jednoj marginalnoj noti u kodeksu od god. 1182. (str. 123.) pravo, da od novog spahije, u neku ruku kao nastupnim, pobire od svako 10 akči timarskog prihoda po jednu akču a u ime pisarskih troškova od svako 20 po jednu akču. To pravo ga ali nije išlo u slučaju, ako bi timarnik uslijed starosti slao na vojnu džebeliju pa bi sin, došav do punoljetnosti, preuzeo očev timar ili ako bi dvije spahije međusobno izmijenili svoje timare.

Premda su spahije bili oprošteni od porezne dužnosti, valjalo je i njima u formi »dara« davati beglerbegu makar i nezakonite danke, da si time steku njegovu naklonost, koja im je mogla u svako doba koristiti. Te novce davali bi u zimno doba, kada nije bilo vojevanja a davanje ušlo je tako u običaj, da se za nj upotrebilo značajno hrvatsko ime *porez,* ili *porez-akče.* Ova zloporaba trajala je do godine 1044. (1634.) kada je sredinom muharema sultan Murat IV. poslao bosanskom beglerbegu *hatti-humajun,* kojim oštro zabranjuje ovu zloporabu te se kune dušom

---

[1]) Ibidem. br. 932.

[2]) Ibidem. br. 916.

[3]) Mustahfiz = čuvar grada.

[4]) Dokumenat u arhivu zem. muzeja br. 600.

svojih djedova, da će beglerbegu, ako mu stigne do ušiju, da uzimlje ovaj porez od spahija, odsjeći glavu i neka stigne božije prokletstvo, kogod bi se usudio ovaj od njega dokinuti porez pobirati[1]).

Hasovi.

Posebna vrsta zemalja u timaru bili su takozvani hasovi *(hâs,* pl. *havâs)* ili hasazemlje. Isprva se pod hasom razumijevao carski *hasi-humajun,* to će reći onaj dio osvojenih zemalja, koji je po starom turskom ratnom pravu pripadao caru kao dio plijena. Te su bile zemlje osobno vlasništvo sultana, na kojima je on pobirao prihode u svoju ličnu a ne u korist državnu, dakle u neku ruku krunska dobra. U Bosni se ovakovi hasovi spominju vrlo rano. Odmah iza osvojenja Bosne zaplijenjena su golema imanja Pavlovićâ, pošto je zadnji vojvoda ove kuće u ratu 1463. poginuo, i pretvorena u has. Tako su kotar Vlasenica postali has, u Olovu bili su glasoviti olovni, u Srebrnici stari srebrni rudnici na carskom hasu i današnja Foča bila je carski has a u Dubrovniku našao sam čak i gruntovni izvadak svih čifluka, koji su pod kraj XV. vijeka spadali fočanskom hasu.

Prihodima ovakovih hasova upravljao je sam car a razumije se, da oni nisu davani spahijama u leno. U starije doba davali su se prihodi carskih i divanskih hasova pojedincima na *mukatu,* t. j. na zakup za stanovitu paušalnu svotu i to, kao i vakufske nekretnine, obično samo na jednu godinu ili bar na određeni rok. Ali financijalne neprilike, u kojima su se carevi, a još više država, našli u poslije doba, ponukali su sultane, da se domognu momentano povećih svota, davati svoje hasove doživotno u zakup za svotu, koja se imala unapred isplatiti. Ovakovi doživotno iznajmljeni hasovi zvali su se i *malikjane,* ako je onaj, komu je bila podijeljena (zvao se *muhasil*), imao pravo pobirati u svoju korist sve poreze dotičnog područja[2]). Takova malikjana bila je, kako saznajem iz dokumenata XVIII. vijeka i župa Birče, nekoć vlasništvo kuće Pavlovića, a malikjana bilo je i u stolačkom kotaru, kako to saznajemo iz jednog pisma[3]) u dubrovačkoj arhivi, Zulfikarkapetana Rizvanbegovića, zapovjednika grada stolačkoga, komu je car podijelio malikjanu a da je od prihoda njenih imao davati *ulefu* (plaću) agama i neferima (vojnicima) stolačkim i počiteljskim. U toj malikjani imao je pravo pobirati i tapijsku pristojbu, jer je pismo pisano baš u namjeri, da poduči Dubrovčane, da su i njihovi podanici, koji bi u njegovoj malikjani posjedovali »carsku zemlju« (t. j. miriju), kao i Turci i ostala raja dužni, ako koji posjednik umre, plaćati tapiju i da je suprot zapovjedi careve, da se zemlja drži na osnovu starih tapija.

Osim carskog i divanskog hasa bilo je spahinskih hasova a takov posebni *has* dobivao je u svom spahiluku svaki spahija. Ove spahinske hasa-zemlje bile su oproštene od poreza i nisu se mogle davati pod tapiju, nego ih je spahija sam obrađivao ili ih dao za se obrađivati te su u neku ruku bile slične zemlje kao i danas u Bosni begluci ili takozvani *„Salland"* u starih Germana. Ni

---

[1]) Ovaj zanimivi dokumenat našao sam u jednoj staroj zbirci pisama *(medžmua).*

[2]) Ako je imao pravo pobirati samo stanovite poreze — ovčarinu, pčelarinu i sl. — zvao se je zakupljeni posjed *arpalik.*

[3]) Pismo priopćio sam u Glasniku zem. muzeja 1914., sv. 4.

spahinski hasovi nisu bili lična svojina spahijina, nego integralni dio timara te su se imali predati spahiji, koji bi prijašnjeg posjednika u timaru naslijedio. Dapače, ovaj nasljednik nije bio ni dužan neke da izvrši obveze svoga predšasnika.

Ustanove, koje su vrijedile za spahinske hasove, bile su ove:

»Ako bi ko od vlasnika hasa-erazije uzeo nešto zemlje s tapijom a vlasnik bi malo poslije umro, te bi iskao od nasljednika tapiju, nije to dozvoljeno.

»Čifluk, mlin, šuma, livada, žirnjak, bojahana, zapisani u tefteru kao hasa, imaju se na onaj način vladati, na koji ih je sahibi-erz u svoje vrijeme dao te ni on nije vlastan to promijeniti, ali ako na mjesto ovog sahibi-erza postane ko drugi sahibi-erzom, može on to ili sam posjedovati ili može za vrijeme, dok je on u funkciji, dati kome drugom. Da ih je ko dobio od bivšeg sahibi-erza ne uvažava se.

»Bude li u gruntovnici zapisano jedno, dvoje ili više, koliko bilo brojem ili količinom, onoliko će se doznačiti, ali ako bi čifluk bio u tefteru zapisan tobož kao hasa a u istinu bi pod njim bila zapisana desetina i resum prijestolu ili je pod kojim god imenom zapisano drugom, nije postao hasa, neka sahib-erz ne napastuje.

»Ako je sahib-erzu u tefteru zapisana šuma (kao hasa), zabranjeno je sjeći drvo a od stoke, koja bi se u onoj šumi koristila travom, vodom i plandovanjem, plaća se onoliko i postupa se po tefteru onako, kako je po predaji zapisano.

»Kanun je, da se kuća i krovovi, ako se samovoljno sagrade na zemljama, koje su u gruntovnici zapisane kao hasa, obore i netreba da to bude za vrijeme istog sahibi-erza. Ako se u zemljama, koje su u gruntovnici upisane kao hasa s dozvolom sahibierzovom sagrade zgrade i to objestranim ugovorom, njihov je ugovor pravovaljan.

»Ako se bez sahibi-erzove dozvole na hasa-zemljama zasadi vinograd a sahibi-erz to ne smatra dozvoljenim, neka počupa, a ako uzme neku svotu te privoli, uzimlje od tog vinograda i bašče četvrtinu roda.

»Vinograd i bašče, zasađene već na hasa-zemljama bilo protupravno, bilo sa dozvolom, ne može sahibi-erz, koji poslije dođe, iščupati, nego uzimlje četvrtinu. Četvrtina roda uzimlje se samo od vinograda i bašče a od drugoga ne.

»Nije potrebno, da spahinski has bude izrično zapisan u hasa-tefteru, da postane hasom: određeni posjed pripada spahiji po smislu.

»Ako u jednom selu jedan dio bude divanski timar a drugi *malikjana* i ako nešto čifluka bude zapisano kao hasa a nešto kao malikjana, mjerodavan je tefter, postupa se po njemu. Ako je jedna strana zapisana a druga nije, neka ona strana, koja nije zapisana ne smeta zapisanoj strani.

»Ako u jednom hasa-čifluku bude više osoba spahinskih zajednički posjednik, koliko bilo osoba i koliko bi po beratu dijelova na njih zapalo, onoliko zemlje mogu posjedovati, a ako bi posjed dali drugom, uzimlju svoje prihode prema beratu. Ako bi koji od zajedničara na svoj dio dao drugom dozvolu a ostali bi sami posjedovali ili bi dali svojti, to je dozvoljeno. Spahija na dijelove svom je dijelu vlastan.

»Stari je zakon, ako bi raja u čajru, zapisanom u tefteru kao hasa, staru granicu oborila pa uzorala, posijala ili načinila bašču, valja, istražiti i ustanoviti, odakle je bila stara granica pošla i utvrdena i dokle je dospjela te joj uzeti iz ruku i kao čajr predati u posjed sahibi-erzu.

»Ako bi se hasa-zemlje bez sahibi-erzove dozvole obrađivale, zaplijenjuje on vas plod osim sjemena.«

Vojnikluk.

Osim spahija konjanika bijaše u Turskoj i drugih lenskih vojnika, koji doduše nisu bili sahibi-erzovi te nisu imali nikaka prava pobirati poreze, ali su za svoju službu bili nagrađeni zemljišnim posjedom i bili oslobođeni od svih ili od stanovitih poreza. To su bili pješaci: muselimi, u starije doba jaje i piade i pogranična vojska, koja je vršila službu na krajini turskoj te su se zvali hrvatskim imenom vojnik *(vojnak, vojnuk)*[1]).

Vojnikluk uveo je sultan Murat god. 760. za vrijeme rumelijskog beglerbega Timurtašpaše. Kako kanuname vele, počelo se pisati ove vojnike u Bosni, da se njima popuni oskudica *kul-oglana*. Vojnici imali su osobito u pograničnim provincijama da vrše službu pogranične straže i da u slučaju rata kao pješaci i pljačkači podupru redovitu vojsku. Kao plaću za svoju vojničku službu dobili su stanoviti komad zemlje, — vojnikluk — koji su obrađivali i na kom su bili oprošteni od stanovitih poreza. Njima nije nikako bio nadležan spahija, već njihov vrhovni poglavar, vojnikbeg a na čelu pojedinih odjela bili su, u neku ruku kao njihovi kapetani, ceribaše.

Po jednoj marginalnoj noti u kodeksu od god. 1182. bili su vojnički ceribaše za svoje službovanje nagrađeni timarom ili zijametom, ali ti nisu bili kao spahinski nasljedni, nego samo doživotni. Dokle god su ceribaše bili u službi, nije im se timar mogao oduzeti i drugom dati a kada bi umrli, ne bi ga dobivao sin, nego bi se ispražnjeni timar i ceribašaluk podijelio kojemu zaslužnom službeniku carske konjušnice *(ahor)*, koji bi s njim preuzeo dužnost vojskovođe vojnika. U spomenicima dubrovačke arhive spominju se ceribaše već vrlo rano. U fermanu sultana Mehmeda II. od god. 1471., pisanom hercegovačkom sandžaku Pašaigitbegu, navode se ceribaše u rangu iza subaša a pred spahijama i timarnicima[2]). Imenice poznat nam je iz ove dobe ceribaša Vlah Svinjarević, koji je bio, kako mu ime kaže, kršćanin[3]). U Husrefbegovoj vakufnami (1531.) spominje se i neki Torsun ceribaša, koji je nekoć bio vlasnikom sela Jablanova.

Po Feridunovoj kanunami vrstali su se timari ceribaša u takozvane slobodne *(serbest)* te je polovica globa i takozvanih *baduhava*-poreza išla ceribaši. Ovaj privileg nisu imali obične spahije, nego samo viši im časnici: alajbezi, subaše, čauši, miralaji i dizdari.

Kako su u Turskoj svi nekoć počasni naslovi vremenom degradirani, tako i ceribašin te se danas ovim imenom zove ciganski poglavica.

Institucija vojnikluka u Turskoj bila je skroz slična krajišničkoj instituciji u Hrvatskoj u zadnjim vijekovima te nema sumnje, da su obje, međusobno

[1]) Perzijskim sufiksom zvali su se i *vojnugan*, krivo čitano i *vinugan*.

[2]) Tursko-slovj. spomenici str. 35.

[3]) Ibid. str. 202.

u temeljnoj ideji slične institucije, s ovu i s onu stranu hrvatsko-turske granice istoga porijekla. Da je institucija bosanskog porijekla, to svedoči hrvatsko ime vojnik[1]), koje je i tursko zakonodavstvo preuzelo i ne kušajući, da ga nadomjesti turskom riječi i činjenica, da je Timurtašpaša prve vojnike popisivao u Bosni. Tu dakako nemamo razumijevati samo današnju Bosnu, nego Bosnu one dobe, koja se je sterala daleko preko sandžaka Novog Pazara, kamo je turski upliv već vrlo rano dospio.

Glavne ustanove o vojnikluku bile su po raznim kanunima, što sam ih imao prilike pribaviti, u kratko ove.

Oni od vinograda i bašča, koje su inače mulkovne zemlje, nisu plaćali desetine, niti su ih smjeli kupovati ni prodavati, niti su ih baštinili po mirazu. Dakle u vojnikluka nije bilo mulkovne zemlje, allodija, nego je čak i vinograd i bašča bilo leno.

Na vojničku »baštinu«[2]) — i ovu riječ recipirali su turski zakonici — nije se kao kod čifluka, računao određeni broj dunuma zemlje, nego je pojedina baština imala onaj obseg, koji je od starine imala.

Zemlje, upisane na vojnika, zabranjeno je davati nevojniku a ako bi kojim slučajem došle do ruku nevojnika vraćale su se opet vojniku, koji nikojom zastarom ne gubi pravo posjeda. Ako bi ju sam vojnik za vremena, dok ju on uživa, komu povjerio, bilo je to dozvoljeno te je odnosni ugovor — dakako samo za vrijeme njegovo — ostao u krijeposti, ali nije teretio nasljednika na vojnikluk-baštini.

Sinovi, braća i rodbina onih kršćana *(zimija),* koji služe u carskoj konjušnici a nisu bili zapisani spahiji, podređeni su vojnikbegu.

Ako se prekobrojni vojnici upišu u harač i drže samostalnu rajinsku baštinu, podvrgnuti su i rajinskom porezu, ali ako nebi posjedovali rajinsku zemlju, makar im se zapisao harač, ne postaju rajom obzirom na to, da su vojnici a ako nastane oskudica vojnika, nadopunjuje se njima.

Ako bi koji od vojničkih sinova i njima sličnih bio zapisan i u vojnički i u rajinski tefter, preči je vojnički, on ostaje vojnik.

Ako je vojnička zemlja pomiješana sa bratovom rajinskom a granica im nije ustanovljena, izvadi se onoliko zemlje, koliko po zakonu, koji vrijedi za onu pokrajinu, odgovara vojnikluku te se od toga ne uzimlju hakovi i resmovi a od ostatka se uzimlju.

Ako ko drugi obrađuje zemlju, upisanu na vojnika, pripada desetina po zakonu dotičnom vojniku.

Ako se prekobrojni vojnik upiše spahiji rajom, uzimlje mu onaj spahija 25 akči spendže a komu je zapisana *baduhava,* onom daje globe i kazne. Kada bude janjadi, daje resmi ganem, komu je zapisan a i porez na mlin. Desetinu i resum daje onom, čiju zemlju obrađuje a od bašče običajne resmove. Od košnica ne uzimlje se na vojničkoj baštini ni desetina ni resum.

Na zemljama, koje su vojničke baštine, ravna se po vilajetskom tefteru i po teskeri u vojnikovoj ruci, kako je zapisano u vrijeme popisa vilajeta i kako je

---

[1]) Hammer o. c. čita ime krivo: vojnak i veli da je to bio kočijaš (Fuhrknecht)!

[2]) Hammer, Des osmanischen Reichs Staatsverfassung čita mjesto baština uvijek jaština i nezna značenja riječi. Tako čita i druga, iz hrvatskog preuzeta imena krivo: bulačina mj. poljačina, vojnak mj. vojnik i t. d.

tamo određeno i zapisano a od zemljišta, koja su ovako određena kao vojnikluk, ne uzimlje se ni desetina ni resum. Teskere, što bi ih izdavali sluge, podčinjeni vojničkom begu, nemaju vrijednosti. Od njiva, koje bi vojnikluku poslije pridošle, daje se od žita u ime desetine i salarije od osam jedan.

Za zemlje, koje se iskrče na spahinskom tlu i na kojima se poslije zasadi vinograd i bašća, daje se desetina.

Osim ovih privilegija imali su vojnici još i druge. Tako nisu bili dužni plaćati tako zvani *resmi-fući* (porez na burad) osim od vina, iscijeđena od grožđa, što bi izvana kupovali. Na svojoj zemlji imao je vojnik dapače pravo pobirati i desetinu u slučaju, ako bi ko drugi, bio musliman, bio kršćanin, vojničku zemlju obrađivao, plaćao mu je desetinu a ako nije htio, mogao ga je protjerati.

Kanuni džedid, po kodeksu redigovanom 15. zilkadeta 1132. (19. sept. 1726.), ima o vojnikluku ove ustanove, slične gornjima ali preciznije izražene:

»Ako se prekobrojni vojnici spahiji upišu kao raja, daju porez za globe i kazne, onom, kom je zapisana spendža od 25 akči i *baduhava* a desetinu onom, na čijoj zemlji stoje. Ako imadu janjadi, daju ovčarinu onom, kome je zapisana, a ako imadu mlinove, daju i od njih porez i po zakonu sve ostale običajne poreze kao i raja.

»Drugi zakon. Zemlju, koja je zapisana uz vojnikov vojnikluk, nije dozvoljeno davati kome drugom a ako bi na koji način bila uzeta, vraća se natrag vojniku i nije dozvoljeno, protiviti se tomu, jer da je dugo u posjedu i nastala zastara. Ako bi ju on za svoga službovanja kome davao i ako bi ju za svoga službovanja htio opet vratiti, mjerodavan je onaj uvjet i ugovor, koji je ugovoren.

»Od zemalja vojnikovih, koje pripadaju vojnikluku, ne uzimlje se desetina, ali ako bi posjedovao zemlju, koju je izvana iskrčio, daje desetinu onome, na čijem bi zemljištu bila a kada se pobiru porezi zakon je, da za nju daje i poreze.

»Zakon o vojničkom vinogradu. Oni vinogradi i bašče, koji sačinjavaju vojničku baštinu te su zapisani vojniku, ne ulaze u miraz, oni ne pripadaju miraščijama, nego se predaju vojniku, koji bi se poslije zapisao.

»Zakon o vojniku. Pošto su sinovi, braća i ostala rodbina vojnika, koji se nebi upisali u službu u carskoj konjušnici, podvrgnuti haraču te bi se spahija, kada bi se popisivao harač, u njih miješao, nema ih spahija napastovati, zapisujuć im harač, tako dugo, dok mu se ne zapišu kao raja. Spendže ovakovih su sandžakbegove.

»Zakon o odstupu vojnika. Prekobrojni vojnici neka se ne upišu u harač i neka ne drže samostalnu rajinsku baštinu niti je dozvoljeno, nametati im rajinsku služnost; vojnik ne ulazi u rajinski stalež i ako mu se nametne harač. Ako nastane nestašica vojnika, popunjuje se s ovima. Na vojničku djecu ili rodbinu i njima slične, dok god se ne upišu kao raja, ne nameće se ni spendža ni rajinski namet.

»Zakon o vojničkom resmu. Ako sa zemljama jednog vojnika budu pomiješane i zajedničke zemlje njegova brata, koji je raja, a ne bude im ustanovljena granica, odluči se od onih zemalja ona količina, koja po zakonu dotičnog vilajeta odgovara jednoj vojnikluk-baštini te se

od toga ne uzimlje ni resum ni hakovi a od onoga, što je, odijeliv i izlučiv, ostalo bratove zemlje, daje se vlasniku timara desetina, spendža i ostali rajinski porez.

»Zakon o vojniku. Ako u granicama jedne vojničke baštine, zapisane kojem vojniku, dođe koji musliman ili kršćanin te obrađuje zemlju a ustručava se davati desetinu, pošto se ustanovilo, da to spada u vojničke zemlje, dosuđuje se po zakonu desetina od ovih obrađenih zemalja vojniku. Ako onaj usparniči te ne htjedne dati, dosuđuje se zemlja, pošto je ovakovo obrađivanje zabranjeno, vojniku i on je posjeduje, kako hoće.

»Drugi zakon. U vojničku baštinu nije se davala zemlja i *ulće* nego samo *bokluk*[1]) niti se mjeri površina vojničke baštine, nego se predaje po starinskom (običaju).

»Zakon. Ako bi poslije popisa vojnik izvan sela, u granicama spahijina zemljišta, u šumi svojom sjekirom iskrčio zemlju i nešto obrađivao a nešto zasadio vinograda, daje po šerijatu spahiji od grožđa desetinu a od roda, što bi rađao na njivama, uzimlje mu se desetine i salarije od osam jedan (dio) i neka se ne opire veleći, da je vojničkog staleža.

»Drugi zakon. Pošto je vojničkom staležu po knjizi zapisana vojnička baština, neka osim knjigom opredijeljene baštine ne diraju u zemlju drugog spahije; ako bi zahvatili u spahinsko zemljište te bi obradili, uzimlje im se desetina i salarija.

Među marginalnim notama kodeksa od god. 1182. našao sam još ovo nekoliko fetava, koje se bave institucijom vojnikluka:

1. Pitanje:

Ako bi spahija Zejd, koji je musliman, imao radi nekih njiva i livada parnicu sa vojničkim *zabitom* Amrom, koji stanuje u njegovom timarskom selu i ako bi kršćanski vojnici svjedočili u prilog ovom, hoće li se njihovo svjedočanstvo uvažiti?

Odgovor: Bog zna, neće. (Fetva šejha Alije.)

2. Pitanje:

Ako bi neko od vojničkog staleža na timarskoj zemlji spahije Zejda, koju on drži i posjeduje više od 15 godina, uzeo komad zemlje te bi ju svojatao, jer da mu je navodno baština, može li ju oduzeti Zejdu?

Odgovor: Ne može. (Fetva šejha Alije.)

3. Pitanje:

Ako bi na isti način gornji vojnik spomenute zemlje bez dokaza oteo i prisvojio, može li Zejd rečenu zemlju oduzeti rečenoj vojničkoj tajfi? Izvolite to razjasniti.

Odgovor: Može. (Fetva šejha Alije.)

4. Pitanje:

Ako bi zapovjednik vojnugan-raje Zejd, koji ima u rukama prepis popisa tefterihakanije, za kršćanina Amra rekao, da je vojnička raja

---

[1]) Što u ovom slučaju ove dvije riječi znače nije mi jasno. *Ulće* znači zapravo pokrajina, kraj, *bok*, otale bokluk, đubre, balega. Sva je prilika da su ovo zastarjeli i zaboravljeni tehnički izrazi za razne vrsti zemalja, od kojih jedna označuje sterilnu, druga rodnu, đubrastu zemlju. S tim se slaže, da se u jednom rukopisu mjesto *bokluk* upotrebljava riječ *jumšakluk* = mekotina, dakle rodna zemlja. *Jemiš* znači rod, voće, plod a njegovi derivati izražavaju uvijek pojam plodnosti.

te bi spahiju Bekira tužio i svoj bi zahtjev zakonitim dokazima dokazao a spahija bi Bekir za Amra tužio, da mu je navodno timarska raja te bi i on tome iznio valjane dokaze, koji bi bili dokazi preči?

Odgovor: Pošto je on vojnikom postao poslije a rajom je bio od starine, preči su dokazi za vojnikovanje.

(Fetva Husejna.)

Polakšice, što ih je uživao posjednik vojnikluka, bile su poticalom, da se je kršćanska raja u Bosni jagmila, da dobije takov posjed i da time dospije u višu socijalnu kategoriju. Sudeći po jednoj okružnici, što ju je hercegovački sandžakbeg Ajazpaša 1481./2. razaslao »vojnikom i knezovom i katunarom i kmetovićem«, predstavljali su vojnici u neku ruku seosku aristokraciju, jer se navode prije knezova a da su im se povjeravale i diplomatske misije svjedoči »carev vojnik« Vukoman, koji je 1486. dolazio kao poklisar istog Ajazbega u Dubrovnik. U mlađim spomenicima turskim spominju se vojničke baštine vrlo često. Po jednom fermanu od god. 1208. bilo ih je u selu Gornja Oštrila u kadiluku Taslidži a po fermanu Mahmuta I. od g. 1228. podmirivali su se troškovi posade u Novom u Sutorini (turski Sedi Džedid) donekle od prihoda hercegovačke *vojnugan-mukate*[1]).

Vojnici bili su u prvo vrijeme isključivo kršćani: dokaz već to, da im zakon dozvoljava bez poreza praviti vino; ali je razumljivo, da su vojnici, po svom zvanju češće u doticaju sa ostalom vojskom islamske vjere i videći, da je muslomanu šire polje napretka u osmanlijskom carstvu, lašnje prelazili na islam, nego ostali kršćani te su se pomalo isturčili svi posjednici vojnikluka a potomstvo ovih nekadanjih vojnika predstavljaju nam oni mnogobrojni slobodni muslomanski seljaci, koji su u doba okupacije bili skoro jedini reprezentanti slobodnog seljaštva. Ovi potomci zabacili su naravski, kada je institucija vojništva dokinuta, naslov vojnika ali su pridržali počasni naslov age, koji je isprva dolikovao samo janjičaragi i drugim najvišim dostojanstvenicima porte, ali su ga vremenom poprimili i niži stepeni u vojničkoj hierarhiji.

Zanimive vijesti saznajemo o tim vojnicima iz knjige Hönigerove: Hoffhaltung des Türkhischen Keysers i t. d., štampane 1596. u Baselu. On ih zove *voinichlar* a porijeklo im izvodi od Vlaha, odnosno od Grka. Svoju službu vrše besplatno, ali su oprošteni od svakog poreza i danka. Njihova je dužnost, da suvišne konje turskoga cara na svojim imanjima o svom trošku hrane a ako nemaju, kradu i robe, što im za to treba, dok ne dođe opet ratno vrijeme. Čim dođe poziv na rat, idu svi u Carigrad i tu dobivaju plaću od 20 aspri na dan. Njihovo je oružje sjekira i kosa te ga nose uza se na ramenu a u Carigradu se javljaju vrhovnom konjušaru, koji s njima raspolaže. Kada vojska krene, idu dan pred njom te svojim kosama kose travu na onim mjestima, gdje će vojska taboriti, tako da konji, kada stignu, nađu gotovu hranu[2]).

---

[1]) Oba fermana u zbirci b.-h. muzeja u Sarajevu.

[2]) »Weiters ist noch ein andere Kriegsz Schar ausz der Walachey, die von den Griechen jhren Vrsprung haben, vnd werden von den Türcken Voinichlar genennt. Diese haben kein andere Besoldung võ Türcken, wed', das sie allein in allen dingen Zinsz frei seyn, vnd dörffen dem Türckischen Keyser kein Tribut geben. Deren bevelch ist, das sie die ledigen Pferd des Türckischen Keysers, so nicht zum Ackerbaw od' Kriegszrüstung gebraucht werden, von ihrem eigenen Fütter vnnd Gütern, oder ausz Rauben vnnd stelen müssen ernehren vnnd auff sie warten in Kriegszläuffen. Es werden auch ausz diesen gefunden als bald sie hören das der Türck will zu Feld ziehen, verfügen sie sich gen Constantinopel, da empfahen sie Besoldung von den

Filuridžije.

Posebnu vrst vojno-agrarne klase predstavljali su takozvani filuridžije. Etimologiju ovoga imena tumači riječ *filuri, filori,* koja znači dukat a preuzeta je iz novolatinskoga *florenus*. Zvali su se ovim imenom zato, jer su plaćali godišnjega poreza jedan dukat od kuće a inače bili su oslobođeni od većine poreza, koji terete zemlju. Filuridžije nisu bili u vojsci kombatanti, nego su vršili pionirsku i komordžijsku službu a u mirno doba bili su u neku ruku cestari te su se morali brinuti za prohodnost i sigurnost gorskih puteva, osobito u zimsko doba a kod erarskih transporta morali su priskočiti i konjima. Zato u Bosni nalazimo tragova filuridžijama većinom oko visokih gorskih klanaca i uspona a služba im je u zimi naročito ta, da za sniježne mećave, kada bi snijeg zameo trag gorskim prelazima, visokim koljem obilježuju puteve, da strani putnik u mećavi ne zaluta.

Porijeklo ovim filuridžijanima nije bilo kao u »vojnika« bosansko, nego vlaško i to ne moldavsko-vlaško, nego su filuridžije postali obično oni, u velikom broju po balkanskom poluotoku nomadizirajući Vlasi, koji bi se, nastaniv se na jednom mjestu i osnivajući svoje katune, u brzo slavizirali, većinom posrbili te su postajali turske filuridžije.

U srednjem vijeku našao sam porez u iznosu od jednoga dukata već na području hercega Stjepana, koji ga je dao pobirati od posebnih poreznika, zvanih dukatnici, te ga je čak i zahtijevao od onih svojih kmetova, što ih je imao na svojim imanjima u Konavljima, dakle na dubrovačkom teritoriju.

U svojim Tursko-slovjenskim Spomenicima priopćio sam jedan dokumenat od god. 1497., gdje se spominje emin novski, Kasum Čelebija, »koji piše hercegovu zemlju i bere vlaške dukate«, gdje se dakle također napose ističe vlaško porijeklo ovom porezu. Po ovom sudeći plaćali su taj dukat vlaški doseljenici, koji bi se odselili iz svojih vlaških katuna u gornjoj Hercegovini i Crnoj Gori te bi se naselili na pustim prijedjelima u drugim krajevima Bosne i Hercegovine a Turci, osvojiv Bosnu, pridržali su instituciju dukatnih zemalja a samo su im promijenili ime u filuridžije.

Pošto o ovoj zanimivoj klasi dosele nije u literaturi ništa poznato, iznijeti ću sve dokumente, što sam o njima u kanunima i drugim spomenicima nalazio.

Filuridžije spominju se već u vidinskoj kanunami, što ju je priopćio Hammer, I. 313., te je tamo ustanovljeno, da filuridžije plaćaju godišnje dukat (filuri), koji ne pobire spahija, nego mirija (država). Oni se kao *„derbendžije“ (derbend* — klanac) imadu brinuti za sigurnost puteva, a seoska im se zajednica sastojala od 30 kuća, koje bi se na sastanak sazivale bubnjem.

---

jenigen, die Ampts halben gezwungen werden, das sie in Krieg ziehen solten, Nemlich zwentzig Asper auff ein Tag, damit sie sich mit sampt ihren Pferden desto besser mögen erhalten. So bald sie gen Constantinopel kommen, lassen sie sich bey dem Türckischen Keyser anzeigen, vnnd ziehen in der Statt hin vnd her mit ihren Waffen unnd Rüstungen, Nemlich mit Achsen, Senssen, vnd Sicheln ober die Achsel, das sie jederman sehen kan, darnach gehn sie zu dem Obersten Stallmeister oder Furierer, der losiert sie an die Orth vnd Endt da platz ist. Wann es sich nun begibt das man zu Feldt ligt, ziehen sie des andern tags vorher, vnnd Mähen des Grasz ab an den jenigen Oertern da sich das Kriegs Volck lägern würd, damit sie darauff ruhen, vnnd die Pferdt auch Fütterung oder Etzung haben mögen«.

Höniger: Hoffhaltung des Türckhischen Keysers etc. Basel 1596. I. 15.

Jedna ustanova iz godine 1037. određuje, da vlaška i druga raja u Novom šeheru mjesto hakova i resmova daje godišnje na svaki »kućni dim« 100 akči resmi-filirije a da joj bude lašnje plaćati, da daje u dva obroka, o Đurđev-danu i o Mitrov-danu.

Pobliže o filuridžijama zabilježeno je u jednoj kanunami, gdje se govori u petom odsjeku o Vlasima. Tamo se veli:

»Braničevski[1]) i vidinski Vlasi ne daju ni harača, ni desetine, ni spendže, i oprošteni i oslobođeni su od svega *avariza,* a ne daju ni mladarine *(resmi gerdek);* a kazne i globe za zločine plaćaju sandžakbegu. Desetinu od tih sandžakbegovih globa i kazna dobivaju im knezovi. Spomenuti Vlasi dižu na pet kuća po jedno koplje[2]) i čuvaju stražu na određenim mjestima. Kada bude neprijatelj, svi Vlasi uzjaše konje i idu na vojnu. Od *„dima* na *dim"* neka daju sandžakbegu na godinu 83 akče.

»I smederevski Vlasi, pošto ne daju ništa harača, ni spendže, ni desetine, ni adeti-agnama ni mladarine (resmi arusan), ni ostalih resmova, daju o rođenju Isusa, koje zovu *„Božić",* s kuće na kuću u ime filorije 45 akči i za jednog ovna 15 akči. I na Božić daje po 50 filuridžija, koji čine jedan katun[3]), po jedan kolač (dževrek) i po dva ovna, ili njihovu vrijednost te dva hljeba sira i dva konopca a za dva ulara po tri akče, to je svega 63 akče. A u proljeće o Đurđevdanu, daje po jedan filur od svake kuće mjesto jedne ovce s janjetom po 20 akči, svega 83 akče.

»I od pet filurijaca vrši po jedan vojničku službu i redomice čuva stražu na određenim mjestima a kada bude *„akin"* (plačkanje), ide od svake kuće po jedan na vojnu. Od 50 kuća bude po jedan sandžakbegu »komornica«, koji mu je sluga i služi 6 mjeseci. Po kanunu daju kazne i globe za zločine a od globa što se ubere, uzimaju im knezovi desetinu. Luč i dasaka ne dovlače i ne čuvaju građa. Vlasi u sandžakbega i na drugom mjestu ne bi gradili kuća i ne kose travu niti donose drva. Od njihovih premikjura[4]) ne uzimlje im se premikjurluk za njihove psovke a među njima je uvjet, da su oprošteni od *avarizi divanije* i običajnih resmova. Solarnik ne dolazi među nje.

»I ako vojnik ili Vlah, osim sela, u kom je upisan, u drugom spahinskom timaru zirati, daje pola desetine. I od vina, što je u svom vinogradu ubrao, i tamo prodaje, daje timarskom spahiji od svake fućije (bureta) po 4 akče a ako bi od druguda kupio, onda daje, kao i raja, od svakog bureta 15 akči«.

Opće ustanove o filuridžijama, što se još nalaze u većine kanunama jesu ove:

---

[1]) U jednom rukopisu piše Orač mjesto Braničevo.

[2]) T. j. po jednog kopljanika.

[3]) Ova stavka vrlo je važna, jer proširuje naše dosadanje shvaćanje o vlaškim katunima. Do sada se samo čitalo i pisalo, da *katun* znači *selo,* ovdje prvi put nalazimo, da je to oznaka za stanoviti broj od 50 filuridžija, odnosno filuridžijskih kuća a, sudeći po daljnjem tekstu, bio im je na čelu komornica.

[4]) Premikjur je seoski starješina u Vlaha, koji se spominje i u Dušanovom zakoniku. Ime je romansko: *primicerius.* Po jednom kanunu su knezovi i premikjuri dužni pomagati poreznike, hvatati pobjegle podanike i zato su oslobođeni od harača, spendže i ostalih poreza od svojih baština.

»Ako u knjizi baština i baštinskih zemalja bude upisana resmi-filurija te se bude davala, neće spahija poslije tražiti desetine, makar ona mjesta i bila spahinska i spahije od njih uzimali desetinu od starine, dok njima (t. j. filurdžijama) nije došla u ruke...

»Filuridžijska tajfa, kao i planinski koridžije oprošteni su od desetine, salarije i običajnih resmova a dužni su davati svake godine u gotovu. Imao on žita ili ne imao, uzimlje mu se, koliko je odmjereno. Zato im se veli filuridžije.

»Od zemalja, na koje nametnuta paušalna svota, u granicama čijeg god sela ili čifluka bile, ne plaćaju — osim što se u planini i šumi iskrčilo — desetinu i resum. Ako čifluk, na koga je upisana resmi-filurija, poslije pane u druge ruke, postupa se na osnovu teftera i uzimlje mu se resmi filurija. On ne može da kaže, da nije na njega upisana; koliko bilo resmi-filurije u tefteru određeno i odmjereno, onoliko se i uzimlje.

»Koga bi vremenom zatekao rok kupljenja, kada se od starine kupila filurija, onaj ju i pobire.

»Ako u tefteru nije zapisana spendža i adeti-agnam, od žita desetina a od vinograda resum, nego je zapisana filurija, zabranjeno je spahijama protiva tefteru napastovati ih.

»U resmi-filurijskom selu daje svaka raja, koja je upisana kao posjednik baštine, resmi filuriju na onaj način, na koji se od starine dolazilo da se na osnovu teftera kupi«.

U jednoj medžmui našao sam o filuridžijama i jednu fetvu nekog muftije Saliha, u kojoj se veli, da filuridžija, ako osim svoje filuridžijske zemlje kupi ili prisvoji drugu zemlju, od ove ne plaća *resmi-filuri* nego resmi tapu i ostale resmove.

U jednoj bosanskoj kanunami ima opet ustanova, da neko, koji je u isto vrijeme upisan i kao raja i kao filuridžija te stanuje više od 10 godina na filuridžijskoj zemlji, ne plaća ni od rajinskog posjeda spahiji resmove, nego samo filuriju, a ako stanuje manje od 10 godina, plaća za jednu, po »običaju vlaškom« *(adeti eflakije),* resmi filuri državi (miriji) a za drugu spahiji rajinske resmove. Ova ustanova je s toga zanimiva, jer predstavlja primjer, koji je inače u turskim zakonima nepoznat, kako jedna zemlja kratkom zastarom gubi prvašnji svoj karakter i prelazi iz rajinske u kategoriju slobodnih zemalja.

Jedna stavka, koja se tiče ovih zemalja, u bosanskoj kanunami važna je u etnološkom vidu, jer nam tumači, što se pod Vlasima ima razumijevati, a veli: »ima blizu sela praznih zemljišta, gdje su nastanjeni Vlasi *(Eflak)*; ovi daju filuri na filuri po srpskom običaju *(sirf-adet)* na glavu«. Mi tu dakle nalazimo onu istu identifikaciju između pojmova Vlaha i Srbina, koja je narodu u krv prešla.

Stariji spomenici znadu samo za Vlahe na filuridžijskoj zemlji, ali vremenom nalazimo i muslimane i to u potonje doba pretežno, jer je lahkoća službe i velika pogodnost, da im je porez bio umjereno paušaliran, mnoge nukala, da kupe i da se nasele na filuridžijskoj zemlji. Tako nastaju osobito u blizini gorskih klanaca na prometnim putevima čisto muslimanska filuridžijska naselja, koja su sačuvala svoja privilegija i u vrijeme, kada tamo nije bilo nikakve ratne opasnosti.

Filuridžijska sela mogla su po bosanskoj kanunami od početka ramazana 946. (= 1540.) nastati i od krčevina u prašumama, jer zadnja stavka ove kanuname

glasi: »Prašuma *(karadag)* nije ničija, ona pripada onom, ko ju oživi, neka ga niko ne smeta, neka on daje filuriju a više neka mu se ne ište; a pošto je platio svoju filuriju, neka u nj niko ne dira i neka je oslobođen od svih nameta«.

Filurijske zemlje mogle su se prodavati i nisu nakon prodaje gubile svoj filuridžijski karakter a dokaz tomu mi je jedna tapija od god. 1178. (= 1764./5.), kojom spahija Sulejman, komu pripadaju spahiluci u Nevesinju i Žabiću odobrava prodaju njive zvane »Gladni čair« u selu Obodskom u kadiluku Lubinju. Kupac, hodža Ebubekir, platio je kupovninu od 1960 akči a spahiji po zakonu ustanovljenu tapijsku pristojbu te mu spahija daje *„marifetnamu“* uz uvjet, da svake godine plaća resmi-filuriju.

Filuridžijskih sela bilo je i na Duvnu te se spominju u jednom fermanu od god. 1228., a od njihovih resmova podmirivali su se troškovi posade Novoga u Sutorini (Sedi Džedid) a bilo ih je i u Drobnjacima u Crnoj Gori, najplodnijem rasadištu vlaških iseljenika u Hercegovinu i Konavlje, koji su plaćali bezima Selmanovićima t. zv. *baduhavai-eflakanije* (vlašku baduhavu[1]).

Zanimive uspomene ovoj filuridžiji našao sam prilikom jednog putovanja u Rami. Tu su od starine sela Varvara i Kopčići bila filuridžijska a dužnost im se sastojala u tom, da uz onaj osobito u zimno doba teški uspon sa vrela Rame na Vukovsko polje na Kupresu do Klapavice obilježavaju put i, ako ustreba, da sprovode putnike i prate državne komore. Ovi filurdžije iz sela Varvare zastupali su načelo, da ih filurija štiti ne samo od starih običajnih poreza, nego i od svih nameta, što bi ih država nametala na ostale podanike. Kada je sultan Bajazid II. god. 1500., da podigne svoju mornaricu, nametnuo na čitavo carstvo novi porez, takozvani *avarizi divanije,* koji se sastojao u tom, da je svaka deseta kuća imala staviti po jednoga mornara ili da se od toga otkupi novčanim prinosom, ustručavali su se Varvarani, avariščijama plaćati avariz te su ponovno prosvjedovali na Porti, a o tom našao sam i ferman, od god. 1067., kojim se njihovo stanovište opravdava te se oslobađaju od avariza. Našao sam još druga dva fermana od godine 1108. (= 1696.) i 1194. (= 1780.), s kojima se seljacima filuridžijama u Varvari potvrđuje ta povlastica, ali već slijedeće godine dođoše opet avariščije, da od njih kupe avariz te su se radi toga potužili valiji.

Kao i Varvarani bili su i bezi Kopčići filuridžije i oprošteni od rajinskih poreza, a dokaz tomu našao sam u dva službena spisa iz god. 1177. (= 1763./4.) i 1257. (= 1841.) Prvi od 1177., odnosi se na 13 čajra b e g l u k a, što ih je prodao Abdul Fetahbeg Kopčić, za koje se svake godine plaćala resmi filurija. Zanimivo je, da se tu filuridžijska zemlja zove b e g l u k o m te se prema tomu smatrala osobnom svojinom. Drugi dokumenat od god. 1257. izdan je od duvanjskog kadije Aliefendije, koji nalaže Džaferbegu u Kongori, da plati Mustajbegu Kopčiću za šest godina zaostalu filuriju od svojih čifluka. U dodatku veli se, da su tu filuriju naplaćavali na pola beg a na pola njegovi čiftčije[2]).

Privilegij filurdžija ostao je u krijeposti sve do godine 1267. (= 1851.) a onda je, sudeći po jednom valinskom cirkularu, što sam ga također našao u originalu, dokinut. Izdao ga je 9. šabana bosanski valija Ali Rizapaša[3]).

---

[1]) Ferman sultana Mahmuta II. od 3. redžepa 1228. u zbirci zem. muzeja u Sarajevu.
[2]) Originalni dokumenat u zbirci zem. muzeja. Našao sam i njega u Rami.
[3]) Originalna okružnica u zbirci zem. muzeja. Našao sam ju u Varvari kod Rame.

VI. Seoski posjed i njegovi tereti.

Čifluk.

Površina ziratne zemlje mjerila se već u staro doba na d u n u m. Sve kanuname bez razlike računaju, da je dunum prostor od 40 koračaja u duljinu i u širinu, dakle 1600 četvornih koračaja a računajući korak na 75 *cm* duljine, bio bi dunum 900 m^2 a ne, kako se danas računa, 1000 m^2. U jednom kodeksu iz Ustikoline piše o ovoj mjeri ovo: Mjera, koja se po šerijatu upotrebljava u eraziji, je 60 *zira* (lakata) u duljinu i širinu, u četvorini 3600 zira. Dunum, koji se upotrebljava u ovoj zemlji (Bosni) ima u duljinu i širinu 45 *zira* te je za 25 zira veći od trećine šerijatske mjere.

U jednoj fočanskoj kanunami našao sam zabilježeno, da se na dunum u Bosni računao prostor od 75 terzijskih aršina u duljinu i 75 u širinu a u jednoj kanunami, koja se zove naročito b o s a n s k o m, zabilježene su i ove mjere: Jedan m i l j je duljina od 4000 koračaja a trećina od jednog f e r s a h a; korak računa se na $1\frac{1}{2}$ z i r a (aršin) a svaki aršin na 24 palaca ili prsti.

Imenom č i f t, danas č i f l u k, označuje se agrikulturna jedinica, koja je u rukama jednoga seljaka. I on je imao stanovitu veličinu, koja se doduše nije izražavala jedinstvenim opsegom površine ali jedinstvenom ekonomskom vrijednosti. Čift za pravo znači p a r v o l o v a, dakle bi čiftluk bio onaj prostor, što ga jedan seljak može sa jednim parom volova obrađivati. Čifluk se opet dijelio na dva j a r m a *(oküzlik* od *oküz* = vô) a na jedan oküzlik ili jaram računalo se dvije *ziule*, t. j. č i v i j e, s kojima se jaram sapinje (Cod. Ust. I. 22.) Mjerenje površine zemalja po radnom efektu još je i danas u Bosni u naroda u običaju te se kopače zemlje računaju na m o t i k e, livade na k o s e a pašnjaci računaju se u nekim dijelovima Hercegovine na k o b i l e, t. j. na prostor, što ga kobila sa ždrebetom za godinu dana popase. Pa kako se čift dijeli na jarmove i čivije, tako se i »kobila« dijeli na 4 p l o č e a ploča na 6 k l i n a c a.

Pošto vrijednost zemlje ovisi o njenoj rodnosti i lahkoći obrađivanja, računalo se u bolje zemlje manje dunuma na čitav čift a u lošije naravski više. Kanuni razlikuju po bonitetu tri klase zemlje: od najbolje, a to je ona, na kojoj rađa pirinač i pamuk, ide na čift 70 do 80 dunuma, od srednje po 100 a od loše do 130 dunuma. Ovu razdiobu pridržao je i ramazanski zakon (§ 131.).

Integralnim dijelom svakog čifluka smatrale su se i zgrade, staje, stoka, ratarsko oruđe te usjevi na njivama, prem je to bilo mulkovno vlasništvo posjednika.

U nacionalno-ekonomskom vidu bilo je važno načelo u turskom agrarnom zakonodavstvu to, da se što više osigura n e d j e l i v o s t seoskog posjeda i čifluka, koji je bio i veličinom tako odmjeren, da na njemu jedna težačka kuća može posve dobro živiti i lahko podmirivati daće i poreze. Veličina čifluka, ustanovljena prema bonitetu zemlje na 70 do 130 dunuma, dakle po našoj današnjoj mjeri na 6 do 11 hektara, posve je bila dovoljna agrikulturna jedinica, koja je dozvoljavala u dobrim rukama svakako intenzivni i produktivni privredni rad. Ako je tursko zakonodavstvo priznavalo doduše i manjih čifluka, pola i manje, razlog bio je tomu dvojak: jedan, možda glavniji taj, da su Turci u novoosvojenim zemljama jamačno našli manje agrikulturne jedinice i ostavili ih, obzirom na domaće žiteljstvo, na snazi, drugi da je iskrčivanje većih komada šuma bilo

skopčano velikim troškovima, koje nije uvijek pojedinac mogao snositi te se s toga združio sa kojim ortakom a čifluk, koji je tako postao, bio je onda zajednički *(šerik)*. Ali da se i u ovom slučaju zapriječi komadanje čifluka, odredio je stari zakon, da nakon smrti jednog ortaka ima drugi u nasljedstvu prednost pred ostalim baštinicima. Međutim princip »humaniteta«, koji je često veliki neprijatelj općim socijalnim ustanovama, i ovdje je oborio ovu ustanovu te je kasnijim zakonom ustupljeno preče pravo nasljedstva bližoj rodbini umrlog suvlasnika pred njegovim ortakom.

Da se zapriječi komadanje seoskog posjeda, izdana je i druga ustanova: ako naime na zajedničarskom čifluku jedan od suvlasnika bez pomoći drugoga sam svojom mukom iskrči komad šume i pretvori u njivu, postaje i drugi zajedničar suvlasnikom ove njive[1]).

Najveća opasnost po integritet agrarnih jedinica ležala je u šerijatskom nasljednom pravu, koje je po čitavoj svojoj tendenciji išlo baš za tim, da se, priznavajući u stanovitom razmjeru i najdaljoj rodbini nasljedstvo, zapriječi, da se u jednoj ruci nakupi veliki imetak te ga je katkada raskomadalo upravo na minimalne dijelove. Da je ovo pravo vrijedilo i za agrarni posjed, bila bi neizbježiva posljedica, da se čifluci nakon dvije ili tri generacije atomiziraju u sitne dijelove i time nastane ne samo u pravnom vidu velika zbrka, nego bi i agrikulturna eksploatacija zemljišta štetovala. I baš zato je agrarnim kanunima za erazimiriju uveden posve drugi baštinski red, koji pravo baštinstva — *haku intikal* — priznaje samo s i n u a ako njega nema ostaloj svojti tek p r e č e p r a v o, da na ispražnjeni čifluk steče *haki karar*[2]), plativ određenu tapijsku pristojbu.

Da li je osmanlijsko zakonodavstvo pobudu za ovo islamu skroz neobično nasljedno pravo nalazilo u Perziji, kao što je tamo nalazilo i uzor feudalnim spahinskim institucijama ili možda na evropskom tlu, to nećemo istraživati. Sigurno je to, da je tursko zakonodavstvo istom brigom, kojom je branilo spahiji, da u vlastitom spahiluku u svojoj ruci kommassira latifundija, branilo i seoski posjed od raskomadanja, a ta sama činjenica je dovoljna, da obori bajku o nesređenosti pravnih agrarnih prilika u turskom zakonodavstvu.

Kako se je zakon brinuo za sigurnost i trajnost posjeda, vidi se najbolje po toj ustanovi, da posjednik, koji bi uslijed više sile bio lišen svoga posjeda, uvijek može, platívši troškove, zahtijevati da mu se ovaj vrati. Tako ustanovljuje zakon, ako raja, koja bi kao zarobljenik čamila u tamnici te bi od nevolje, da se odkupi sužanjstva, prodala svoj posjed, pa makar to i sam spahija odobrio, da ova prodaja nema krijeposti i prvašnjem vlasniku pridržaje pravo, da može, vrativ kupovninu, zemlju opet preuzeti. (Cod. Ust. II. 3.)

Seoski mulk.

Obično se drži, da je mulkovna zemlja samo ona, koja se nalazi unutar granica grada ili kasabe a što je izvan nje, da je erazi-mirija. Međutim ta je

---

[1]) Iz kanuname Okčićeve, mektubčije Mehmedefendije u doba šejhulislama Jahjaefendije. Okčizade bio je 1595.—1597. rejsefendija a na glasu kao izvrsni stilista. Jahjaefendija bio je šejhulislam 1622.—1623.

[2]) Pravo nastupa, Bestandsrecht.

definicija neispravna. kao i ona, koja se često čita i čuje, da je erazi-mirija, zemlja, u koju se zalazi plugom ili kosom. Na selu može biti isto tako mulkovnih zemalja, kao što u gradu može biti erazi-mirije, jer za to nije mjerodavan geografski položaj zemlje, nego stepen posjedovnog i baštinskog prava, koje za nju vrijedi.

Erazi-mirija može na dva načina postati mulkom: naročitom carevom dozvolom i promijenjenom uporabom.

Temliknama.

U prvom slučaju izdaje sultan kao *malik rekabe* i *hukuki milkijeta*[1]) posjedniku *mulknamu* ili *temliknamu*, kojom posjednik postaje neograničeni vlasnik zemlje te njom može raspolagati, kako hoće: prodavati je, zalagati, testirati, uvakufiti i t. d. a što je glavno, na takoj zemlji spahija nema prava pobirati poreze, nego se na njoj samo pobiru oni danci, koji pripadaju *malikjani.* Dakle na ovakovim zemljama pobire posjednik, ako ih je povjerio komu drugom, sve dohotke sam. Temliknama se obično u sultana molila, kada je tko htio, da svoju erazi-miriju uvakufi, to jest pokloni kao vječni zavjet u dobrotvorne svrhe. Kao klasični primjer navodim temliknamu, kojom je Gazi-Husrefbegu dozvoljeno, da svoje goleme posjede u tešanjskom, sarajevskom i prnjavorskom kotaru uvakufi za svoju džamiju i medresu u Sarajevu. Priopćio sam ju u svojoj monografiji o Husrefbegu te upućujem na nju radi sadržaja i forme, jer se iz nje može deducirati mnogo, što je važno za bitnost temlik-zemlje.

Turski zakoni međutim nisu samo priznavali muslimanske nego i kršćanske vakufe a o potonjima vrijedila je ova ustanova, što ju nalazim u agrarnim kanunima:

> »Ako je uz manastir bivalo zavjetnih zemalja, koje su od starine manastirska svojina i ako je u doba osvojenja izdana carska *mulknama*, kojom su postale manastirski *has* te je prema tomu uknjiženo, da su oslobođene od desetine, ne mogu se ovakove zemlje davati ni pod tapiju, niti se od nje uzimlju desetina i resmovi. Ali zemlje, kuda su sahibierzovi od starine dolazili pobirati desetinu i resum te su poslije došle u fratarske ruke, nisu postale »mahsuz« manastirske te se po zakonu daju pod tapiju«.

Sultan davao bi i u drugim slučajevima, kako narod veli, zemlju *„temlik"*. Mnoge od starih bosanskih begovskih familija tvrde, da su im zemlje od cara dane temlik, a ako je danas i teško naći tomu arhivalnog dokaza, može se dopustiti, da je to zbilja bivalo. Inače bi bilo teško shvatljivo, kako se je u Bosni moglo održati feudalno plemstvo pojedinih familija kroz punih pet vijekova, kada mi vidimo, kako u Evropi, gdje su sve ustanove prošlih vijekova išle baš za tim, da što više očuvaju plemstvo, to plemstvo ipak brzo izumire i propada. Ovaki timari zovu se u kanunima često i imenom *mulk-timara.*

Mulkiziranje uslijed promijenjene uporabe.

Erazi-mirija postaje mulkom i promijenjenom uporabom, za koju je naravski potrebna spahijina dozvola ili desetgodišnja zastara.

---

[1]) To jest kao gospodar vrhovnosti i prava mulkiziranja,

Ako se na erazi miriji sagradi kuća ili koja druga zgrada, postaje ovo kućište i pô dunuma zemlje oko njega, u koliko je potrebno za uporabu zgrade, mulkom te se baštini kao i ostali mulkovni imetak po šerijatskim propisima. Mulkom se smatra i voće, koje se zasadi i kalemi, vinograd i bašća ili, kako se koji puta definira, ono plodno zemljište; koje se ne obraduje plugom; ali u ovom slučaju karakter mulka ne pripada zemljištu kao takovom, nego raslinama, koje na njemu rastu i zemljište prestaje biti mulkom te postaje opet erazi-mirijom, čim ono ostane tri godine jalovo ili čim u nj uđe plug te se uzore. U tom slučaju valja od tog zemljišta davati osim desetine i resmove i za nj vrijedi baštinsko pravo erazi-mirije a ne šerijatsko mulkovno. Tek ako bi se za vinograd ili bašću ishodila carska *mulknama* pa bi se i u tefter zabilježilo, da je mulk, dobivaju ovakovi dijelovi zemlje pravi karakter mulka te se mogu primjerice uvakufiti

Bez sahibi-erzove dozvole nije nikoji posjednik na svom posjedu mogao sagraditi kuću ili bilo kakovu zgradu, a ako mu on dozvoli, imao mu je platiti takozvanu *dam-tapiju*. Razlog tomu je taj, da jedno zemljište, koje je bilo erazi-mirija te se od njega plaćali svi odnosni porezi, onim časom, kada bi se sagradila kuća, postaje mulkovnim vlasništvom a *dam-tapija* u neku ruku predstavlja pristojbu za dozvolu, da se zemlja iz jedne kategorije premještava u drugu. Po kanunu iz dobe Mehmedpaše iznosila je dam-tapija ili *ev-jeri tapusi* prema veličini zarade 20 do 50 akči. Da se spahiji namiri gubitak od godišnjeg prihoda zagrađene zemlje, pronašao bi se jednogodišnji ekvivalent desetine i resmova, koji bi otpao na dotični komad zemlje te bi se ova svota davala godišnje u ime mukate za kućište. Ako kogod bez spahine dozvole sagradi kuću na erazi-miriji, bila ona njiva ili ne, vlastan je spahija, da ju obori ili ako hoće, da uzev tapijsku pristojbu, naknadno dozvoli, da kuća ostane. Sagradi li se kuća na starom kućištu, nema spahija po zakonu prava iskati dam-tapiju.

Vlasnik jedne zgrade ima pravo, da jedno kućište, na komu se oborila kuća, kao i kod bašče ili vinograda, kada se pokvari, i bez naročite dozvole spahijine uzore i posije, ali ono naravski, čim u nj zađe plug, gubi karakter mulka i postaje opet erazi-mirijom, jer karakteristika mulka ne pristoji zemlji, nego samo voćkama, odnosno lozi, a da pri tom samo zemljište ne trpi. Zato zakon izrično brani, posjedniku zemljišta, koje je bilo bašča a poslije se pretvorilo u njivu, usprotiviti se, davati osim desetine i resmove i pozivati se na to, da je bilo prije mulk. Ako se bašča ili vinograd zapusti te ostanu pusti, može ih spahija kao *mahlul* dati iznova pod tapiju, ako hoće, prvašnjem posjedniku a ako hoće — jer ovaj zapuštavanjem gubi i pravo prvokupa — i nekomu drugom. Ako bi se onda desilo, da bi na onom zemljištu iz korijenja uginulih stablika nikle nove voćke, nema prvašnji vlasnik prava, reklamirati na osnovu toga zemljište za se. (Ferman iz dobe Hamzapaše nišandžije iz god. 1011. (= 1602./3.).

Sa načelom, da vinograd, čim se uzore, prestaje biti mulkom u protuslovlju je jedna ustanova, koja se nalazi u istom zakoniku i koja određuje, da se od ovakovih njiva, koje su bile prije vinograd, od koga se plaćala petina, i nadalje ima pobirati petina a ne desetina. Tumačiti može se to jedino tim, da je vinograd produktivniji i vrijedniji i da se ovom naredbom htjelo prisiliti posjednike, da svoje vinograde što pomnije njeguju i pomlađuju.

Što se vina tiče poznato je, da je muslimanu zabranjeno piti vino, ali kanuni im ne brane trgovati ni vinom ni grožđem a osobito trgovina suhim grožđem bila je u Turskoj u vinorodnim krajevima vrlo važan privredni faktor.

Kršćanima dozvoljavaju kanuni izrično, da u vlastitom vinogradu za se, ukućane i obitelj smiju praviti vino.

Mera.

Po turskim agrarnim zakonima imalo je svako selo kao općina posebno zemljište, koje je služilo pašom stoci.

Paša ili ispašište bila je dvostruka: jedno je paša u neposrednoj okolici sela ili gradova, na koju se izgonila stoka dotičnog mjesta svaki dan, da traži hranu. Ta se je paša zvala *mera* ili *meraluk*. Da li je riječ m e r a u ikakoj etimološkoj svezi sa staroslovjenskom m i r, neka odluče filolozi, ali svakako izražuju obje identičan pojam: zemlju, na kojoj imade općina ili skupina ljudi zajedničko nerazdijeljeno pravo užitka. Po staromu kanunu smatralo se merom okolica sela u opsegu od jednog milja, dakle od 4000 koračaja. Kod kasaba i gradova računalo se na meru opseg od podrug milja.

Po starim kanunima nije se mera smjela uzorati niti davati pod tapiju. Općenito vlada nazor, da je mera opće dobro a isti nazor vrijedi i za vrela i lokve, jer već u Feridunovoj kanunami ima ustanova, koja veli, da se mjesta, koja služe za napajanje stoke seoskog i gradskog žiteljstva, na nikoji način ne smiju obrađivati i isušiti, jer je to opća šteta te se ne smiju ni davati pod tapiju. Ovu ustanovu nalazimo u Bosni već u predosmanlijsko doba, jer su Dubrovčani, kada su kupili od Pavlovića Konavlje, posebnom naredbom zaštićivali lokve i zabranili, da se u stanovitoj udaljenosti od njih ne smije podići ni zgrada ni raditi išto, uslijed čega bi se voda ukaljala.

Merom moglo je postati jedno zemljište i zastarom, to jest ako bi stanoviti neprekinuti niz godina služilo kao paša. Ali kod ustanovljivanja ove zastare nije se u prijepornim slučajevima računao rok zastari na 45 godina, nego na ono doba, što ga najstariji seljaci mogu upamtiti. Upotrebljavanje mere bilo je isključivo pravo dotičnog stanovništva te su ovi mjestimice od stranaca za dozvolu, da se njom služi i njihova stoka, mogli uzimati plaću a da se u to spahija nije mogao miješati. Pravo seoskih starosjedioca sticao bi po jednoj fetvi Saliha, muftije u Jajcu međutim i svaki doseljenik, koji bi u dotičnom selu nabavio kuću, bašču ili bostan te bi tamo stanovao najmanje 5 godina. On postaje onda *ehli-karije* i stiče sva prava starosjedilaca, dakle i servitutna prava.

Integritet mere bio je osiguran do u najnovije doba. Kao primjer navesti ću samo jedan slučaj. U selu Dragina Otoka u ljubuškom kotaru iskrčili su neki Dautovići, Beširevići i Mehmedbegovići, iz Ljubuškog meru, pozivljući se na to, da su to kupili od spahije. Hadžialići, stanovnici onoga sela, potužili su se radi toga, da im se seoska mera pretvara u njive, na Portu a sultan Selim III. zapovjedio je fermanom od god. 1212. (= 1797./8.) kadiji ljubuškom i bekijskom, da stvar ispita i da onu zemlju oduzme i vrati opet u prvašnje stanje kao seosku meru.

Jedini slučaj, kada se mera može davati pod tapiju, je po jednoj fetvi šejhulislama Behaje [1]), koji ju ali ne motivira pobliže, onda, ako sultan osvoji nepri-

[1]) M u h a m e d e f. B e h a j i bio je dvaput šejhulislam: 1649.—51. i 1652. do svoje smrti (1654.).

jateljski grad a spahija tamo na gradskoj meri izdaje zemlje pod tapiju, da se građani tome ne mogu protiviti, ako im ostane dovoljno mere.

Ispaša.

Osim ove paše bila je i druga paša, tako zvani *jajlak* i *kišlak* (ljetna i zimska paša), kamo su nomadizirajući čobani izgonili često u velikom broju svoju stoku, da ljetuje ili zimuje. Ovi nomadi *(jurek, jurekjan, jurek-tajfe)* nisu bili samo azijski nomadi, nego ih je bilo i na evropskom tlu, takozvani Vlasi, koji su sa svojim čoporima već u srednjem vijeku obilazili svim planinama Balkanskog Poluostrova i vremenom postali važan faktor pri rastvaranju etničkih cjelina naroda i plemena, koji su na njemu živili.

Ovi nomadi, kojim je boravište bilo nestalno, zvali su se u Bosni *„hajmani"* a po bosanskoj kanunami od 946. bili su dužni plaćati resmiduhan od 50 akči, ako bi se na jednom mjestu bavili dulje od godine dana. Spadali su pod jurisdikciju činovnika, koji se zvao *hajmandžija* i komu ima spomena već u jednoj carskoj zapovjedi, izdanoj bosanskom sandžakbegu a datiranoj iz Drinopolja god. 973.

Od ovih čobana uzimalo se za pašu poseban porez i to ne u stanovitoj uknjiženoj visini, nego srazmjerno prema potrošku trave i vode. Zakon ustanovljuje, da čobani, koji izvana dođu da pasu svoju stoku na ljetnoj ili zimskoj paši te da je stane i zatore, od jednog stada *(sure)*, na koje se računalo 300 ovaca daju od najbolje vrste jednog ovna, od srednje po jedno dvogodišnje janje *(šišlik)* a od slabijega stada po jedno janje *(toklu)* za travarinu (t. zv. *otlak-hak*). Ovu travarinu ali nisu mogli pobirati seljaci, u čijem bi selu bila dotična paša, pozivljući se možda na to, da oni plaćaju u svom selu hakove, nego ju je pobirao spahija [1]).

U carskim hasovima uzimalo se u ime takozvanog *adeti-agnama* (ovčarine) za *miriju* (državu) od svake ovce još po jedna akča a na timarima beglerbeškim, sandžačkim, džaminskim i drugim hasovima uzimalo se od dvije ovce po jedna akča.

Osim toga pobirala se posebna pristojba za pravo torenja — *resmi agil* — i to od stada od 300 ovaca 25 akči (Ferman od god. 1001. [=1593.]).

Adeti agnam pobirao se je 1. aprila a slijedeći mjesec, kada su ovce janjile, i to sredinom maja, brojala se je janjad te se od dva janjeta pobiralo po jedna akča.

Sejjidi, dostojanstvenici i svi »carski robovi«, bili oni timarlije ili plaćenici *(ulufelu)*, nisu od 150 ovaca plaćali adeti agnama, nego tek od onih, što bi ih imali preko ovog broja.

Porezi.

Porezi, koji su u Turskoj teretili zemlju i njene produkte, u teoriji odgovaraju dvojakoj razdiobi, koju nalazimo u gore spomenutim definicijama harača. Porezi, koji bi se davali od prihoda, dakle u neku ruku dohodarina, bili su prema većem ili manjem prihodu veći ili manji te predstavljaju *haradži-mukaseme* [2]), a

---

[1]) Jedna marginalna nota definira to ovako: »U resmi jajlaku, kišlaku i otlaku nema raji udjela, sve je spahino«.

[2]) Riječ *mukaseme* izvodi se od *kism* = dio, dakle je h. m. = porez, koji predstavlja stanoviti dio prihoda.

porezi, koji su se plaćali u redovito ustanovljenoj visini, bez obzira na količinu roda, subsumiraju se pod imenom *haradži-muvezaf*[1]).

Desetina.

Glavni porez, što ga je posjednik erazi-mirije imao da plaća od roda svojih zemalja, bijaše šerijatom ustanovljena desetina *(ušur,* pl. *ašar)* a ta se desetina sve do najnovije doba davala u naravi. Ona nije uvijek odgovarala pravoj desetini, nego je bila negdje i veća a dozvoljeno je bilo u nekim krajevima da doseže i visinu do polovine.

Što se tiče dostave desetine od prihoda, vrijedilo je za žitarice, da se daju »na rešetu«, to jest pročišćene a kod ustanovljivanja količine, koja pripada spahiji, imao je on po najstarijim kanunima pravo, da od osam snopova na njivi odabere jedan, da ga donese na guvno, tamo ovrše i prema tom proračuna visinu svoga prihoda. Ako spahija u roku od osam dana iza žetve ne bi došao ili poslao koga, da procijeni prihod, imao je posjednik zemlje da sazove imama i starješine sela te da oni procijene a njihovoj procjeni nije spahija u tom slučaju mogao protusloviti.

Spahiji dužan je bio svaki posjednik zemlje da donese hak ili u hambar ili na obljižni pazar[2]), ali od te dužnosti bili su oslobođeni askeri, to jest ljudi, koji pripadahu vojničkoj, činovničkoj ili svećeničkoj klasi. U prijašne doba valjalo je donositi hakove i u tvrđave, ali pošto je to za narod bilo teretno, dokinuli su već stariji kanuni tu ustanovu te ju spominju samo kano reminiscenciju.

Hambar imao je biti po propisu zakona načinjen od dasaka na *čatmu* a dužni su bili i raja i neraja sela, koja u njem obrađuju zemlju, da taj hambar načine o svojoj muci. Međutim spahija nije smio, ako se u jednom selu pokvari hambar, nagoniti seljake drugoga sela, da u tuđem selu grade ili popravljaju hambar.

Salarija.

Zajedno za desetinom plaćali su kršćanski podanici porez, nazvan salarija, koji je svakako predislamskog porijekla. Riječ salar ... znači zapovjednika, *sipehsalar* = vrhovni zapovjednik. Salarija biće porijeklom nešta slična kao sredovječni *descensus*, to jest dužnost podanika, da svoga gospodara, bio on knez ili ko drugi, kada bi doputovao k njima, goste i konje mu hranom opskrbljuju. U jednom sam kodeksu našao izričnu potvrdu u tom, jer se veli, da se salarija daje u ime

[1]) *Muvezaf* izvodi se od *vaz'* = dužnost. Ovaj harač ne valja zamijeniti sa onim haračem, što su ga plaćali u Turskoj kršćanski podanici u ime otkupa od vojničke dužnosti. Za vlade sultana Muhameda III. i vezirovanja glasovitog Sinanpaše, god. 1004. (= 1596.) ustanovljeno je, da se u ime potonjeg harača uzimlje od muške glave godišnje 150 akči. Od toga ide 140 akči u carsku blagajnu (dakle ne spahiji) a 10 akči u ime troška i plaće haračniku, koji taj porez pobire.

[2]) Sarajevska kanunama definira pazar ovako: Pod pazarom razumijeva se mjesto, gdje se prodaju zemaljski proizvodi i to takav pazar, na komu je dozvoljeno prodavati proizvode bilo na veliko ili na malo.

U jednom kodeksu iz god. 982. (1575.) ograničuje se dužnost, da se hakovi donose na pazar, u toliko, da ovaj ne bude udaljen više od dana hoda.

agaluka *(agaluk ičun),* u drugom iz god. 982. (1574.) potvrđuje se to još jasnije, jer se tu veli, ako sahibi erz uzme salariju, neka od raje u ime *jemluka* (= hrane) ne traži ništa, jer da je mjesto jemluka određena salarija. Ustanove, koje su za salariju vrijedile, su ove:

»Ona se pobire zajedno sa desetinom. Od zemalja, od kojih se pobire desetina, pobire se i salarija i to od pšenice, ječma, krupnika i od prohe. Da se salarija uzimlje od karišika *(mahlud),* zapisano je u opširnim knjigama i fermanima a da se uzimlje od prohe zapisano je u zakonima u knjigama sandžaka Bige, Hodavendikjara (Bruse) i Hercegovine. Salarija je po značenju nadopuna desetine. Neki je daju kao ekvivalent za slamu a neki u ime agaluka...

»Od nohuta, leće, pamuka, sezama, lana i konoplje ne uzimlje se salarija. Kada se pobire šerijatska desetina od žitarica, bili oni, koji njive obrađuju, asker ili uknjižena raja, daju od roda ukupno sa desetinom i salarijom od osam dijelova jedan na guvnu.«

Značenje salarije tumači jednom fetvom i sarajevski muftija Hajrudin dosta razumljivo:

Pitanje:

»Ako su spahije od starine uzimale od Zejdova čifluka svaki deseti snop a sadanji spahija htjedne da uzme svaki osmi, može li on po šerijatu uzeti osmi snop a ako bi uzeo, može li ga ovriježi, makar Zejd bio i asker?

Odgovor: Salarija je ekvivalent hrane a ako bi spomenuti spahija ječmom nahranio konja te bi i sam jeo rajinu hranu, bilo bi proti zakonu, da uzimlje salariju, a ako u raje ne bi ništa pojeo, nego bi htio uzeti salariju, može uzeti osmi snop. Ako bi sam spahija ovrho a raja ne bi htjela da vrše, nije joj to doduše dužnost, ali spahija, kada bi uzeo desetinu u snopovima, uzeo bi time i desetinu od slame, a od slame ne uzimlje se desetina.«

Pčelarina.

Desetina davala se je i od sijena, van ako je — kao u nekim dijelovima Bosne — bilo umjesto toga određen paušalni porez u novcu a davala se i od pčela. U većem dijelu carevine naplaćivala se doduše pčelarina u novcu i to po pola ili po jedna akča za košnicu *(resmi-kovan),* ali u Bosni bila je ustanovljena desetina, to jest svaka deseta košnica imala se davati spahiji a samo ako je bilo u koga manje od 10 košnica, davao je od svake košnice po 1 i $^1/_2$ akče. Pravo pobirati tu pčelarinu imao je, bez obzira na pripadnost vlasnika košnica, onaj spahija, na čijem su mjestu bile namještene košnice, dakle, čija je bila paša.

Zemljarina.

U drugu vrst poreza *(haradži muvezaf)* ide prije svega zemljarina, *resmi zemin,* koja se pod imenom *dunum-akče* plaćala prema veličini čifluka i prema bonitetu zemlje i to po jedna akča za dva dunuma zemlje najbolje vrsti, ili za tri dunuma srednje a loše za pet dunuma.

Cift-hak, čift-akče ili kako se mjestimice zvalo *kuluk-akče, tasma-akče* ili *bujunduruk-akče* (jarmovina) bijaše opet porez, koji se je plaćao od svakoga čifluka kao agrikulturne jedinice a zvao se je zato i *resmi-čift*. Taj se porez plaćao redovito 1. marta, dakle prije nego bi se zemlja uzorala a iznosio je za čitavi čift 36 akči, za pola čifta polovicu. Ovaj porez nije bio svuda jednak te se je u vilajetu Hamidu plaćalo 42, a u vilajetima Kermijanu, Ajdinu i Munteši samo 33 akče. Ko je posjedovao manje od pola čifta zvao se je *benak*[1]) i plaćao je mjesto čift-akče *resmi benak* od 12 akči, a ko nije imao nikako zemlje zvao se je *džaba-benak*, u jednom kodeksu i *kara reijet* (crna raja) te je plaćao 9 akči.

Osim čifthaka, koji se je plaćao po glavi kućnog starješine oženjena, dakle, što se veli, po dimu, moralo se za svako muško muslimansko odraslo čeljade zdrava razuma i sposobno zaradi plaćati *resmi mudžered*[2]), porez za neženju, u iznosu od 6 akči.

Kršćani[3]) nisu plaćali ovaj resmi mudžered nego mjesto njega porez od 25 akči, koji se je zvao spendža a dužni su bili plaćati ga, čim su punoljetni, bez obzira, da li su oženjeni ili ne. Po rumelijskim i bosanskim kanunima bili su i muslimani dužni davati ovu spendžu ali s tom razlikom, da su davali samo 22 akče. Po kanunu iz vremena Hamzapaše Dželalzade je to identičan porez sa čifthakom i pravi *haradži-muvezaf*[4]) te mu se veli u *bujunduruk-hak* a »jezikom inovjeraca« zove se *ispendže*. Riječ ovu izvodi Hammer o. c. I. 213. iz perzijskog *pendžik* — petina — a tumači, da je to porez od roblja ili ratnog plijena, od koga je petina pripadala državi. Tomu međutim nema potvrde u kanunima, dapače se tu izrično veli, da je riječ *„kjafirska"*. Ja držim, da je riječ romanskog porijetla, preuzeta iz talijanskog *spenza*, kojom se označuju životne potrebe a osobito svakidanja hrana i ona danas još živi u dubrovačkom dijalektu, gdje vele »idem u spenzu«, kada idu na trg kupovati dnevnu hranu[5]). Hammer došao je do svog tumačenja možda za to, jer je sultan Murat 764. god. cijenu ratnog roblja ustanovio na 125 akči a petina toga iznaša upravo 25 akči.

Razni drugi porezi.

Osim navedenih bila je raja dužna plaćati još i neke druge poreze, koji su se zvali općim imenom *baduhava*[6]) i od kojih ćemo samo navesti glavnije. Osobni

---

[1]) Hammer o. c. čita redovito *nebak*.

[2]) Hammer o. c. I. 187. prevodi riječ *mudžered* sa »befreiter Gewerbsmann«. To nikako nema smisla, nego ona označuje neoženjena, inokosna čovjeka, vulgarno »bećara« a prema tome bi se resmi-mudžered imalo prevesti sa »Junggesellensteuer«.

[3]) *Zimmi*, zimija zvao se kršćanin turski podanik za razliku od *harbije*, kršćanina stranog podanika.

[4]) Ovaj harač poslije znatno povišen jer se u harač subsumirao osim prvobitne glavarine i porez, što su ga kršćani plaćali u ime vojnog oprosta. Taj harač ustanovljen je za velikog vezira Sinanpaše god. 1004. na 150 akči godišnje od muške glave a nisu ga pobirali spahije nego posebni haračk poreznici, koji su 140 akči imali predati carskoj blagajni a 10 zadržati za trud i trošak (kan. džed. 1132. str. 27.)

[5]) Porijeklom potječe riječ od latinske *expensa* a u našim sredovječnim spomenicima se počesto nalazi: »da mu imaju davati spenzu za 12 glav' (u Miklošića, Mon. 258.); — »na nih' trakjen'e i spenzu« (ib. 339.422.) »na našoj spenzi« (= o našem trošku) (ib. 345.); — »da im' daemo u pomok' za spen'zu šes't' per'per'.« (ib. 455.) — »da ga pomaagamo spenzom'.« (ib. 473.)

[6]) Riječ *bad-u-hava* prevodi Hammer o. c. II. 474 sa »ungewisse, zufällige Taxen«, ali ovaj prijevod nije iscrpiv. Doslovno znači riječi »vjetar i zrak« i to kao opreka prema zemlji,

porezi bili su *resmi arusane* i *resmi duhan. Resmi arusan* ili *gerdek-hak* isto je, što mladarina ili svadbarina, što je bio dužan otac da plaća, kad bi udao kćer. Taj porez općenito je rasprostranjen a osobito u starih Slovjena, gdje se je zvao i imenom *knjažeje.* Po turskim kanunima plaćao je muslimanski otac mlade svomu spahiji, ako bi udao kćer djevojku, 60 akči a za udovicu 40 akči. Siromašniji plaćali su polovicu a kršćani 30, odnosno 25 akči. Resmi arusan raje davao se je spahiji, spahije plaćali su ga za svoje kćeri subaši ili sandžakbegu a tako i *piade* i *muselimi*; sandžakbezi plaćali su arusan beglerbegu a beglerbeg caru.

Tendencija ovoga poreza bila je ta, da se dokumentira pravo dotičnog starješine, čija se privola hoće, kada se koji podloženik ženi, a zloporabom se iz toga — ali ne u Turskoj — razvio zloglasni *jus primae noctis.*

Sličan ovom porezu bijaše *resmi duhan* ili *tutunhak.* Duhan, odnosno *tutun* danas znači obično duhan te su mnogi autori tumačili, da je to porez na duhan. Ali to tumačenje već je s toga neispravno, jer mi taj porez nalazimo i u najstarijim kanunima, gdje u Evropi još nije ni traga bilo duhanu i pušenju a jer obje riječi isprvice znače »dim«, bijaše to za pravo dimarina. A kako se dim obično identificira sa pojmom ognjišta, kuće, bio je to porez, koji se uzimao u ime stanarine. Tomu je tumačenju u prilog to, da se resmi duhan plaćao također kod udaje i to za kćeri iz boljih kuća 9 a iz siromašnijih 6 akči. Muselimi i piade plaćali su po 5 akči. Istom nas tumačenju vodi i »Sarajevska kanunama«, str. 63., gdje se veli, da je raja, koji ne stanuje na svom čifluku, nego na teritoriju drugog spahije, dužna spahiji onog mjesta (toprag-spahi) plaćati 6 akči resmi-duhana.

U *baduhavu* računale su se i tapijske pristojbe a osim toga i novčane globe i kazne ali je potonje samo u slobodnim timarima kupio spahija.

Važan porez, koji se odnosio na poljoprivredni rad, bijaše mlinarina *(resmi asiab).* Obično se plaćalo od mlina, koji bi svu godinu mljeo 60 akči, ako bi samo pola godine radio 30 akči a ako bi manje radio za svaki mjesec po 3 akče.

U najstarije vrijeme se ovaj porez ali nije plaćao u gotovom, nego u žitu. U Anadolu se uzimalo primjerice od mlina, koji čitavu godinu radi 1 *meda* (20 turskih kila) žita.

Po bosanskom kanunu davalo se od mlina, koji radi čitavu godinu 30, za pola godine 15 a za četvrt godine 9 akči a rok plaćanju bijaše, kada dospije novo žito.

Posebna vrst poreza, koji se plaćao samo u Bosni te je valjda, sudeći po imenu, sredovječnog porijekla, bila je takozvana poljačina[1]) te se za nju plaćalo od kućnog dima svake godine po 2 akče. Da li je ta poljačina identična sa onim porezom od 2 akče, što se po bosanskim kanunima bez pobliže oznake kupio na Ilinj-dan, to nisam mogao ustanoviti.

Osim drugih manjih poreza i danaka, što ih je spahija tu i tamo pobirao i na koje se nećemo osvrnuti, nije raja — dakle posjednik seoskog imanja —

---

dakle će se u baduhavu vrstati oni porezi, koji nisu neposredno u svezi sa materijalnom substancijom zemlje i njene obrade, porezi, koji se plaćaju za stanovita idealna prava, kao pravo ženidbe, osnivanja kućne zajednice, nasljedivosti posjeda i konačno otkup tjelesnih kazna novčanim globama. U današnjem običnom govoru označuje riječ isto, što i naše »badava«.

[1]) Poljačinu od 2 akče plaćali su i martolozi u Banji u Srbiji. U Sarajevskoj kanunami veli se, da se poljačina plaća za *deštibana* — poljara, dakle za osiguranje protiv poljskog kvara.

bio dužan spahiji nikoju službost a gdje ju je davao, bio je to jamačno sredovječni relikt a ne sa zakonom utvrđena dužnost. Tako je bila po kanunami od 973. u Bosni samo kršćanska raja dužna, da tamo, gdje ima beglučkih vinograda, od svake kuće po tri dana radi a gdje nema vinograda, nije bila dužna na spahinoj zemlji nikako raditi. Ista kanunama zabranjuje spahijama, da raju nagone na rad konjima i kolima a novi kanun za vilajet Bosnu od god. 1047. (1637.) dokida i spomenutu, od starine običajnu trodnevnu službost posvema.

Iznimaka i polakšica u davanju poreza bilo je u Bosni kao pograničnoj zemlji dosta. Veliki dio naroda, koji je na granici ili na opasnim klancima čuvao stražu i brinuo se za sigurnost zemlje i prometa, bio je oprošten od većine rajinskih poreza te je uživao svoje zemlje ili posve besplatno ili je bio dužan davati u novcu stanoviti godišnji porez. Ovi predstavljali su posebnu klasu agrarnog žiteljstva. Amo idu prije svega takozvani vojnici i filuridžije, o kojima smo se potanje zabavili a osim njih i drugi, većinom kršćanski žitelji.

Već u prvoj četvrti XVI. vijeka posagradili su bosanski sandžakbezi, Skenderpaša, Junuzpaša i Firuzbeg[1]) nekoliko gradova, među kojima se u jednoj kanunami imenice spominje Priboj, jedino u tu svrhu, da se osigura sigurnost prometa. U tim gradovima sagrađeno je po 20 kuća, koje su dobili besplatno vojnici uz uvjet, da se brinu za sigurnost puteva a ako bi se desilo gdje kakovo razbojstvo, imali su najbliži vojnici dati za nj odštetu. Slična straža smještala se na opasnim klancima, derbendima, a stražari zvali su se derbendžije, koji su bili razmješteni po svoj Bosni a osim 10 akči spendže, te po jedne kile pšenice i ječma i desetine od vinograda, nisu davali nikako drugog poreza i bili su oprošteni i od divanskih i običajnih nameta. I ove derbendžije imali su jamčiti svojim imetkom za svaku štetu, koja bi zadesila putnika na njihovom putu.

VII. Pravo baštinstva, tapije i alienacije.

Stariji zakoni a i definicije Ebusuuda priznavaju u erazi-miriji pravo neposrednog nasljedstva — *haku intikal* — bez plaćanja tapijske pristojbe, samo direktnoj muškoj lozi iza oca, dakle sinovima[2]), a ako njih nema, postaje zemljište *mahlul*[3]) te ga je spahija mogao davati komu god hoće, ako mu plati tapiju. Ovo ograničeno shvaćanje imalo je mnogo nepodobština, jer je u jednu ruku spahija mogao svoj položaj na štetu bližnje rodbine bivšeg posjednika ili na štetu suseljana zlo upotrebiti a u drugu ruku u jedno selo, bez pitanja suseljana, naseljivati elemente, koji ovim možda nisu bili po ćudi. I zato su ustanove o nasljedstvu pojedinim fermanima i mlađim kanunima u toliko proširene, što se bližoj rodbini posjednika a poslije nje i bliže zainteresovanim ličnostima osiguralo pravo prvokupa ili bolje »preče pravo na tapiju« ovakih mahlul zemljišta i što su se posjednicima tapijskog prava *(haki-tapu ashab)* prema stepenu njihova interesa

---

[1]) Skenderpaša Mihajlović bio triput bosanski sandžakbeg: 1478.—1480., 1485.—1491., 1499.—1504.; Firuzbeg (Ferizbeg) 1505.—1512. a Junuzpaša dvaput: 1512.—1513. i 1514.—1515.

[2]) Fermanom od 15. ševala 1012. (= 1604.) priznato je sinu pravo nasljedstva i iza matere, ali je morao plaćati tapiju po procjeni nepristranih muslimana.

[3]) To će reći, pripada opet državi.

točno ustanovljivali rokovi, u kojima mogu to svoje pravo reklamirati. U svakoj kanunami ima manje ili više točno zabilježeno, kako te ustanove glase i kada je koja fermanom određena. Zašao bi predaleko a da sve varijante u raznim kodeksima iznesem, ali jedan dokumenat, što sam ga našao u jednom kodeksu iznijeti ću doslovce, jer u preglednoj formi iznosi sve eventualne slučajeve, kako i kojim se redom pravo na mahlul zemljište može reklamirati.

»Tumačenje zakona, kome se daje tapija a kome ne i rok prava potraživanja.

»Ako bude u nekoga, koji je umro, sin, pripada (zemlja) sinu bezplatno i bez tapije; on ju drži upravo kao i mulk. Ne bude li sina postaje *tapuje-mustehak*[1]). Pravo na tapiju ide onda najprije kćeri iza umrloga; ona ima pravo do deset godina zahtijevati ju.

»Ako nema kćeri, a otac ima brata, ima ovaj pravo (tapije) do deset godina. Ako otac nema brata, do pet godina ima to pravo sestra njegova uz uvjet, da stanuje u onom jurdu (selu).

»Ako nema sestre, do deset godina njegova je oca a ako nema oca, do deset godina je majčino.

»Ako nema majke a posjedovao je (zemlju) u zajednici, zajedničarevo je (pravo), može ga do pet godina potraživati.

»Ako nema zajedničara a na onoj zemlji bude rodnih voćaka, koje su po šerijatu mulk, onda uzimlje s tapijom onaj, komu pripadaju, ima do deset godina pravo zahtijevati. Po starom kanunu imao je suvlasnik (zajedničar) u nasljedstvu preče pravo, ali su baštinici prometnuti. Neka se to ne zanemari!

»Ako ne bude (suvlasnika), uzimlje do godinu dana onaj od suseljana, koji je potreban zemlje.

»Ako neko umre a nema sina, nego ostane kći, nuđa joj se s tapijom. Ako uzme, dobro je, ako ne uzme i odustane, ne može sestra onog, koji je umro, pod izlikom, da njoj ide pravo tapije, uzimati, nego sahibi erz može raspolagati, kako on hoće a ako hoće, dati joj pod onu cijenu, koju bi ko drugi davao.

»I majčinu sinu[2]) ne pripada zemlja bez pristojbe. Njegovo pravo na tapiju, do deset godina, najzadnje je. Uzimlje ju uz resmi-tapu.

»I materina zemlja ne pripada kćeri s tapijom: sahibi-erzu je na raspolaganje, daje ju, komu hoće.

»I zemlja sestrina ne pripada s tapijom bratu, na raspolaganje je sahibi-erzu; ali bratova zemlja pripada s tapijom sestri, ako bude stanovala u jurtu, uzimlje ju do deset godina.

»Sinovljeva zemlja pripada do deset godina s tapijom materi njegovoj, ona može sinovljevu zemlju uzimati s tapijom, to je zakon.

»I ako neko umre i ne ostane sin, nego ostane kći, bila ona malodobna ili odrasla, uzimlje ona do deset godina iza očeve smrti s tapijom očevu zemlju. U istom pogledu uzimlje zajedničar na osnovu zajednice do pet godina po vrijednosti.

---

[1]) *Tapuje mustehak* ili *mustehiki tapu* moglo bi se prevesti »potrebno tapije«, »podpadati tapiji«. *Mustehak* znači »što zaslužuje«, što ima dobiti« i t. d.

[2]) To jest pastorku.

»Ako u jednom selu sahibi-erz zemlju, koja je postala *mustehiki-tapu,* dade stanovnicima drugoga sela sa tapijom, može onaj (iz prvog sela), koji je potreban zemlje do godine dana uzeti onu zemlju a ako prođe godina, ne može uzimati.

»Kći je preča od očeva brata.

»Za amidžu i amidžića nije se ishodio tapijski ferman.

»Brat očev po materi i očev (pravi) brat u tom su pogledu ravnopravni, ali ako otac ima pravog brata, ne može uzimati drugi brat po po materi. Bratu po materi nema tapijskog prava«. — — — — —

To što je u ovom dukumentu sumarno izraženo, nije plod jedinstvenog zakonodavstva nego reformâ i novelâ, kojima se stari zakon, koji je tek od god. 975. isključivo priznavao besplatno baštinsko pravo sina, dakle direktne muške loze, prema potrebama vremena u toliko proširivao, da se je bar pravo prvokupa na mahlul zemljišta priznavalo najbliže interesiranim osobama.

Sinovljevo[1]) baštinsko pravo moglo je doći direkte u opreku sa interesima sahibierzovim u onom slučaju, ako bi iza oca ostao malodobni sin, koji nije sposoban obrađivati čifluk i prema tomu davati u punoj mjeri hakove. I za taj slučaj štiti zakon sina, jer ga ne tereti niti dužnošću, da se brine za nekoga, koji će zemlju mjesto njega obrađivati, nego je na volju spahiji, da za vrijeme malodobnosti baštinika zemljišta ovo dade po drugom obraditi a sinu pridržano je pravo, da 10 godina iza nastupa punoljetnosti može zaiskati od spahije čifluk te mu ga mora vratiti besplatno. Pače, ako bi ko isplatio očev dug i na temelju toga tražio pravo na zemljište, nije mu bilo od koristi, jer je za dug jamčio samo ostali imetak a ne erazimirija. (Kanun tevkije Dželalzade od 1010. (1601./2.)

Sinovljevo pravo zaštićeno je i u toliko, da zemlja nebi postala ni u onom slučaju *tapuje mustehak,* ako bi sin za vrijeme očeve smrti bio u sužanjstvu te se nebi obrađivala ili ako bi bio u tuđini a drugi bi ju prisvojio, jer je sin mogao očevu zemlju zahtijevati, čim bi se vratio i to u prvom slučaju deset godina iza svog povratka. Ako je spahija međutim bio izdao zemlju pod tapiju, nije bio dužan sin vratiti kupovninu, jer se drži, da je u tom slučaju svota za tapijsku pristojbu ekvivalent za pogodnosti uživanja.

Jedini slučaj, kada sin gubi pravo na očevu zemlju jest, ako postane ocoubojica. U tom slučaju daje se zemlja kćeri, ali je potrebno, da ubojstvo bude dokazano a ubojica osuđen.

Sinovljevo pravo na očinje zemljište ostalo mu je i u tom slučaju, ako bi mu otac bio radi ubojstva (magzuben katl = مغضوباً قتل) bio osuđen na konfiskaciju imetka, jer se ono moglo samo onda davati drugomu, ako nije imao sina.

Ako je posjednica čifluka bila žena, imao je samo sin pravo nasljedstva, ali je u tom slučaju po fermanu sultana Ahmeda od 15. ševala 1014. (= 1607.) morao platiti tapijsku pristojbu.

Sinovljevo pravo nasljedstva mijenja se i u onom slučaju, ako je otac bio kršćanin a sin se poturčio. Pravni odnošaj, koji bi tu nastao, nisu ni kanuni a ni muftije uvijek jednako ocijenjivali. Tako je šejhulislam Muhamed Behajia jednom fetvom ustanovio, da od oca kršćanina na sina muslimana ne može zemlja

---

[1]) Do god. 975. morao je i muški direktni nasljednik preuzimljući očevu zemlju plaćati *bedelimisl,* a tek ove godine oprošten je od toga.

prelaziti, ali kasniji kanuni su to promijenili u toliko, da u slučaju, ako bi otac i sin bili razne vjere, sinu ide pravo nasljedstva uz tapijsku pristojbu. Ovaku ustanovu ima i sarajevska kanunama.

Kćeri ne priznaje Sulejmanov zakon pravo baštinstva na očev čifluk, jer žensko čeljade po starim nazorima ne može čifluka ni kupovati, ali je kćerino preče pravo na očev čifluk, naravski, ako nije bilo sina, statuirano već fermanom od početka zilkadeta god. 985. (= 1577.) i to s razloga, što se uvažavalo, da bi u njive, što bi ih pokojnik iz šume i divljačine iskrčio, uložio ne samo svoj trud, nego i svoj novac te bi bilo nepravedno, da se plodom njegova rada koristi ko drugi a kći da iziđe praznih ruku. Zato je kćeri priznato pravo, da može zahtijevati, da se očev čifluk predade njoj, ali uz uvjet, da plati spahiji onu tapijsku pristojbu, što bi ju procijenili »nepristrani muslomani«, dakle kako narod veli: dobri ljudi. Ali pošto se je događalo, da bi spahije u slučaju, kada kći nebi odmah najavila svoje pravo, izdavali ovaka mahlul zemljišta drugima, to je početkom ramazana 1014. (= 1605.) izašao ferman, kojim se ustanovljuje, da kći, ako je malodobna, ima pravo u roku od 10 godina zahtijevati pravo a zemljište, ako se međutim dalo drugomu, da joj se ima vratiti.

Da se ukloni zloporaba, koja bi mogla otale nastati, da bi »nepristrani« u prilog spahiji tapijsku pristojbu previsoko procijenili, izdan je god. 1042. ferman, koji određuje, da tapijska pristojba, što bi se uzimala od kćeri ili od brata pokojnog posjednika zemljišta, ne smije prelaziti vrijednost jednogodišnjeg prihoda dotičnog zemljišta.

Brat, ako nije bilo prećih nasljednika, imao je pravo na mahlul zemljište plativ tapiju, a po bosanskoj kanunami, ispisanoj po nalogu zaima Bešareta od pisara defterihakanije Mustafe godine 973., nisu se, kao u mirazu, razlikovala braća od polubraće. I ako su braća kao baštinici zajednički posjedovali očev čifluk te bi jedan umro, valjalo je drugomu po istoj kanunami za bratov dio platiti tapiju.

Sestrino pravo na čifluk statuirano je godine 1010. (= 1601./2.) i to pod uvjetom, da stanuje »na *jurtu*«, to će reći na istom selištu i da bude neudata ili razvjenčana a i njoj su imali ustanoviti tapijsku pristojbu nepristrani muslomani. Fermanom od 20. ševala 1012. (= 1604.) ukinut je uvjet, da sestra stanuje na selištu te se od nje samo zahtijeva, da stanuje u onom kraju (»mahali»).

15. zilkadeta 1017. (= 1608.) izdao je sultan Ahmed ferman, kojim se određuje, da zemljište, koje je postalo *tapuje mustehak,* ako pokojnik nema ni sina ni kćeri ni brata ni sestre, daje njegovu ocu ili ako njega nema, majci a tapijsku pristojbu imadu i u tom slučaju procijeniti nepristrani ljudi. 11. zilkadeta 1010. (= 1602.) priznat je majci rok od 10 godina iza sinovljeve smrti, da ište svoje pravo na njegov posjed.

Takozvani *Kanuni džedid* (novi zakon) od godine 1018. (= 1609.) proteže ovo pravo u natrag i na treće koljeno te priznaje, ako nema prečih pravnih nasljednika, i djedu umrlog zemljevlasnika pravo reklamacije čifluka, koji bi smrću postao mahlul. To pravo mogao je on u roku od 10 godina iza smrti reklamirati a tapiju imali su procijeniti opet nepristrani muslomani.

1033., sredinom muharema, izdan je napokon ferman, kojim se zajamčuje pravo kooptacije na ispražnjeni čifluk i suseljanima, ako nema prečih nasljednika, naravski i njima uz tapiju.

Pravo miraščija, to jest onih baštinika, koji imaju udjela u mulkovnoj ostavštini, koja se, kako je poznato, posve drugačije i skroz na osnovu šerijatskih ustanova baštini i dijeli — ovo potonje je u erazimiriji nemoguće — osniva se po motivacijama u raznim kanunama na tom, da se voćnjak, zgrade, bašče, vinograd i bostan smatraju, tako dugo dok postoje, mulkovnim imetkom a ne erazimirijom. Ako sam čifluk pređe u druge ruke a ovaj mulk ostane u rukama miraščija, razumije se, da bi se time stvorila situacija, koja bi mogla biti na štetu vlasnicima ovog seoskog mulka a i na štetu čitavoj onoj grani poljoprivrede, koja se ne osniva na oranju, nego na vrtljarstvu, voćarstvu i vinogradarstvu, jer vlasnik mulkovnog voća i vinograda nebi mogao svoje nadgledavati. Zato je u novom kanunu *(kanuni džedid)* i miraščijama zajamčeno pravo prvokupa ili, ako ćemo točnije, preče pravo na čifluk, u slučaju da nema nasljednika, koji bi bili po erazimirijskim ustanovama ovlašteni na baštinstvo. (Uređeno fermanom god. 1014. [= 1605.] i u kanunami sultana Ahmeda I.).

Pravo miraščija zajamčeno je već i prije, jer u kanunu, što ga je napisao Feridun, nišandžija Visoke Porte, nalazi se na kraju bilješka, koja veli, ako neko umre a iza njega ne ostane ni sin, ni kći, ni brat te mu zemlje, što ih je posjedovao, potpanu pod tapiju, da mogu oni baštinici, kojima po šerijatu pripada baštinstvo mulkovnog imetka, i to prema stepenu nasljedstva, reklamirati i dotičnu erazimiriju. To je odredeno fermanom od početka muharema 988. (=1580.). Par godina poslije, 995. (1587.) određeno je novim fermanom, da se od ovakovih miraščija, koji bi dobili erazimiriju, u ime resmi-tapije uzimlje za čitavi čifluk 1500 akči, za srednji 1000 a za slabiji 500 akči.

Vrlo je važna ustanova, koja nam najbolje dokazuje, da spahija nije vlasnik zemljišta kao takova, nego samo onih prihoda, koji proizlaze iz njegovog obrađivanja i korišćenja, da on nije na nikoji način kadar da zemljišta, koja bi u njegovom spahiluku postala *tapuje mustehak*, obrađuje sâm ili da ih daje makar i uz tapiju svomu sinu ili bratu. U ovom smislu izdan je sredinom mjeseca muharema 1033. i sredinom džemazul evela 1037. ferman, koji to izrično brani a time i uklanja mogućnost, da si spahija, služeći se svojim položajem, u svojoj ili u ruci svoje kuće na lahki način kumulira veliki zemljišni posjed. Spahija je jedino smio davati mahlul zemljište, na koje niko nebi najavio prava, kojemu od svojih sluga pod tapiju. (Co. Ust. II. 2.[1]) i Kanunama sultana Ahmeda.)

Baštinstvo i nasljedstvo erazimirije bilo je jednako u muslimana i u kršćana, jedino, ako je otac bio kršćanin a sin mu se poturčio, gubio je ovaj pravo nasljedstva iza oca. Razumije se da je i obratno bivalo ali taj slučaj se u kanunama ne navodi posebice, jer se držalo *a priori* nevjerojatnim, da bi se u Turskoj musloman pokrstio.

Sa baštinskim i nasljednim pravom, koje je vrijedilo za erazimiriju, mogao je dolaziti u koliziju interes spahije u slučaju, ako bi baštinik bio malodoban te nebi bio kadar obradivati zemljište i prema tomu u punoj mjeri plaćati *hakove*. I za taj se slučaj pobrinulo staro tursko zakonodavstvo, jer u kanunu, što ga je sastavio carski mektubdžija *Okčizade*[2]) (Okčić) za vrijeme šejhulislama *Jahjaefendije*[3]), uvrštena je ustanova, koja veli, da u slučaju, ako se zemlja malodobnika za

[1]) § 88. ramazanskog zakona ima slične ustanove za tapu-memure.

[2]) Okčizade bio je god. (1595.) rejsefendija.

[3]) Jahjaefendija bio je dvaputa šejh-ul islam i to 1592.—1595. i 1597.

vrijeme njihove malodobnosti dade komu drugom, koji je vještiji obrađivati ju, malodobnici do 10 godina nakon punoljetnosti *(badehu-l balig)* mogu zemlju vratiti.

Tapija, koja bi se davala za ovaku sirotinjsku zemlju zvala se je *uksuz-tapija* a bila je zabranjena. Bosanska kanunama od 973. veli o tom slijedeće: »Uksuz-tapija je novotarija i zabranjena; zemlja oca siročeta njemu ide kao naslijeđeni mulk. Događa se, da ju spahije i njihovi činovnici daju pod tapiju i zato uzimlju nešto novaca a vilajetske kadije izdavaju o tom hudžete te tako siroče svrgavaju sa očinje zemlje. Ako bi se šta ovakova desilo, ne postupa se po kadinu hudžetu, nego, ako siroče zatraži, ima mu se očinja zemlja dosuditi i predati a ljudi, koji su uzeli zemlju pod tapiju, neka novce, što su ih dali, zatraže od onoga, komu su dali. Ako bi se ovaj iza punoljetnosti sirote pozvao i na desetgodišnje odsustvo, zakon je ovo: tužba ne vrijedi a ako tuži, neka se ne sasluša«.

Osim smrću mogla je zemlja postati *mahlul* i na drugi način. Najobičajnije je bivalo, da je vlasnik izgubio na nju pravo, ako bi je zanemario te bi bila jalova *(ta'til)*. To je bivalo, ako ju posjednik tri godine uzastopce nebi, kako treba, obrađivao i orao. U tom slučaju mogao mu je spahija oduzeti zemlju i dati je drugom, ali bilo je u njegovoj volji i vratiti mu je, ako mu plati tapiju.

U slučaju da zemlja postane uslijed trogodišnjeg neobrađivanja mahlul, gubi na nju pravo ne samo posjednik, nego i njegova rodbina a sahibi-erz može ju, ako hoće, bez obzira na nju, dati kome hoće. U kanunu se naime izrično kaže, da ovakav slučaj ne odgovara smrti.

U zanemarivanje nije se brojalo, ako bi se zemlja pustila jednu godinu da bude ugar *(kelempe)* i da se odmori. U tom slučaju nije spahija — van da je to bilo izrično u tefteru zapisano — uzimao ni desetine. Oranica, koja bi se uslijed navale vode pretvorila u livadu, imala se opet pretvoriti u oranicu, čim bi to voda dopustila, osim ako bi spahija vidio, da mu je korist veća te bi dozvolio da ostane nadalje čair.

Posebni slučaj, kojim bi zemlje mogle postati *mahlul* bijaše još i taj, da bi se vlasnik zemljišta izgubio te bi mu nestalo traga ili bi, kako Turci vele, postao *nabedid*. To je bivalo osobito, ako bi se izselio *(dželai-vatan)*. Kako se u tom slučaju imalo sa zemljom postupati, kaže nam jedan agrarni kodeks iz god. 1183.:

> »U pređašnje vrijeme nisu se u Turskoj *(memalik mahruse)* zemlje, kojima bi posjednik otišao u drugi kraj, te mu nije poznato, da li je živ ili mrtav, tako dugo, dok mu smrt nije bila ovjerovljena ili dok mu zemlje ne ostaše tri godine jalove i puste, davale pod tapiju; ali pošto je posve nepravedno, da se o spahinskom trošku ustanovi, da li je iščezli iseljenik zbilja umro, izašao je godine 1013., početkom džemazulahara uslijed zapovjedi uzvišenog prijestolja od visoke porte ferman, da se zemlje ovakog iseljenika, od koga kroz tri godine nema pouzdana glasa, mogu izdavati s tapijom.«

A da se uredi, kako će se postupati u slučaju, da je pravnom nasljedniku na mahlul zemljište iza smrti njegova vlasnika nestao trag, izdan je početkom džemazulahara 1033. (1623.) ferman, kojim se ustanovljuje, da njegovo pravo nestaje, ako iza smrti prođe jedna godina dana.

Tapija.

Ako jednom zemljištu nestane posjednika, odnosno direktnog pravnog nasljednika muškog, to će reći, ako ono po evropskoj terminologiji pripane kruni ili državi, postaje ono, kako rekosmo, po terminologiji turskih agrarnih kanuna *mahlul* (ispražnjeno) i uslijed toga *tapuje mustehak* ili *mustehiki-tapu*, to jest »potrebno tapije«.

Jedno od najvažnijih prava spahije, po komu se vidi, da on u agrarnim stvarima u prenesenom djelokrugu zastupa državu, je to, da on ovakova mahlul zemljišta kao i nove krčevine može izdavati pod tapiju.

Pod tapijom[1]) danas se obično razumijeva onaj dokumenat, kojim se dokazuje posjedovno pravo na jednu agrarnu nekretninu, ali to nije točno, jer *tapu* je ona pristojba, što je spahija pobire, ako komu podijeli pravo posjeda. Ova se pristojba zato zove i *resmi-tapu* ili *tapu-resum* a u kanunima definira se: طاپو رسمی یرك تصرّفی مقابله‌سنده ویریلور = *tapuresmi jerin tesarufi mukabelesinde virilur:* »tapijska pristojba daje se kao ekvivalenat za zemišnlji posjed«. Obično se ova pristojba tumači kao اجاره معجله = *idžare muadžele* ili najamnom nastupninom a obrazlaže se to tim, da je erazimirija carsko vlasništvo, koje se ne može prodavati. Da se u ime *idžare muadžele* kod prenosa agrarnih nekretnina plaća tapijska pristojba, to je već sultan Murat u svojoj kanunami ustanovio.

Dokumenat, koji se stranci, kojoj se podijeli posjed jednoga zemljišta, izdaje, zove se tapunama a nju je izdavao spahija a ne, kao kod ostalih kupoprodajnih ugovora, kadija. Doduše u prvo doba iza osvojenja Bosne imamo u najstarija dva sidžila sarajevske mešćeme počesto zabilježeno ovakih hudžeta, ali je ta praksa nezakonita te su o tom izdane već prije navedene fetve šejhulislama, na osnovu kojih se valijama i kadijama brani, da izdaju dokumente o ovakim prodajama. Na osnovu ovih fetava ukinuta je ta praksa i u Bosni te su samo spahije izdavali strankama tapuname i naplaćivali od njih pristojbu.

Tapijskom pristojbom stiče se ne samo pravo posjeda, nego i pravo nasljedstva u onom obsegu, u kojem je to dozvoljeno ustanovama zakona te ova pristojba u neku ruku predstavlja ono isto, što i njemački »Erbbestandsgebühr«.

Visina tapijske pristojbe nije uvijek jednoliko zakonom ustanovljena. U slučajevima, kada zemlja ima da pređe na žensko čeljade, kćer, sestru ili majku, ustanovljuje se tapija po procjeni nepristranih muslomana ili u onoj visini, kako bi ju ko drugi ponudio. Ovo potonje je dakle pravo prvokupa a pod istim uvjetom mogli su dobivati čifluk i drugi posjednici tapijskog prava, koji sa pokojnikom nisu u srodstvu. Miraščijama, to jest posjednicima mulkovnog imetka na dotičnom čifluku, paušalirana je tapijska pristojba prema vrijednosti u visini od 500, 1000 i 1500 akči, a kada bi spahija davao čifluk komu, ko nema nikakova prava nasljedstva ni prečega prava, odmjerena je pristojba u visini jednogodišnjeg prihoda.

U slučaju svojevoljne prodaje čifluka ili točnije, po smislu kanuna, u slučaju cesije *(firaga)* posjeda, bijaše kupac dužan — kako sam to našao u mnogo starih tapunama i kako to Tefkija u jednoj svojoj fetvi razlaže — davati spahiji desetinu od uglavljene kupovnine.

---

[1]) *Tapu* izvodi Hammer Purgstall od grčkog τοπος = zemlja. Zenker opisuje značenje sa »die amtliche Bescheinigung zu Recht bestehenden Grundbesitzes«. Po njemu *tapu* prvotno znači štovanje, poklonstvo.

Ali bilo je i slučajeva, da se tapija nije plaćala u gotovom. Na jedan takav slučaj odnosi se tapunama od početka šabana 959. (= 1552.), što ju je Torgut, prozorski naib sarajevskog i neretavskog kadije Alaudina u sidžil zabilježio. Po tom je zaim Muratbeg izdao tapiju za njive Daste, Dvorište, Kamenicu i Crnilac u Kovačevom polju nekom Muratbegu, pošto je suvlasnik mu Mehmed umro, a u ime tapije uzeo je zajim jednu srebrnu čašu.

Primjera radi, kako se postupalo kod ovakovih prodaja, navesti ću izvatke iz nekih najstarijih poznatih mi tapija.

1. God. 973. (= 1566.), u mijeni zilhidžeta, očitovao je na šerijatskom sudu u Sarajevu Malkoč, sin Ferhatov, stanovnik sela Dobrinje kod Visokog, da u selu Dônja Ravan prodaje svoj posjed, zvan »Bakulića baština«, poznat svakom sa svim, što mu pripada, šumom, šikarom, livadama i bašćama[1]) i zemlju vojvode Ferhata, t. zv. »Milutinovu baštinu«, Gaziji, sinu Turhanovu, za 2500 akči i to sa znanjem spahije Pervana, sina Abdulahova a pod uvjetom, da prodaja postane pravomoćnom, ako prodavač ne vrati za 6 mjeseci novce. To je potvrdio spahija Pervan[2]).

2. God. 972. 4. zilhidžeta (= 1565.) izjavljuje pred šerijatskim sudom u Sarajevu Hasan, sin Alijin, iz sela Bukovice, da svoje pravo stalnosti *(haki-karar)* i pravo posjeda *(haki tesaruf)* na čifluku Gojakovići i to na njivama Opanak, Dolmenik, Valivode, Gonjenik, Breze, Kodihoje, Nadgaj, Duge njive, Mačji grm, Krčevine i Ornosov krč prodaje i to njive, odžak, pod njim hrastik i sve, što tomu pripada, sa znanjem zajima toga sela, Mustajbega, Mahmudu, sinu Hasana i Timuru, sinu Husejna, za svotu od 1960 akči a to odobrava zastupnik zaimov, Osman, sin Hasanov, uzevši 180 akči u ime resmi-tapije[3]).

3. God. 972., 28. zilkadeta (= 1565.) izjavljuje pred sarajevskim šerijatskim sudom Mustafa, sin Ilijasov, iz Ćatića u nahiji visočkoj, da prodaje svoj posjed, to jest trećinu u 12 njiva u selu Ravnjeniku i to u njivama Ravne njive, Kaoče, Zalazje, Poljeva, Rujišta, Lozmanić, Bukovica, Dugi dô, Bogatiće, Ikibad i Bukovi gaj sa svim pripadnostima, šikarama, šumama a sa znanjem spahije Alije, sina Mustajbegova, Kurtaliji, sinu Nesuhovu i Šahmanu, sinu Hasanovu za 1000 akči.

Ove tapije su zapravo *hudžeti,* notarijalne uknjižbe a tapija, što ju spahija po smislu agrarnih zakona izdaje, ima od prilike ovaj formular:

> 1. »Uzrok ovom pismu jest ovaj: U mom timaru, u selu zvanom Brankovići, prodaje neki Sulejman Čerkes njive, što ih posjeduje sa urijom, šumom i rodnim voćkama, stanovniku grada Maglaja, nekom Muhamedbegu a ja, obnašav prodaju dozvoljenom i uzev resmi-tapiju, izdadoh ovu tapunamu, da mu, doklegod od godine do godine plaća šerijatske desetine, ne bude smetnje od nikoga drugoga.
>
> 20. rebiulahara g. 1114.« (= 1702.)
>
> 2. »Uzrok pisanju ovoga spisa je ovo: Eto god. 1203. (= 1789.) u carskom hasu, u malikjani Birču, u selu Vasiljevići stanovnici, kršćani po imenu Vitići Stanoje i braća mu Petko i Juriš prodadoše i ustupiše za 200 groša zemlju, što je posjeduju sa urijom i šumom, slugi žene Halilage, stanovnika ove kasabe Vlasenice a ja, videći to po mom znanju

---

[1]) *Orusile ve korusile ve bildžumle tevabii ve tevahikile.*

[2]) U kadijskom sidžilu sarajevske mešćeme br. II. str. 42.

[3]) Ibidem br. II. 141.

dozvoljenim, dok god plaća šerijatsku desetinu, koju valja od godine do godine davati, zapovijedam s moje strane svakoj drugoj strani, da mu ne smeta i ne buni.«

Dolje: otisci prstiju prodavača sa ispisanim imenima; sa strane svjedoci: »Iz sela Nedeljišta Jašar baša, i brat Mustafabaša i Sulejman, sin Ibrahimbaše i ciganin Islam i pisar Jagub.«

Kod predaje jednoga zemljišta u posjed dva su momenta od važnosti: privola spahije i plaćanje tapije a osim toga se radi veće sigurnosti — osobito u 10. vijeku p. h. o predaji pred kadijom sklapao posebni *temesuć* (predajni ugovor) i izdavao *hudžet.* Od svih ovih formalnosti ima esencijalnu važnost samo spahina privola, jer zakon izrično veli, ako bi spahija pred muslimanima predao zemljište, koje je postalo mahlul, makar i ne uzeo od njega resmi-tapu, ne može se više dirati u pravo posjeda, jer kako zakon veli »dosta je, da je kazao, da je predao«.

U timarima, gdje su bila po dva spahije, dovoljna je bila privola jednoga a da se transankcija smatra pravovaljanom.

Naprotiv, ako je spahija uzeo tapijsku pristojbu a zemljišta nije dao formalno u posjed (t. j. nije izdao temesuć), nije kadar, u slučaju, da bi mu ko nudao makar i višu tapijsku pristojbu, prenos zemljišta anulirati.

Ako spahija u slučaju, te od zemalja, koje se ne obrađuju njegovom izričnom privolom i za koje nije primio tapijske pristojbe, nekoliko godina i pobire desetinu i ostale poreze, ne stiče onaj, koji ju obrađuje, tim nikakova prava posjeda, nego je spahiji na volju, dići ga sa one zemlje. Jedino desetgodišnjom zastarom stiče uzurpant pravo posjeda. Ferman od 11. zilkadeta 1017. (= 17. febr. 1609.) naime statuira: Ako bi zemlju, koja bi uslijed toga, što bi se ostavila 3 godine jalova ili bi uslijed kojeg drugog uzroka postala mahlul i prema tom tapuje mustehik, neko drugi samovoljno osvojio i od nje sahibi-erzu nebi plaćao resmi-tapu, makar i inače redovito plaćao ostale resmove i desetine te bi spahijama i ostalim erbab-timarima, hasovima i vakufima, nastala gubitkom tapijske pristojbe velika šteta, vlastan je sahibi-erz ovakovih zemalja, davati ih uz resmi-tapu, komu god hoće. Ako hoće, može ih dati onom pridržniku *(zul-jed),* ako mu plati tapiju, a ako hoće, može, i komu drugom. Tendencija ovoga zakona je ta, da se plaćanjem poreza ne stiče nikakovo posjedovno pravo na uzurpiranom zemljištu.

Osim gornjim načinima moglo se steći bar preče pravo na posjed jednog zemljišta krčenjem, dakle kolonizacijom.

Pravo kolonizacije po turskim agrarnim zakonima nije bilo nikako ograničeno. Svako je imao pravo, da si u šumi ili pustinji — dakako ne vrijedajući eventualna tuđa prava — svojom sjekirom i trnokopom iskrči njivu a da mu to nije niko branio, dapače po Sulejmanovom zakoniku nije ga spahija, i ako bi to bilo bez njegove dozvole, kroz tri godine mogao nikako sa onoga mjesta dignuti niti od njega tražiti resmove. Ovaj obzir prema agrarnom pioniru ima svoj razlog u tom, što se htjelo, da se ovomu, i ako nebi mogao pridržati zemljište, u prve tri i najrodnije godine dade prilike, da prihodom zemlje bar donekle naplati trud, što ga je utrošio u krčenje. Nakon tri godine mogao je spahija tek da zahtijeva, da mu kolonista plati tapiju i to bar u onoj visini, što bi ju ponudio ko drugi, a ako ovaj nebi dao tapijske pristojbe, mogao je spahija zemljom raspolagati i davati je drugomu s tapijom. Ali i u tom slučaju vrijedila je deset-

godišnja zastara, jer ako bi spahija kroz deset godina zanemario da išće tapijsku pristojbu, stekao bi kolonista i bez nje pravo posjeda.

Prema tom može i zastara *(mururi zeman)* postati naslovom, pod kojim si pojedinac naprama državi može sticati posjedovno pravo na erazimiriju. Ovo načelo proteglo se je god. 857. još dalje, jer je onda ustanovljeno, da se nakon petnaestgodišnje zastare ne prima nijedna tužba, koja bi se ticala erazimirije, dakle ako bi ko bez prigovora posjedovao 15 godina i privatnu zemlju, postaje i ona njegovim vlasništvom a prvašnji posjednik, odnosno njegovi pravni nasljednici, gube na njoj pravo tužbe. Ova zastara ne vrijedi za one nepokretnine, koje spadaju vakufu ili mirazu, jer se tu nikojom zastarom ne može sticati pravni naslov.

VIII. Reforme.

Zloporabe.

Spahinska institucija, kolikogod je u početku bila korisna po razvoj turske carevine, počela je s vremenom opadati te je napokon postala upravo štetnom. Već glasoviti Ajni, za sultana Ahmeda I. intendat državnih financija, tuži se u jednom memorandumu na razne zloporabe u spahiluku te s ironijom ističe, da od deset spahija, koji se u doba žetve biju i svađaju sa seljakom, da mu otmu što više poreza, na vojnu smotru ili na vojsku dolazi jedva jedan i da bi prolazilo po trideset godina a da se vojne smotre uopće i nebi održale. Zloporabe, koje su u spahinstvu prevladale, sastojale su se u glavnom u tom, da su spahije nastojale na sve moguće načine, da dobiju što bogatije spahiluke i to ne zaslugom u ratu, nego prevarom. Čim bi se dosjetili, da je na raspolaganje veći spahiluk, zahvalili bi se za svoj, te bi mitom dobivali veći. Beglerbezi opet, koji su imali pravo podijeljivati manje timare, dopuštali su, da se veći raskomadaju na manje, koje bi onda oni teskerom a ne carskim beratom davali svojim štićenicima a kada bi kod zajedničarskih timara postao koji dio *mahlul,* izdavali bi ga kao samostalni timar. Uslijed ovog komadanja timara i podijeljivanja novih narasao je vremenom neizmjerno broj spahija a fatalno je bilo po ovu instituciju, da se je baš njen porast uvijek smatrao velikom manom.

Predamnom je prepis jednog fermana, doduše nedatiran, ali po sadržaju ide pod konac XVI. vijeka. U tom se fermanu sultan tuži na zloporabe, koje su nastale tim, da se broj spahija vanredno povećao. Iz prvine bio je broj spahija ograničen na svega 300, ali je vremenom narasao na 10.000. Da se ova zloporaba dokine, sazvao je sultan veliko državno vijeće u Sinanpašinu palaču[1]), gdje se je o tome pitanju vijećalo te je zaključeno, da se broj spahija ograniči opet na 300, kako je bilo u prvom početku. Međutim i taj ferman nije puno hasnio, jer je godine 1790. nabrojeno u samoj Evropskoj Turskoj 914 zijameta i 8356 timara a u Aziji računalo se, da ih je bilo bar toliko. Uvaži li se, da je samo vrlo maleni dio timara bio samostalan a većina zajednički te su im prihodi na *hiseta* (dijelove) bili porazdijeljeni po nekolicini spahija, onda nije čudo, ako se u početku XIX. vijeka u Bosni kao pograničnom beglerbegluku računao broj

[1]) Ova palača sagrađena je god. 990. (1582.) a Sinanpaša umro je 1596., dakle ferman ide u ovo razdoblje.

spahija na 20.000. I što je broj spahija postajao veći, to ih je manje dolazilo na vojsku a ugleda medu njima nisu sticali oni, koji bi se odlikovali u ratu, već oni, koji su znali prihode svojih timara raznim lukavštinama što više povećavati.

Uzalud pročitan je god. 1191. (1777.) po svoj Bosni carski ferman, naperen protiv zloporaba kod podjeljivanja timara i protiv toga, da se u jednoj ruci pod fingiranim imenima osoba, koje uopće ne postoje, kumuliraju cijele hrpe timara. Spahije nisu se ni onda, kada su im vezirske bujrultije kod svakog poziva prijetile svrgnućem, ako nebi polazili na vojnu, odazivali marljivije svojoj vojničkoj dužnosti i tako je ova nekoč sjajna institucija postala glavnim uzrokom rasulu Turske te je upravo vapila za reorganizacijom ili reformom.

Kada je za sultana Selima III. glasoviti Mahmud Čelebiefendija radio oko toga, da se u Turskoj uvedu prve reforme, koje bi ju imale preobraziti u evropsku državu, bijaše jedna točka u njegovom dalekosežnom programu i reformiranje spahinske institucije. Dakako, u ono doba niko u Turskoj nebi smio ni pomisliti na to, da dokine spahinstvo ili janjičarstvo, ali se bar išlo za tim, da se uklone najočitije zloporabe i da se broj spahija snizi. Za to je 1790. odredeno, da se od sele svi timari i ziameti, koji bi postali mahlul, imadu zaplijeniti za državu a prihodi ovih zaplijenjenih timara da se predadu blagajni, iz koje su se imali naplatiti troškovi novoosnovane trupe *nizamidžedida.*

Prve reforme.

Kako su sredovječne feudalno-agrarne institucije bile u tijesnoj vezi sa vojničkom organizacijom, naravski je svaka reforma vojništva imala dojma i na feudalizam. Prvi energični — i vanredno krvavi — pokus reforma učinio je sultan Mahmud II. 1826. dokinućem janjičarskog odžaka, jer kada se u Carigradu janjičari pobuniše radi toga, ugušena je ta buna gvozdenom rukom i potocima krvi. Mnogo tisuća janjičara smaknuto je a mnogo otjerano u progonstvo i sultan javio je narodu jednim velikim državnim aktom, u kom se živim bojama crtaju zlodjela janjičara i nesavremenost te institucije, ukinuće janjičarstva te je i samo ime njihovo za sva vremena prokleo (sredinom zilkadeta 1241.). Provincija, osobito Bosna, gdje je sve bilo u tijesnoj vezi sa janjičarima i koja se znala radi neznatnijih uzroka buniti, oprla se je ovoj naredbi. Otpor trajao je sve do godine 1832. kada je Husejnkapetan Gradaščević, staviv se na čelo ovom pokretu, uzdrmao čitavom sjevernom polom Balkana. Godinu dana je taj »Zmaj od Bosne« bio krvav boj protiv carskih vojska, dok nije, poražen na Zlom stupu više Sarajeva, 24. maja 1832., pobjegao iz Bosne, da traži utočišta u Slavoniji. Faze ovoga ustanka Husejnkapetanova ima potanko opisati historija, a ja bi ovdje samo spomenuo, da znači ponizivati uspomenu ovog velikog čovjeka, ako se poticalom njegovog pokreta drži opozicija protiv moderne uniforme novoga nizama, gdje kajiševi, što se križaju na prsima vojnika, slute, da »đaur-sultan« kani »pokauriti« Turke. Ovake neznatne sitnice bile su dobri argumenti, kojima se agitiralo u masi naroda, ali nisu mogle biti idejom vodilicom historičke ličnosti, kakova je bio Huseinkapetan. On kao stari feudalac potegao je mač protiv sultana, da brani prerogative spahiluka i plemstva, jer je znao, da kraj novoga nizama skoro neće biti mjesta ni spahijama, kako nije bilo ni janjičarima.

I doista, nije potrajalo dugo, te je 1835. došao u Bosnu A h m e d B a h r i b e g, ćehaja Mehmed Vedžihipaše, koji je imao da dokine kapetanluke i tako da svrgne veliki dio bosanskih spahija. Istina, on je uporedo imao da razdijeli zemlju u *muselimluke* i da *muselimima* imenuje većinu dosadanjih kapetana, ostavljajući im njihovu funkciju, makar pod promijenjenim imenom, ali pošto je valija imao pravo imenovati i svrgavati muselime, dokinuto je tim baštinstvo kapetanluka bar u principu. Premda tadanja generacija kapetana uslijed ove reforme nije materijalno štetovala, nije ni ona prošla bez bune. Ovaj puta stavili su se na čelo buntovnicima krajiški kapetani: krupski Mehmedbeg, ostrožački Muratbeg Beširević, ključki Jašarbeg i petrovački Mustajbeg Šinekčić i samo provala karlovačkog generala Waldstättena u Krajinu a ne Vedžihipašina vojska zapriječila je, da se buna razmahne u onoj mjeri kao ustanak Husejnkapetanov.

Doskora došao je red i na ostale spahije, da se i oni podvrgnu reformi. Nakon što se donekle utišala u Bosni buna, počeo je Mehmed Vedžihipaša, da od bosanskih spahija, koji su od starine bili konjanici, ustroji pod imenom *suvari redife* konjaničku rezervu u četiri *alaja*, od kojih su po dva sačinjavali jednu *livu* (diviziju). Na čelu ovim odjelima bili su *miralaji*, odnosno *mirilive*. Da se pomalo uklone sve uspomene, koje bi sjećale starije organizacije, uklonjeni su u ovoj redifi svi stari nazivi za pojedine šarže i nadomješteni novim [1]). Ovi suvarije imali su se u određeno vrijeme naći na određenom mjestu, da se kao i ostali vojnici vježbaju, a koji se nebi odazvao ovoj dužnosti, onomu bi se kao i prije, kada spahija nebi dohodio na *mulazemat,* oduzimao timar (1836.).

Prem se ovim reformama nije nikako diralo u supstanciju spahinskih timara i u njihovo staro pravo pobiranja dohodaka, nisu se bosanski spahije mogli snaći s tim, te zemlja ni slijedećih godina nije mogla da izide iz trzavica i nemira.

Tanzimat.

Reforme, što ih je započeo Mahmud II., nastavio je sultan A b d u l M e d ž i d, koji je naumio, da čitavu upravu svoje carevine reorganizira u modernijem duhu. 26. šabana god. 1255. (1840.) u nedjelju izašao je njegov glasoviti *hatti-humajun,* pročitan narodu na trgu Đ u l h a n e, u kom su označena temeljna načela naumljenih reforma: s i g u r n o s t s a v j e s t i, p o š t e n j a i i m e t k a; reorganizacija p o r e z a i v o j n i š t v a; preustrojstvo s u d s t v a na osnovu općega zakonika i j e d n a k o s t g r a đ a n a b e z o b z i r a n a v j e r u.

Tanzimati hajrije (reforme), što ih je Abdulmedžid ovim *hattom* [2]) inaugurirao, ticale su se, i ako se u dokumentu ne spominje imenice, bitno i a g r a r n i h u s t a n o v a, jer se obećaje obzirom na poreze pravednije rasporezivanje, dalje dokinuće zakupa poreza i napokon uvedenje opće vojničke dužnosti a tim se za pravo obaraju temelji spahinske institucije. I u ovom potonjem valja nazrijevati glavno poticalo silnom pokretu protiv tanzimata, koji je domala uzvitlao čitavom Bosnom.

Štogod je u Bosni bilo spahija nazrijevalo je u reformama, što ih Abdulmedžid obećaje, svoju propast, jer ako se uvede opća vojna dužnost i redovita

---

[1]) Safvetbeg Bašagić: Kratka uputa u povijest Bosne i Hercegovine, str. 151.

[2]) *Hatt* znači za pravo potez perom a označuju se ovom riječi pisma, odnosno dokumenti, s dodatkom »humajun« carski edikti.

vojska, otpada potreba spahija, pravni naslov za razne privilegije i pobiranje spahinskih hakova i resmova nestaje a visoki socijalni položaj mnogih spahija, koji ga ne biše mogli podržati velikim privatnim imetkom, spadao bi na ništa. Bosanske spahije uzrujalo je još više i to, što hatihumajun od Đulhane ne iznosi konkretnih odluka, hoće li se kod provađanja reforma ikako obazirati na stare institucije i privilegije spahija; službeni tekst veli samo, da je vojska jedna od najvažnijih ustanova, da je dužnost državljana u obrani domovine davati vojsku, i da se ona od sele neće kupiti kao do sele bez obzira na broj žitelja jedne pokrajine, od neke preveć a od druge premalo, uslijed česa je došlo do nereda te je trpilo ratarstvo i trgovina a neki vojnici su služili i doživotno, nego će se u svakoj pokrajini po stanovitom pravilu unovačiti svake godine vojnici, koji će služiti 4 do 5 godina. Ovo bi bio *nizam* — regularna vojska — na kojoj je Abdulmedžid mislio osnovati budućnost Osmanlijske carevine a što je imalo biti sa starim spahijama, koju li će rekompenzaciju dobiti kao *sahibi-erzovi* za gubitak svojih stoljetnih prava i prerogativa, o tom se u hatti-humajunu ne spominje ni riječ.

Jasno je u onom lijepimi frazami iskićenom državnom dokumentu bilo samo to, da spahiji kraj nizama više nema mjesta, da prestajanjem spahijine vojničke funkcije prestaju i njegova privilegija. I doista je iste godine spahijama oduzeta funkcija sahibi-erza. Štogod je bilo u Bosni spahija oprlo se zato ili javno ili tajno protiv provedenja tanzimata. Nemiri trajali su sve do godine 1851., kada je zloglasni serdar-ekrem Omerpaša Latas potocima krvi ugušio i zadnji trag ustanku, pokoriv i krajiške spahije, koji su se još najdulje opirali. Uporedo s tim proveo je iste godine vezir Hajrudinpaša u Bosni naredbu, kojom se sekulariziraju konjanički spahinski timari i to tako, da su svi timari zaplijenjeni, spahijama oduzeto je pravo pobiranja timarskih prihoda i funkcija sahibi erza a da se spahije donekle otštete, prodavali su se prihodi pojedinih timara poduzetnicima na javnoj dražbi a od svote, koju je na taj način dobivala država, imao se je spahijama u gotovu novcu na državnoj blagajni isplaćivati ekvivalenat za njihove nekadanje timarske prihode. Taj se relutum isplaćivao u dva obroka, u junu i u septembru svake godine. U savezu s tom odredbom imali su spahije svoje stare berate zamijeniti za nove.

Da se ova reforma provede, trebalo je naravski pregledati svu gruntovnicu a razumije se, da se je kod odmjerivanja paušalne svote relutuma u svakom slučaju gledalo više na korist države, nego li na onu bivših spahija.

Berati, izdani ovom prilikom — u arhivu zem. muzeja ima ih čitava serija — nisu pisani rukom, nego litografirani a rukom uvršteno je samo ime spahije i timarskog sela te godišnja svota prihoda, koja se spahiji odsele imala na državnoj blagajni isplatiti.

Ramazanski zakon.

Spomenutim odredbama dakako feudalno-agrarno pitanje u Bosni još nije bilo konačno riješeno, jer su još bili na snazi stari agrarni zakonici, koji se u cijelosti osnivaju upravo na feudalnom principu. Trebalo je prije svega novim zakonom dovesti u sklad pravni odnošaj u zemljišnom posjedu sa provedenim reformama. Pa i taj je posao učinjen, kada su presahnuli potoci krvi, koji su za Omerpašina

vremena protekli Bosnom. 7. ramazana 1274. (2. maja 1858.) izdan je pod imenom *Arazinizamnama*[1]) opširni agrarni zakonik takozvani ramazanski zakon, kojim se ovo pitanje definitivno i dosta opširno riješava. Taj zakon postao je temeljem za buduće prosuđivanje agrarnih prilika u turskoj carevini a ima i danas još u Bosni zakonitu vrijednost.

Funkciju spahije kao sahibi erza, to će reći kao predstavnika države u pitanjima agrarnopravnim, preuzimlje od sele *tapumemur* ili *malmemur* — gruntovničar. U ramazanskom zakonu njegov djelokrug doduše još nije potanko određen, ali je označen u posebnoj tapunizamnami od 8. džemazuevela 1275. (15. dec. 1858.) *Tapumemur* ili *malmemur* za vilajet bio je *tefterdar*, u okružju i kotaru okružni, odnosno kotarski malmemur, koji su odsele intervenirali kao državni organi kod kupoprodajnih, baštinskih i drugih transakcija, kojima je objektom bilo kakovo zemljište[2]). Ti memuri dakako nisu kao ni spahije mogli samovoljno raspolagati državnim zemljištem a da se predusretne svakoj zloporabi u njihovom zvanju, zabranjuje § 88. ramazanskog zakona naročito, da tapumemur u svom uredovnom području ne smije kupovati mahlul-zemlju ni za se, ni za svoju djecu, braću, sestre, oca, majku, ženu, dapače ni za roba svoga a ako bi njemu ili komu od svojte pravo tapije pripalo po baštinstvu, imao mu je tapunamu izdavati i pristojbu odmjeriti koji drugi tapu-memur.

Spahije, lišeni funkcije sahibierza, izmirili su se vremenom već radi toga, što vojnička dužnost više nije teretila njihova ramena sama a pogotovo, kada im je § 129. ramazanskog zakona kao privatno vlasništvo zajamčio one »*hasa*-zemlje« i baštine, koje su prije tanzimata posjedovali po svom svojstvu kao spahije i koje su zajedno sa službom prelazile na drugog spahiju. Isti paragraf zajamčuje i bivšim vojnicima vojnikluke i zemlje, što su im u prijašnje vrijeme izdavali šumske age *(koru-agalar)*[3]) sa tapijom pa je tako zadovoljeno i zahtjevima manjih lenskih posjednika.

Ramazanski zakon osniva se u glavnom na temeljnim načelima, na kojima se osnivaju i stari turski agrarni kanuni, ali što je tamo dosta nepregledno pobacano u raznim, većinom rukopisnim kodeksima, svedeno je tu u preglednu formu, koja odgovara naravi čitave materije. Tako se u prvim paragrafima dijeli zemlja na pet vrsti: *erazi memluke, e. emirije, e. mevkufe, e. metruke* i *e. mevat,* a značenje svake se točno definira.

1. *Erazi memluke* su mulkovne zemlje starijih kanuna; u nje se računaju kućišta u gradovima, kasabama i selima i pola dunuma oko njih za avliju ili vrt; dalje onaj dio bivše erazi mirije, koji je od nje, dozvolom šerijata, odcijepljen te se može kao mulk upotrebiti, poklanjati, prodati, uvakufiti i t. d. i napokon *erazi ušrija* i *erazi haradžija* starih kanuna, koje ali u ovo doba imadu samo teoretsko znamenovanje.

---

[1]) Štampana u »Dusturu« str. 16. i dalje. Opširni komentar ovom zakonu napisao je H. M. Zijauddin Turkzade a taj komentar je preveo na hrvatski Asim ef. Škaljić te je taj prijevod litografski štampan kao rukopis u Sarajevu 1903.

[2]) U arhivu zem. muzeja u Sarajevu ima originalni otpis ministra katastra (tefterihakanije) od 14. rebiulevela 1291. (2. juna 1874.), u kojemu se određuje, da u Bosni kod otuđivanja zemljišta vrše funkciju *sahibi-erza* u glavnom gradu zemaljski ravnatelj financija, u okružju financijalni direktor a u kotaru poreznik. Oni imadu prisustvovati kod upravnog vijeća, gdje se otuđivanje zemalja obavlja.

[3]) To su stari vojnikluci i filuridžijske zemlje.

2. *Erazi emirija,* kojoj je prije bio sahibierzom spahija ili timarnik te je davao dozvolu za *firag* (cesiju) i prodaju a kada je dokinuta funkcija spahija, daje tu dozvolu država po naročitim činovnicima, koji bi za to pobirali ustanovljenu pristojbu i izdavali tapiju sa carskom *tugrom,* t. zv. *tapusenet.*

3. *Erazi mevkufe* su vakufske zemlje.

4. *Erazi metruke* (odpuštena zemlja) t. j. zemlje, koje su odijeljene od ostalih i opredijeljene općoj upotrebi svega naroda, kao javni putevi ili stanovništva sela ili gradova, kao mere.

5. *Erazi mevat* (pusta zemlja) su planine, krševi, šikare, hrastici, travnjaci i druga mjesta, koja se ne nalaze u tapijskom posjedu te nisu ni od starine zajednička svojina seoskog ili varoškog žiteljstva a udaljena su od središta sela ili gradova tako daleko, da do njih ne dosiže glasna vika. Ako bi kogod ovake zemlje, ostavivši rekabu bejtulmalu, besplatno prisvojio i iskrčio te otvorio njivu, vrijedi i za ove zemlje isti zakon, ustanovljen i za ostale ziratne zemlje. One postaju vlasništvo krčioca, ako plati za nje *tapui-misl,* t. j. ekvivalenat za tapiju te mu memur izdaje *tapu-senet.*

Osobitom pomnjom obrađeno je poglavlje o *erazi miriji* a prema ustanovama, koje se tu ustanovljuju, razlikuje se ona od ostalih vrsti zemalja tim, što je pravo vlasništva posjednika ograničeno *rekabom* države a posjednik ima samo superficiarno pravo užitka zemaljskog prihoda a to pravo može prodati i drugomu, ali opet samo dozvolom države, koju zastupa u ovakovim transakcijama *tapu-memur* (gruntovničar) i koja uzimlje za to tapijsku, odnosno prenosnu pristojbu. Istu pristojbu pobire država i u onom slučaju, ako erazimirija uslijed smrti ili s koga drugoga uzroka pređe, osim na djecu ili roditelje, na kojega drugog člana rodbine ili svojte.

Naprotiv neograničenom pravu uživanja naravnog prihoda erazimirije tereti njenog posjednika cijeli niz tereta i ograničenja. On je dužan da racionalno svake godine obrađuje ziratnu zemlju (§ 9.), osim ako je po potrebi ostavi jednu godinu, da se odmori *(kelempe,* § 11.). Ostavi li je tri godine uzastopce jalovu, postaje *mustehiki tapu* i država može s njom dalje raspolagati[1]).

Da posjednik mirije nije vlasnik čitave substancije zemlje vidi se najbolje po tom, što u slučaju te se na njoj naiđe na majdan bilo koje rude, ovaj majdan pripada državi, koja mu za zemlju ima dati samo doličnu odštetu (§ 107.); a da on, osim ako je u interesu agrikulture (n. pr. kopanje jaraka za odvodnju (§ 14.), ne smije dirati u substanciju zemlje, vidi se i po tom, da iz njive ne smije bez naročite dozvole države, odnosno memura, vaditi ni ilovaču, da od nje peče ciglu (§ 12.). Isto tako mu treba dozvola, ako hoće na njoj zasaditi vinograd ili voćnjak (§ 25.) ili sagraditi kuću ili koju zgradu (§ 31.), jer i tim zemljište mijenja svoj prvotni karakter mirije i postaje mulkom; dapače ne smije se na miriji ni dozvolom vlasnika načiniti groblje (§ 33.), jer bi u tom slučaju dotični komad postao mevkufom. Mirija ne može se za dug plijeniti (§ 115.), niti proda-

[1]) Ako zemlja ostaje jalova uslijed povodnje (§ 69.) ili uslijed rata ili političkih nemira (§ 72.), postaje tapuje mustehak tek 3 godine, nakon što je prestalo djelovanje dotične više sile. Zemlja vojnika, koji se nalazi na vojni, ne postaje, ako je neobradena, za vremena vojne mustehiki tapu (§ 73.). Ako je vlasnik malodoban, može tapu-memur prisiliti skrbnika, da se brine za obradivanje ili ju do vlasnikove punoljetnosti dati komu pod kiriju (§ 76).

vati za doživotnu rentu (§ 114.)[1]), a pravo zaloga na njoj je vrlo ograničeno (§§ 116., 117.).

I pravo diobe erazi mirije ograničeno je u toliko, što se dioba smije provesti samo dozvolom države i to samo onda, ako su dijelovi dosta veliki a da od njihova prihoda pojedinac može da živi (§ 15.).

Zanimiva je i ustanova § 20., koja veli, da neko, koji sjedi na nečijoj zemlji 10 godina bez zabrane vlasnika, postaje vlasnikom, ako ne prizna, da ju je uzurpirao. Nasuprot tomu ne stiče kmet, makar sjedio 10 ili 25 godina na aginoj zemlji, time nikakovo pravo posjeda (§ 23.).

Pravo posjednika tapijske zemlje zaštićeno je nizom posebnih ustanova. Tako nema na tuđoj njivi niko pravo paše (§ 24.), ne smije na tuđe drvo nasaditi kalem (§ 27.), u privatnoj šumi nema osim vlasnika niko prava sječe. Na zemlju, obraslu šumom, plaća se samo zemljarina *(idžarei-zemin)* a od drvljadi desetina (§§ 28.—30.). Na tuđoj zemlji sagrađene zgrade može vlasnik zemlje privolom memura oboriti, osim ako je sagraditelj *bona fide* od države kupio tu zemlju. U ovom slučaju, ako je vrijednost zgrada veća od vrijednosti zemlje, mora vlasnik zgrade da prekupi zemlju a u protivnom slučaju može vlasnik zemlje otkupiti zgrade (§ 35.).

II. odsjek određuje pravo raspolaganja sa erazimirijom, koju vlasnik samo sa privolom memura može prodavati, poklanjati, zamijenjivati i dijeliti, a dostalac dužan je da plati tapijsku pristojbu (§§ 36.—41.). Kod prodaje erazimirije imadu osim rodbine tapijsko pravo zajedničari (§ 41.), ortak (§ 43.), posjednik mulkovnog imetka na onoj zemlji (§ 44.) i suseljani (§ 45.). Pravo *šufe* (prvokupa), što ga po šerijatu imade prvi susjed na mulkovnoj zemlji, na miriji nema valjanosti (§ 52.) a susjed može na nju samo onda imati pravo, ako nema prečih kompetenta i ako sam nema dosta zemlje, da od nje živi.

U III. odsjeku ustanovljuje se pravo nasljedstva — *haku intikal* — na erazi miriju a posjednici ovoga prava: djeca i eventualno roditelji, nasljeduju bez obveze plaćanja tapijske pristojbe (§§ 54.—58.).

IV. odsjek radi o miriji, koja je postala mahlul te je pripala državi, koja ju može davati drugom u posjed. Ponajprije se, analogno kao i u starim kanunamama, razlaže, kojim redom daljna rodbina umrlog vlasnika i ostali interesenti imadu pravo prvokupa ili kako se u zakonu veli, pravo na tapiju — *haki tapu,* koje je prema tome različno od prava nasljedstva *(haki intikal).* Posjednici tapijskog prava zovu se *haki tapu ashab* a po redu prešnosti razlikuje ramazanski zakon devet stepenova: 1. brat ili polubrat po ocu, 2. sestra ili polusestra po ocu, 3. unuk ili unuka po sinu, 4. suprug, odnosno supruga, 5. brat ili sestra po materi, 6. unuče po kćeri, 7. onaj, koji na dotičnoj mahlul zemlji ima kakovo mulkovno vlasništvo; 8. onaj, koji joj je bio suvlasnikom [2]), naravski samo odnosno na dio, koji je postao mahlul i napokon 9. kogod drugi, koji je potreban zemlje.

Mahlul zemlja mogla se samo dobivati, *„tapui mislile“,* to jest kupac imao je državi da plati ekvivalenat za tapiju, koji bi se ustanovljivao prema površini i rodnosti njenoj (§ 59.).

---

[1]) Ovaj paragraf anuliran je 18. safera 1306., te se od onda dozvoljava cesija zemlje kao naplata za doživotnu rentu.

[2]) Pravo suvlasnikovo statuirano je već u Sultan Ahmedovoj kanunami. U kanunami, što su je napisali Okčizade i mektubdžija Mehmed za dobe šejhulislama Jahjaefendije suvlasnik u čifluku postaje i suvlasnikom u njivama, što bi ih njegov ortak makar i bez njegove pomoći iskrčio.

Zemlja, na kojoj nije niko imao prava nasljedstva ili tapije, posve je mahlul *(sirf mahlul)* te ju država prodaje na javnoj dražbi najboljem nudiocu (§ 60.).

Paragraf 78. statuira — u prilog agrikulturnoj kolonizaciji — i neku vrst prava uzurpacije, jer veli, ako neko bez prigovora sjedi na mahlul miriji ili mevkufi 10 godina, stiče na njoj *haki karar* (pravo stalnosti) i dobiva ju bezplatno, ali ako prizna, da ju je uzurpirao, mora za onu zemlju platiti *tapuimisl* ili se inače prodaje na dražbi.

Drugi dio ramazanskog zakona raspravlja potanje o dvjema vrstima zemalja, koje se u starim kanunima spominju samo mimogred: o *metruki* i *mevatu*.

U *erazi metruke* (§§ 91.—102.) računaju se one zemlje, koje služe općoj koristi seljana ili građana, dakle šume, opredijeljene za sječe *(baltaluk)* pojedinim selima ili gradovima, seoske ili gradske paše *(mere)*, seoska guvna *(harmani)*, ceste, putevi, sokaci, trgovi i *musale* (javna mjesta za klanjanje): sve to ostaje zajedničko vlasništvo dotične općine i ne smije se privatnoj osobi prodavati. Na seoskoj meri i u seoskoj šumi imadu samo dotični seljaci pravo uživanja a ne stranci, van ako bi u dotičnom selu stekli posjed. Zemlje, koje spadaju u kategoriju metruke, ne mogu se ni orati ni sijati niti se upotrebiti u drugu svrhu, osim kojoj su namijenjene; na njima ne može niko sticati prava bilo kakom zastarom.

Erazi mevat po § 103. su sva ostala mjesta, planine, krševi, šikare, gajevi, travnjaci i druga neobrađena mjesta, koja se ne nalaze u ničijem tapijskom posjedu, niti su od starine svojina seoske ili gradske općine a udaljena su od sela ili varoši tako daleko, da do njih ne dosiže glasni povik ljudskog grla. Radij udaljenosti od sjedišta civilizacije do periferije, na kojoj započinje erazi mevat, izjednačuje se u ramazanskom zakonu (§ 6.), i sa jednim miljem ili pola sata hoda. Prema tom je sva nekultivirana zemlja, koja nije u ničijem posjedu, udaljena od sela ili grada najmanje pola sata hoda, *erazi mevat*. Na ovakovoj zemlji mogu se dozvolom države, odnosno memura, krčenjem napraviti njive, koje, ako se za tri godine urede, postaju besplatnim vlasništvom krčioca, a ako se ne urede u tom roku, mogu se davati drugomu. Ako ih ko iskrči bez dozvole, može ih posjedovati samo ako plati *tapui-misl*. Ovakove krčevine naravski postaju mirijom te za njih vrijede sve ostale ustanove, koje vrijede za miriju.

Pojam erazi mevata izgubio se je u modernoj praksi u Bosni na štetu prava vrhovnosti države, jer se kod prodaje i izdavanja ovakog zemljišta interesentima pitaju stanovnici bližnje općine, pristaju li na to, da se ona zemlja komu proda ili da se kolonizira. Seljaci, kojima se ustupa odlučna riječ u tom pitanju, redovito, a osobito ako je reflektant na ono zemljište pripadnik monarhije, protive se, da se zemljište proda i tako se lišavaju po njih opasne konkurencije agrarnih doseljenika. Svoj votum motiviraju redovito tim, da je odnosno zemljište njihovo ispašište, makar ono bilo i udaljeno 10 kilometara od sjedišta općine. Da je ova motivacija posve neopravdana, slijedi već otale, što svi turski zakoni bez razlike ustanovljuju, da mera (ispaša) jedne seoske općine ne obuhvata veći prostor od jednog milja (kod gradova od pôdrug milja) a definicija mevata ramazanskog zakona izrično veli, da je sve neobrađeno zemljište izvan ove zone erazi mevat. Odričući se zakonske povlastice, štetovao je ugled države a kolonizacija i poljodjelstvo u Bosni do danas su samo zato tako zaostali, jer je država svoju kolonijalnu politiku učinila ovisnom od privole ili bolje od negodovanja seljaka.

III. dio ramazanskog zakona sadržaje razne druge ustanove: o majdanima (§ 107.), o tom, da posjednik prava tapije to pravo gubi, ako je druge vjere, ili drugoga državljanstva, nego li je prvašnji vlasnik ili ako ga je ubio (§§ 108. do 110.); § 114. brani, da se zemlja daje za doživotnu rentu ili uz uvjet, da preuzimač doživotno hrani njena vlasnika[1]); § 115. ponavlja staru ustanovu, da se erazi-mirija ne može za dug zaplijeniti a §§ 116.—118. dokidaju donekle ovu ustanovu, po kojoj erazi-mirija ne jamči za dugove, jer dozvoljavaju posebni način zalaganja putem vlasti pod imenom *feragi bil vefa.* Po § 116. ima se založena zemlja nakon isplate duga vratiti, po § 117. može se založena zemlja nakon izminuća platežnog roka prodati, ali to ima učiniti posebni od dužnika ovlašteni punomoćnik; dužniku ima se, pošto se isplati dug, dati suvišak od kupovnine a prava i dužnosti, koje uslijed ovakog zaloga pristoje kontrahentima, pristoje i njihovoj djeci, ali ne eventualnim njihovim vjerovnicima (§ 118.)[2]).

Posve u duhu starih kanunama dozvoljava § 121. uvakufljenje erazimirije samo na osnovu naročite carske mulkname; § 122. brani prodaju i davanje pod tapiju crkvenih zemalja; § 126. ustanovljuje, da kod uspostavljanja starih razorenih granica treba da prisustvuje šerijatski sud a granicu da opredijele stari ljudi i t. d.

Tapunizamnama.

Kao dopuna ovom zakonu izdan je 8. džemazulevela 1275. (= 1858.) pod imenom »Tapunizamnama«[3]) novi zakon, kojim se pobliže ustanovljuje postupak kod prenosa agrarnih nekretnina.

Kod prenosnih rasprava zastupaju državu posebni financijalni činovnici — *mal-memuri* — i to za vilajet tefterdar, za okružje okružni malmudiri, za kotar kotarski malmudiri, koji vrše funkciju tapu-memura (§ 1.). Ko hoće da proda ili odstupi zemlju, mora da je pravi njen posjednik i da joj označi točno kotar, selo granice i površinu u dunumima, što ima da potvrđi imam i muktar sela. Kod prodaje treba da su prisutne obje stranke ili njeni zastupnici. O svakom prenosu treba sastaviti zapisnik, koji se putem uredovnih instancija šalje u defteri-hakaniju (gruntovnicu) (§ 1.). I u slučaju baštinstva potrebno je, da imam ili muktar potvrdi nasljedno pravo (§ 4.). U ime prenosne pristojbe plaća kupac, baštinik ili onaj, komu se zemlja pokloni 5% od kupovnine, odnosno od procijenjene vrijednosti (§§ 6. i 8.) a u slučaju, da se dvije zemlje promijene, 5% od polovine ukupne vrijednosti obih zemalja (§ 7.). Osim toga plaća se 3 groša za tapijski spis, i u onom slučaju, kada se stara tapija zamijenjuje za novu (§ 11.). Tapija ima na čelu carsku tugru, u njoj treba da se označi kotar, selo, granice i površina zemlje a na nju treba da se udari muhur *tefter emaneta* (tapijske uprave (§ 14.).

Zemlja, koja je po § 50. erazi-kanuname postala mustehiki-tapu, daje se najprečem posjedniku tapijskog prava i to tako, da nepristrani vještaci dotičnog sela

---

[1]) Naredbom od 18. safera 1306. promijenjena je ova ustanova te se dozvoljavaju ovake doživotne rente, ali dužnost hraniti jednog kontrahenta tereti u slučaju smrti drugog i njegove pravne nasljednike.

[2]) §§ 116.—118. promijenjeni i upopunjeni su cijelim nizom naredaba i mazbata i to: 6. jula 1305. m., 6. safera 1306., 1. džemazulahara 1307., 14. rebiulevela 1308., 6. i 7. safera 1308.

[3]) Štampana 1279. u »Dusturu« str. 53. i dalje.

procijene njezinu vrijednost. Pristane li posjednik tapijskog prava na tu procjenu i plati li cijenu, predaje mu se zemlja, inače se prodaje javnom dražbom. Ako zemlja nema više nego 100 dunuma, vodi izvide kotarsko upravno vijeće *(kaza-medžlis)*, a ako je više, okružno vijeće (§ 16.). Ako na mahlul zemlju nema niko pravo tapije ili se dotičnici odreknu toga prava, postaje ona posve mahlul *(sirf-mahlul)* te se javnom dražbom prodaje i to do površine od 100 dununa pred kaza-medžlisem, od 100—500 pred okružnim vijećem a ako je više od 500 dunuma, valja rezultat dražbe javiti ministarstvu financija, koje može, ako ne odobri, odrediti novu dražbu (§ 18.).

Prodaja postaje pravomoćnom, čim kupac plati pristojbu i kupovninu te mu se to potvrdi muhurom medžlisa pa i ne treba čekati, da mu se izda tapija.

U posebnom odsjeku radi se u §§ 25.—30. o tom, kako se erazi mirija može zalagati te se proširuju odnosne ustanove ramazanskog zakona (§§ 116., 117.).

Postupak, koji se kod *„firagi bil vefa“* založene zemlje ima slijediti, jest taj, da vjerovnik i dužnik zajedno, odnosno njihovi zastupnici u kotaru, okružju ili vilajetu pred mal-memurom označe uzajmljenu svotu, uglavljeni kamatnjak i površinu te granice zemlje, koja se daje u zalog, o čemu se izdaje državna isprava a dužnik predaje vjerovniku i svoj *tapu-senet*. Kad dužnik plati dug, mora mu vjerovnik povratiti tapusenet, zadužnicu i zemlju (§ 26.). Ovakovu založenu zemlju ne smije posjednik zaloga ma ni dozvolom njenog vlasnika prodati, van ako je u ispravi izrično uglavljeno, da, ako se dug ne isplati do ustanovljena roka, vjerovnik ima pravo prodati zemlju i to sa znanjem memura i na javnoj dražbi (§ 27.). Umre li vlasnik založene zemlje prije otplate duga, prelazi dug na baštinike a zemlja im se predaje tek nakon isplate. Nema li baštinika, nego samo posjednika tapijskog prava, prodaje se zemlja na dražbi a oni imadu pravo uzeti je za postignutu cijenu, od koje država u ime *tapui-misla* zadrži svotu, koja odgovara jednogodišnjem prihodu zemlje a od ostatka se podmiruje vjerovnikova tražbina (§ 28.). Ne može li se od utrška podmiriti vjerovnik, nema prava od druge strane naplaćivati dug (§ 30.).

Zaglavak reformatornog rada Porte u agrarnom zakonodavnom radu je zakon o tapijskim ispravama izdan 7. ševala 1276. (29. apr. 1860.)[1]). U 16 paragrafa ustanovljuje se postupak, koji vrijedi kod izdavanja tapijskih dokumenata sa carskom tugrom, koji imadu da zamijene stare spahinske i zakupničke tapije i koje se u buduće kod prenosa agrarnih nekretnina imadu izdavati strankama kao posjedovnice. Taj zakon sadržaje osim naredaba, koje se tiču postupka, i nekoja potanja tumačenja ustanova prvašnjih zakona te je bitno popunjenje ramazanskog zakona i tapunizamname.

Stroga recenzija ovih zakona možda će iznijeti po gdjekoju nestašicu, možda će se naći i gdjekoja eventualnost, na koju zakonodavac nije pomislio i za koju se nije pobrinuo, ali je ovo zakonodavstvo, sravniv ga sa starim, kud i kamo naprednije a svakako najbolji argumenat protiv običajne u širokoj masi naroda namjerice raširene tvrdnje, da turske agrarnopravne ustanove radi nesređenosti ne pružaju dovoljnog jamstva za pravnu sigurnost.

---

[1]) Štampan u *„Dusturu“* (1279.) str. 63.—69.

IX. Kmetstvo.

Kmetstvo.

Osvrnuv se u gornjem prikazu, ako ne na sve, a ono bar na najvažnije zakonske ustanove turskih agrarnih kanunama, pada nam u oči, da tu nema nigdje spomena onom pojmu, koji se smatra točkom, oko koje se kreće današnje bosansko agrarno pitanje a to je pojam kmeta i takozvanog kmetovskog prava. U turskim zakonicima, koji su poprimili po koji hrvatski naziv za ustanove, koje im fale, baš ćemo ovu riječ, bez koje si moderno agrarno pitanje ni pomisliti ne možemo, zaludu tražiti a zaludu tursku ili arapsku, koja bi joj odgovarala.

Kmetstvo, kako ga nalazimo u Bosni, institucija je, koja je u čitavom orijentu nepoznata pa se turski agrarni kanuni njim zato i ne bave niti donose ikake ustanove, kojom bi se odnošaj između kmeta i age određivao. Ako je u Bosni, usprkos tomu, da ta institucija za pravo nema zakonske podloge u turskim kanunima, ostalo kmetstvo kroz pet vijekova do današnjeg dana sačuvano, dokaz je to, kako je ova institucija tijesno srasla sa narodom.

Neuka masa doduše indentificira pojmove kmeta i raje, ali to je, kako smo već spomenuli, posve krivo, jer »*raja*« znači podanika bez razlike vjere u njegovom odnošaju prama državi kao sahibi-erzu a u ovom smislu, u agrarnim kanunima, posjednika seoskog imanja a nipošto kmeta ili zakupnika. I baš ovo zamijenjivanje raznorodnih pojmova glavni je uzrok, da je kmetsko pitanje u nas tako zbrkano.

Crtajući odnošaje srednjega vijeka, razložili smo postanje kmetstva a ovdje bi nam valjalo još na osnovu kanuna rekonstruirati pravnu podlogu, na kojoj se ono moglo i u tursko doba sačuvati sve do današnjega dana.

Da dođemo do rezultata, neka nam je ishodištem slijedeće razmatranje, koje na prvi pogled nije u nikakoj svezi sa našim pitanjem.

Nepromjenljivost karaktera zemlje.

Kako je država pravo posjeda na erazimiriji ograničavala svojim vrhovnim pravom »rekabom«, vidi se po tom, da su zakoni dozvoljavali doduše promjenu substancije zemlje *in melius,* ali su branili svaku promjenu *in peius.* To će reći, posjednik mogao je na svom zemljištu slobodno provesti melioracije, ne tražeći za to posebne dozvole, a kažnjavao bi se, ako bi zemlju deteriorirao. Vidili smo već, kako zakon, jamačno jedino iz fiskalnih razloga, nalaže, da se od haračkih zemalja, makar i one prešle u ruke muslimana i nadalje uzimlje harač, dakle porezni karakter zemlje ne može se promijeniti na gore, ali ni materijalna supstancija njena, jer zakon brani, da se n. pr. oranica pretvori u livadu, jer se tim deteriorira. Zemlja doduše ne postaje sterilnom, ali joj prihod, a naravski i porezna kvota, postaje znatno manjom.

U kanunima ima dapače i ustanova, da se njiva, koja bi uslijed navale vode postala čajrom, čim to voda dozvoli mora pretvoriti opet u njivu a na pitanje, smije li raja kao posjednik jedne njive namjerice pretvoriti ju u livadu, odgovara Ebusuud ovom fetvom: »Njive nisu mulk, nego državna zemlja (erzi-memleket), dana raji u posjed a oni daju harač, desetinu i čiftakče. Ostanu li kroz tri godine jalove, mogu se oduzimati i davati drugom. Trava ne daje onoga prihoda, što ga daje žito a raja nema prava ni na što, na što ne ulaže svoju muku«.

Drugom prilikom to obrazlaže isti Ebusuud tim, da *mukata*, koja se daje za livade, nije jednaka desetini, što bi ju davala ziratna zemlja. Raji, odbiv desetinu, pripada ostatak a nije pravo uzimati samo desetinu od onoga, što rađa bez rajina rada a ostalo da ona dobiva.

Slični razlozi ponukali su zakonodavca, da zabrani u spekulativne svrhe utraviti njive, na kojima bi se dozvoljavalo strancima da pasu svoju stoku te bi se za to uzimala travarina u gotovom. Muftija Abdul-Aziz izdao je dapače fetvu, kojom se to brani i u slučaju, ako bi bivalo sa dozvolom spahijinom.

Dezertiranje zemlje.

Jednakom brigom nastojali su zakonici, da zapriječe dezertiranje seoskog posjeda, ako nije bilo uzrokovano višom silom a samo ako je posjednika zemlje natjerala *vis maior,* da ostavi svoj posjed, nije gubio pravo posjeda. Karakterističan precedens desio se je 1018. u fočanskom kadiluku, kada se je uslijed razbojničkog zuluma eškije razbjegao narod te su njive ostale puste i neobrađene, niti su plaćale poreza dulje od tri godine. Sahibi erzi (spahije) izdali su ove zemlje uz tapijsku pristojbu ljudima od položaja te su ih ovi uzeli u posjed, ali prvašnji posjednici potužili su se radi toga na Portu te je sultan fermanom od 1. muharema 1018. (= 6. aprila 1609.) zapovjedio, da se razbjegla raja vrati na svoje mjesto i da joj se vrate njihove njive, livade i mulkovi, što su ih prije posjedovali a kupci ovih zemalja neka od spahija zaišću novce, što su dali u ime tapije.

Opasnije po poljodjelstveni razvoj bijaše svojevoljno dezertiranje čifluka a kao nekoć u rimsko doba, tako je i u Turskoj, kada je bila na vrhuncu svoje moći, prevladala u naroda tendencija, ostavljati sela i seliti u gradove i kasabe. Razlog tom bio je raznolik: jednim je gradski društveni život pružao više pogodnosti, nego li seosko samovanje a drugi, vezani uza svoje zemlje nisu se mogli osim ratarstva baviti drugom granom privrede, trgovinom ili obrtom, koji su baš u to doba u većim gradovima, a u Bosni osobito u Sarajevu, silno uznapredovali i procvali. Neke opet mamila je u grad nada, da će u državnoj ili vakufskoj službi naći boljega napretka, nego li na selu, sijući i orući djedovsku baštinu a ratno doba nukalo je mnoge na krajini, da sprovode veći dio života u tvrđavama i palankama.

Sve to prijetilo je agrikulturi velikom opasnošću, jer po strogom smislu zakona, ovakove napuštene zemlje imale bi se vrstati u rubriku dezertiranih *(dželai vatan)* te bi njihovi posjednici imali gubiti pravo posjeda na njima.

Već u starih Osmanlija uzimalo bi se od svakoga posjednika, koji jedne godine nebi obradio svoje zemljište, jer bi otišao drugamo, i nadalje čiftakče po 22 a negdje po 25 akči godišnje; ali pošto je gubitak poreza bio kud i kamo veći, uvela se za ovake slučajeve globa, zvana *čift-bozan resum,* koju bi svaki posjednik imao plaćati, ako bi mu zemlja koju godinu ostala neobrađena. Početkom muharema 1017. (17. aprila 1608.) izdan je zakon, kojim se naređuje, da se raji, upisanoj u tefter kao raja, ako zapusti zemlje, što ih posjeduje te ih ne ore i ne žanje, nego odilazi u koje drugo mjesto, da svoju skrb i snagu posveti zanatu, trgovini ili kojem drugom zvanju, dočim zemlje ostavlja puste i prazne, u ime *čift-bozan-resma* uzimlje svake godine globa od 300 akči za pola čifta

150 akči a 75 akči za četvrt. Ovoj globi nema odgode i ona vrijedi jednako i za muslimane i za inovjerce.

Razumije se, da se po strogom smislu zakona ova globa može uzimati samo tri godine uzastopce a ne više, jer na zemlju, koja ostane dulje vremena neobrađena, gubi posjednik pravo posjeda a lišen je naravski i porezne dužnosti. I držeći se strogo toga, u brzo bi opustila većina sela. Tomu ima da doskoči dodatak gornjoj ustanovi, što sam ga našao u jednoj bosanskoj kanunami, po kom dužnost davanja čift-bozana prestaje onda, kada spahija ostavljeni čifluk dade drugom ili kada se posjednik, pošav drugamo, pobrine za to, da se njegove zemlje uredno obrađuju.

Osim toga ima u jednoj kanunami još i slična ustanova, da raja, koja posjeduje čifluk a nije kadra da ga sobom obrađuje, može privolom spahije *(timar-eri)* dati ga drugomu uz uvjet, da ga sije žanje i obrađuje[1]).

Ove stavke važne su s dvojega razloga, jer je posjednik erazimirije mogao mirno odseliti u grad ili kuda mu volja, a da se ne smatra uskokom, komu bi valjalo oduzeti zemlje, ako od njega ne dođe bar svake treće godine pouzdani glas, da je na životu, i jer je mogao davati svoje zemlje na obrađivanje, ne gubeći time prava vlasništva. Ona je osobito za Bosnu od vanredno velike važnosti, jer je to jedina donekle pravna formula, koja instituciju kmetstva dovodi u sklad sa starim turskim agrarnim kanunima, te netom citirana stavka iz bosanske kanuname dozvoljava posjednicima, koji bi ostavili svoje čifluke i preselili u grad, da ih dadu komu drugom, koji će ih ispred njih obrađivati i davati dužne poreze a taj drugi bio je kmet. Ovo pravo obrađivanja zemljišta po kom drugom, dakle i po kmetu, opravdavao je već Ebusuud u jednoj fetvi, gdje veli doslovno: »Raja može svoju zemlju dati komugod na upotrebljavanje i čuvanje i kada hoće, opet ju vratiti«; a da o ovakovom odnošaju nije imao voditi brigu ni spahija a ni sud, može se izvoditi iz ustanove istog Ebusuuda, da ostavljanje na amanet i u naruč (arijet) nije nešto, za što treba šerijatske odluke *(hukmi šeri.)*

Muslimanski zemljeposjednik, slijedeći dakle običaj svojih sredovječnih pradjedova, davao je svoje zemlje, kako narod veli »u naruč« ili na amanet a ugovor, pod kojim je to bivalo, smatrao je turski zakon privatnopravnim odnošajem, u koji se država nije miješala. Zato se kanuni ne osvrću na kmetske ugovore, sankcionirane jedino predajom i starinom a u kanunami tevkije Dželalzade odnosi se na amanet samo ova ustanova:

> »Ako neko dade zemlje, koje se nalaze u njegovom posjedu nekomu drugom u naruč *(siparis)* i zatim ode u drugi kraj te ih onaj, koji je uzeo te zemlje na amanet, ore i žanje a od više spomenutog dođe svake tri godine pouzdani glas ili pismo, ne može sahibi erz praviti smutnje i dati zemlju drugome, jer da je onaj pošao u tuđinu. Ali ako od onog, koji je odselio drugamo, ne dođe sigurni glas i pismo, nego je iščeznuo *(nabedid),* zakon je, da sahibi erz daje one zemlje drugom.«

Kanuname dalje ustanovljuju, da je svako, ko na amanet predane zemlje obrađuje, dužan davati spahiji desetinu i resmove a samo ako zemlje — bile ostavljene na amanet ili ne — ostanu tri godine uzastopce bez razlike puste, može ih davati spahija pod tapiju.

---

[1]) Rukopis u posjedu pok. Hilmief. Muhibića, str. 14.

Vrlo važna je zakonska ustanova, koja preuzimaču amaneta poriče pravo, da uslijed desetogodišnje zastare sebi svojata vlasništvo na »*amaneten*« predanu zemlju, što se motivira aksiomom »u amaneta nema zastare«. Ovo pravno načelo isključuje mogućnost, da si kmet uslijed toga, što obrađuje koji čifluk, deducira bilo kakovo pravo, koje bi se ticalo posjedovnog odnošaja na čifluk a eventualne parnice u tom pogledu isključene su uslijed spomenute ustanove kanunama, koja izrično veli, da je amanet nešto, za što ne treba šerijatske odluke, dakle ne potpada pod sudačku jurisdikciju.

Fetve o kmetovima.

Odnošaj između age i kmeta smatrao se prema tom u tursko doba posve privatnopravnim kao i odnošaj svakog drugog zakupa i s toga razloga se kanuname njim potanje i ne bave. Kolikogod sam ih prolistao, nigdje nisam našao ustanove, koja bi se toga odnošaja ticala a samo u jednom zborniku, koji osim kanuname sadržaje niz fetava, našao sam neke mlađe fetve, gdje se kmet označuje i danas još običajnim imenom *čiftčije*. Sama činjenica, da su se u pojedinim prijepornim kmetskim pitanjima iskale takove fetve, dokazuje najbolje, da zakoni za kmetstvo nemaju dovoljnih ustanova.

Ove fetve glase:

1. Pitanje: Ako bi na Zejdovu čifluku njegovi čiftčije sagradili kuće, mogu li se ove uvrstiti u nepokretnine *(akarat)*?

Odgovor: Bog zna! Kuće, zgrade i staje različni su od nepokretnina, ali u mirazu smatraju se kao nepokretne.

(Fetva mostarskog muftije Hasana.)

2. Pitanje: Ako Zejd, koji je Amrov čiftčija te mu čifluk sije i žanje, na spomenutom čifluku sagradi ili donekle popravi zgrade, da tamo svojtom i svojim hajvanom stanuje ili ako učini ovom slične usluge te se poslije odseli na koji drugi čifluk, ima li za to dobiti od Amra odštete?

Odgovor: Bog zna, nema[1]). Što čiftčije učine usluge vlasniku čifluka ili zgrade ili drugo ponaprave, to je ekvivalenat najamnine za stanovanje i oni to po carskom kanunu ne smiju ni oboriti ni ponijeti.

(Fetva mostarskog muftije Hasana.)

3. Pitanje: Vlasnik čifluka daje pola sjemena i pola volova a čiftčija pola sjemena i pola volova pa ugovore, da im je prihod na pola; kako će po šerijatu dijeliti slamu?

Odgovor: Takovo obrađivanje nije valjano. Ako za slamu ne budu ništa ugovorili, dijeliti će po sjemenu.

(Fetva mostarskog muftije Hasana.)

4. Pitanje: Kada aga[2]) pošalje svoga čiftčiju trgovcu, da mu donese robe i pošalje pismo a trgovac postupa po pismu i dade robu a ostane duga, može li taj ostatak trgovac po šerijatu tražiti i naplatiti od čiftčije, koji je poslan?

---

[1]) Ovo je načelo posve protivno sredovječnom, običajnom na dubrovačkom teritoriju, jer je vlastelin tamo bio dužan kmetu, ako ode sa čifluka, nadoknaditi takozvani *„amelioramentum“*, to jest one investicije kmetove, uslijed kojih bi naselje dobivalo veću vrijednost.

[2]) Ovo je prvi puta što nalazim u jednom starijem spisu riječ aga za vlasnika čifluka.

Odgovor: Ne može, jer je čiftčija samo poslanik.

(Fetva muftije akhisarskog Hasana.)

5. Pitanje: Ako bi Zejd trećinu, što mu ima davati čiftčija njegov Amru, prodao za neku svotu novaca Bekiru i ovlastio ga, da ju on pobire, a Amru bi sahibierzu dokazao, koliko je bilo prihoda te bi prema tom prihodu plaćao desetinu, može li Bekir, pozivajući se, da je platio toliko desetine, zahtijevati, da mu prema njoj daje trećinu?

Odgovor: Može.

(Fetva sarajevskog muftije Ahmeda. Original.)

Reforme.

Osim ovo malo slučajeva nije mi poznat ni jedan drugi, gdje bi se spominjao kmet ili čiftčija a tek u ramazanskom zakonu nalazimo mu spomena pod imenom *mustedžira* ili zakupnika i to u § 23., koji potvrđuje staru ustanovu, da zakupnik, koji je od posjednika jedne erazi mirije dobio ovu u zakup, da je obrađuje, tim ne stiče na nju nikakova *hakikarara* i da toga prava, makar na njoj sjedio kolikogod vremena, nemože steći. Ova ustanova uvršćena je u zakon, jer već stari turski zakoni a i ramazanski ustanovljuju, da svako, makar i neopravdano sjedio bez prigovora na nekoj zemlji kroz 10 godina, na nju uslijed zastare stiče pravo posjeda, pa se je bilo bojati, da će i zakupnici na osnovu toga deducirati to pravo i za se.

Velika mana kmetske institucije u Bosni sastojala se je u tom, što odnošaj između kmeta nije bio posvuda jedinstveno i jednako uređen. U nekim krajevima kmet je bio dužan davati od poljskog prihoda u ime haka trećinu, u nekim polovinu a opet u nekim samo četvrtinu ili čak petinu. Mjerodavan je bio za to samo običaj a raznolikost, koja je tim nastala, postajala je vremenom sve veća. I glede služnosti[1]) što ju je kmet imao davati agi, bijaše prema raznim krajevima velika razlika: u sjevernim dijelovima Bosne nije bilo nikakove služnosti u običaju a u južnim, osobito u Hercegovini, bio je kmet sa svojom čeljadi dužan agi robotati stanovitu robotu, koja se opet prema kotaru a i prema mjestu razlikovala. Ova nejednakost bila je više nego li »zulum« aga razlog neprestanom nezadovoljstvu kmetovskom, jer kmet, koji je od starine davao više haka, čim je vidio, da drugi kmet daje manje, bio je nezadovoljan i naravski smatrao je nepravdom, da i on ne daje manje od polovine ili trećine. Da se bar nekako stane na kraj ovim razmiricama i da se bilo kako uredi odnošaj između kmeta i age, sazvala je Porta u Carigrad posebnu anketu, na koju su bili pozvani kao zastupnici kmetskih interesa iz svakoga okružja posebni izaslanici, koji su imali pred reformatorskim vijećem, t. zv. tanzimatom, iznijeti svoje želje, odnosno žaobe, u koliko se tiču odnošaja između kmeta i age. Na osnovu ove ankete izrađena je zakonska osnova, koja je 14. safera 1276. (12. septembra 1859.) stupila na snagu te je poznata pod imenom saferske naredbe.

---

[1]) Služnost u običaju je u onim krajevima, gdje je kmet davao haka manje od trećine ili polovine te je ovaj manjak nadomještao svojim radom. Običajna je služnost osobito u pograničnim dalmatinskim kotarima, jer je tamo robota od starine bila u običaju, kako to vidimo primjerice u kninskom urbaru i u dubrovačkim agrarnim ustanovama.

Saferska naredba.

U saferskoj naredbi valja nam prije svega istaknuti dvije principijelne činjenice: 1. da ni u njoj ne nalazimo naziva »kmet« ili nešto, što bi tomu po smislu potpuno odgovaralo, nego se obradivač kmetskog selišta zove *mustedžir* t. j. zakupnik, njem. Mieter, a vlasnik zemljišta zove se ukratko *sahib* (vlasnik); 2. odnošaj između mustedžira i sahibije označuje se u 12. članku sa riječi *müzare'a* a u službenom prijevodu saferske naredbe u Glasniku zakona i naredaba od 1880. str. 511, prevedena je ova riječ sa *„Agrarverhältnis"* — »agrarni odnošaj«. Ovaj prijevod nikako ne iscrpljuje značenje originalne riječi, jer imenom *müzare'a* označuje se u islamskom zakonodavstvu posebni ugovor, uslijed koga posjednik zemljišta na stanovito određeno vrijeme ovo predaje drugomu, da ga obrađuje i da mu u ime najamnine daje *in natura* stanoviti dio od žita, što bi na njemu rađalo. Bitan uvjet za valjanost ovoga ugovora jest taj, da se u njemu točno označi vrijeme, dokle će taj zakup trajati, dakle je vrijednost njegova na neograničeno vrijeme zakonito isključena. Često daje zemljevlasnik i neki dio sjemena.

Kolika se važnost kod ovakih ugovora polaže na to, da se u njemu točno označi rok valjanosti, vidi se najbolje po tom, da obveza ne prestaje smrću jedne stranke, nego tereti, sve dok rok ne izmine, i njene pravne nasljednike [1]). Sve to sadržano je u samoj riječi *müzare'a* ali ni sublizu u riječi *Agrarverhältnis,* a inkongruencija u nomenklaturi bila je dosele uzrokom čestom nerazumijevanju pravog stanja stvari u bosanskom agraru.

Ovaj prigovor pada ne samo na praksu iza okupacije, nego i na samu safersku naredbu, koja kmeta za pravo nebi smjela zvati imenom *mustedžir*, nego *zari'*, ili *müzari'*, kao onoga kontrahenta, koji *müzare'a*-ugovorom preuzimlje tuđe zemljište na obrađivanje.

Čitajući safersku naredbu, pada u oči, da ni ona nije jedinstvena, da joj nije namjera jedinstveno urediti odnošaj između age i kmeta, nego da i ona priznaje tradicionalnom običaju odlučnu važnost pa mu se opire samo u toliko, u koliko je na evidentnu štetu kmeta a inače ga ostavlja na snazi.

U prvih šest članaka bavi se napose sa pojedinim bosanskim okružjima: sarajevskim, travničkim, banjalučko-bihaćkim, zvorničkim, novopazarskim i hercegovačkim. Jednolike su u svim okružjima samo ustanove, koje se odnose na zgrade, jer svuda jednako određuju, da kuće na čiflucima, koje su si kmetovi sagradili, imadu oni sami popravljati a koje su im sagradili vlasnici zemlje, imadu ovi popravljati, ali u buduće je dužnost zemljevlasnika, graditi kmetovima kuće. Isto tako uvađa se u svim okružjima. da se hàk od voća odsele uzimlje u iznosu od trećine a ne, kako je u nekim krajevima bilo, i od polovine. Sto se tiče haka od žitnica i ostalih plodova ostaje stari običaj svuda na snazi tako, da se u sarajevskom okružju davala trećina a mjestimice i polovina, u banjalučko-bihaćkom i zvorničkom trećina, u travničkom trećina, četvrtina ili petina a u Hercegovini hak je još raznoličniji, jer se ima davati, prema mjestu i običaju, trećina, četvrtina, petina a negdje i polovina.

Kako se iz ovoga vidi, baš u haku, koji je i za agu i za kmeta od najveće važnosti, saferska naredba ne donosi ni reforme, ni jedinstvenosti, nego potkrijepljuje stari običaj.

---

[1]) Sravni o tom Tornaw: Das moslemische Recht, str. 122. i sl.

Služnost, t. j. dužnost, da kmet svom agi radi stanovitu robotu, priznaje saferska naredba također, u koliko je običajem ustanovljena, a gdje nije, brani ju. Tako zabranjuje služnost u okružjima sarajevskom, banjalučko-bihaćkom i zvorničkom; u travničkom je ograničuje na dužnost, da kmet dogoni agi hak u kuću, odnosno na pazar a u Hercegovini ostaje stara služnost na snazi u onim krajevima, gdje daje kmet četvrtinu ili petinu, uvijek dakako samo u onom opsegu, u kom je ustanovljena običajem

Članak 7. određuje, da u buduće ima aga dužnost, da kmetu za stanovanje sagradi zgrade a kmet, da se brine za popravak, a ako bi se zakupnik od jednog čifluka odselio a ostale bi na njem zgrade, koje je on načinio, ima ga aga za njih odštetiti i platiti onu svotu, što će ustanoviti dobri ljudi, od kojih svaka strana izabire po dva a ovi, ako se ne mogu složiti, odabiru petoga člana, koji će svojim glasom odlučiti.

Članak 8. daje agi pravo, da kmeta može dizati sa čifluka u slijedećim slučajevima:

1. ako zemlju bez zakonite isprike ne obrađuje te zemljeposjednik tim gubi od prihoda,
2. ako kmet zemlje gospodaru čini štetu,
3. ako mu uskrati plaćati hak i
4. ako šta učini, što se protivi zakupnom ugovoru.

Kmet može bez naročitog razloga ostaviti čifluk, ali ne prije, nego li je ovrhao žito a ako bi to učinio prije, dužan je davati agi odštetu za štetu, što bi je tim pretrpio.

Članak 9. ustanovljuje, da aga trećinu, što ga od čifluka ide, ne smije davati nikom u zakup[1]).

Članak 10. zabranjuje agama, kako je to uslijed zloporabe bivalo, kada bi izašli ljeti na svoj čifluk ljetovati, kmeta istjeraju iz kuće te da oni u njoj stanuju a kmeta da sile, da im daje hranu.

Članak 11. određuje, da se trećina od šljiva daje u svježim ili sušenim šljivama, ali ne u pečenoj rakiji.

Najvažnija ustanova u čitavoj naredbi je članak 12., jer naređuje, da se u buduće ugovori o kmetskom odnošaju[2]) imadu sastaviti pismeno te u njima točno označiti dužnost zakupnikova, da se tim u slučaju razmirica ima pouzdana osnova, po kojoj će se prosuđivati. Ugovor ima se napisati u dva egzemplara a potpisuju ga obje stranke: zemljevlasnik i čiftčija i to starješina kmetske kuće. Svaka stranka dobiva po jedan egzemplar. Ovaj kmetski ugovor vrijedi tako dugo, dok je živ onaj zakupnik, koji ju je potpisao ili dok u osobi zakupnika ne nastane promjena.

Važnost ove ustanove sastoji se u tom, što statuira, da ugovor ne sklapa kmetska zadruga kao juristička osoba, nego starješina kuće kao fizička osoba, jer inače njegovom smrti ugovor nebi gubio valjanosti. I baš ova se ustanova u novije doba u mnogo slučajeva zanemarivala, jer se protiv izrične ustanove, da nakon smrti podpisivača ugovora valja načiniti novi, zakupni ugovor smatrao

---

[1]) Ovomu protuslovi jedna fetva, što sam ju malo više priopćio.

[2]) U turskom originalu saferske naredbe upotrebljava se za agrarni odnošaj kmeta prema agi riječ *müzare'a. Müzâry'* po Zenkeru znači obrađivača tuđe zemlje, komu vlasnik daje zemlju i sjeme a on daje vlasniku stanoviti dio roda. Sravni o tom, što je gore rečeno.

vječnim te se i nakon smrti kmetove priznalo pravo zakupa njegovim našljednicima i to ne samo muškim, nego često i protiv stogodišnjeg jurističkog shvaćanja turskog, dapače i ženama. I tako je novija praksa uvela u bosansko agrarno pitanje poticalo razmiricama, koje je bilo kud i kamo veće, nego li su bila sva ostala poticala, koja su prije okupacije uzrokovala agrarne nemire.

Formulari za agrarne ugovore imali su se po naredbi štampati u Carigradu a ustupati besplatno strankama.

Ustanova, koja zahtijeva, da pismeni ugovor bude temeljem kmetskom odnošaju, nije se baš sa strane kmetova poštivala u onoj mjeri, u kojoj to zahtijeva naredba. Mnogi kmetovi sastavili su doduše sa svojim agama zakupne ugovore, ali daleko više njih je bilo, koji se za ovu ustanovu nisu brinuli te nisu pravili nikakova ugovora, prem su se, strogo uzevši, svoje volje time odricali jedinog neoborivog dokaza za svoje kmetsko pravo.

Kmetski ugovori.

Formular za ove agrarne ugovore, litografiran u Carigradu, je papir u velikom formatu, raspolovljen vertikalnom linijom na pola a na desnoj mu je strani turski naslov na lijevoj hrvatski, pisan vrlo hrđavim pismom, gdje je teško odgonetnuti, da li je to ćirilica, šta li je a i sam tekst vrlo je nečitljiv. Nakon duge muke, koju sam potrošio u čitanje ovog zagonetnog natpisa, mislim da ima glasiti: »Osobitni list po nahodku sastavljeni načini medju čifluk sahibijama i čifčijama zaradi pisanja ugovorni seneta izdajući se bez plaće. U istom ima se složno popisati skupa obadvi strani i gospodarski načini u budućnosti ništa ne odlučeno«.

Ispod natpisa, na desnoj je strani turski tekst ugovora, na lijevoj hrvatski, pisan bilo ćirilicom, bilo latinicom, prema konfesiji kmeta ili prema tom, da li je bio pri ruci pisar, vješt jednom ili drugom pismu.

U ugovoru obvezuje se kmet, da će »na dodanašnji tekući običaj« davati sjeme, volove, izradu, koja se oko njiva i čajreva odrađuje »i što čifčiji prinadleži, kao komljenje, sijanje i sa svojim volovima oranje i na njive tor i džubre iznošenje i vršidbu kao i bašči podizanje«. To sve se obvezuje po glasu ovog »kontrata« a što će zemlja davati roda, da će u vrijeme izvriјeći, da ne bude štete, da neće nikada škodu ni zijana prinositi i što bude »hasulata« da će u vrijeme žetve, pošto se od tog istoga izvadi desetina, »bez da bi se sjeme vadilo«, od svega »treći tal« davati gospodaru a »dva tala« sa slamom da ostaju njemu. Isto vrijedi i za voće a sijeno da se dijeli na pola. I da ne bi »ove pomenute hakove išta sakrio u svom vremenu izdavati, i bezvremeno čifluk ne ostavljati«, u slučaju pak, ako bi htio ostaviti, to onda u vremenu vršidbe da mora javiti i dragovoljno izići.

Gospodar čifluka opet izjavljuje, da čifluk daje pod gornjim uvjetima »na izrađivanje«, da će zgrade popravljati o svom trošku i da od čifčije neće tražiti ni hrane ni zobi niti ikakova besplatna posla. Na koncu je formula, da strana, koja postupa protiv ugovora »treba da trpi, što ju od strane suda postigne«.

Saferska naredba ne iscrpljuje ni iz daleka svu veliku množinu najraznoličnijih prijepornih pitanja, koja bi nastala između age i kmeta a radi toga morala je nova uprava izdavati cijeli niz naredaba, kojima se pojedine stavke saferske

naredbe tumače ili upotpunjuju. Kako nam nije namjera, zalaziti u bosansko agrarno pitanje, kako se predstavlja u sadašnjosti, ostavićemo ta pitanja na stranu a osvrnućemo se samo na jedno, koje u novije doba ima aktuelniju važnost.

To pitanje glasi, imade li kmet pravo prvokupa na čifluk, što ga on obrađuje?

Ramazanski zakon, u komu su posjedovna prava na razne vrsti zemalja do u sitnice određena, poznaje kod prelaza zemalja iz jedne ruke u drugu dvojako pravo: *haku intikal* ili baštinsko pravo, što ga u erazi-miriji ima muško, odnosno žensko dijete iza oca te mu očeva zemlja pripada bez tapije i *haku tapu* ili pravo na tapiju, uslijed koga se zemlja, koja je smrću ili inače postala mahlul, plativši *tapui-misl,* može *„tapui-mislile“* kupiti. Ovo je tapijsko pravo u ramazanskom zakonu u glavnom isto kao i u starijim kanunama a pravo prednosti se tu razlikuje na devet stepenova (§ 59.). Osobe, kojima pripada pravo na tapiju zovu se *haki tapu ashab* (vlasnici tapijskog prava). Na sedmom mjestu ove stepenice stoji posjednik mulkovnog posjeda na erazi-miriji (zgrada, voćnjaka. bašće i t. d.), koji u slučaju, te nema pravoužitnika prvih šest stepenova, ima pravo zahtjeva, da mu se *tapui-mislile* proda zemlja, koja je postala mahlul. Pošto skoro svaki kmet ima na kmetskoj zemlji ili kuću ili šljivik ili drugi mulkovni objekt, što ga je on sagradio ili zasadio, moglo bi se iz ove ustanove izvoditi, da kmet ima pravo prvokupa na mahlul čifluk, dakako ako nema prečih šest stepenova haki-tapu-ashaba. Međutim svi stari kanuni bez iznimke, jedna već citirana fetva i ramazanski zakon smatraju zgrade, drvljad i sl. integralnim dijelom čifluka, vlasnik im nije kmet, makar ih on i posadio, nego aga a kmet ima, u slučaju te se kmetski ugovor dokine, za ove amelioracije samo pravo na odštetu, kao u srednjem vijeku na *amelioramentum.* Ali da i nije tomu tako, bilo bi kmetsko pravo prvokupa, konstruirano na ovoj osnovi, vanredno ograničeno, jer § 159. ramazanskog zakona doslovno veli: »Na muslimanskoj zemlji nema nemuslimanu nikakova prava tapije a na nemuslimanskoj nema musliman prava tapije«. Iz toga bi se dakle pravo prvokupa na 7. stepenu moglo izvoditi kmetu samo u onim vrlo rijetkim slučajevima, gdje su kmet i aga iste vjere.

I tu je tursko zakonodavstvo priskočilo kmetu u pomoć te mu je zakonom od 7. muharema 1293. (1876.) priznalo pravo prvokupa u roku od godine dana u slučaju, da bi se čifluk, bilo svojevoljno, bilo javnom dražbom prodavao.

Ovaj zakon ujedno je zaglavak turskog zakonodavnog rada u agrarnim stvarima prije okupacije i glavna podloga današnjoj akciji za otkup kmetova.

Kako se iz ovog kratkog prikaza razabire, današnji bosanski kmet ne može i ne smije se prispodobiti ni sa onim kmetom, koji je bio, što Nijemac veli, »leibeigen«, ni sa njemačkim *„Grundholde“*. Potonjeg teretila je osim dužnosti podavanja haka i služnosti, ograničeno baštinsko pravo obzirom na osobinu uz dužnost davanja baštinskog udijela a uza to nije bio pred sudom samosvojan, nego ga je morao zastupati gospodar i konačno bio je *glebae adscriptus,* t. j. gospodar prodavao ga je zajedno s grudom, uz koju je bio vezan. Kmetstvo, što se označivalo imenom »Leibeigenschaft«, bilo je kud i kamo još teže, jer je suviše ograničavalo osobnu slobodu, baštinsko i posjedovno pravo, te oduzimlje kmetu svako pravo tužbe protiv gospodara, koji ga je mogao prodavati čak i bez obzira na bračne i rodbinske veze.

Bosanskog kmeta osim dužnosti davanja haka i služnosti, koja postoji samo u nekim kotarevima u nekoj mjeri, nije tištio ni jedan od navedenih tereta i

ograničenja a i sama služnost, koja se kao sredovječni relikt mjestimice sačuvala, ublažena je u toliko, što je svuda, gdje ona postoji, visina podavanja znatno snižena.

Bosanski kmet uživa u punoj mjeri sva građanska prava, kao i ostali građani, ne tereti ga nijedna izvanredna dužnost a u svom odnošaju prema zemlje gospodaru u istinu je tek zakupnik — *mustedžir* —, koji zakupninu plaća u naravi, donekle i radom, a ne u gotovu novcu. Pred zakupnikom ima dapače tu prednost, da je novija praksa, protiv izrične ustanove saferske naredbe, po kojoj kmetski ugovor vrijedi samo za osobu starješine kmetske kuće, koji ga je sklopio, taj ugovor eternizirala, priznavajuć mu naslijedivost na štetu posjednika zemlje, čija zemlja, opterećena ovim teškim teretom, gubi skoro svu prometnu i velik dio ekonomske vrijednosti.

X. Dodatak.

Izvadci iz starih kanunama.

I.

Iz kanuname nišandžije Feriduna.

Ako je jedan raja u knjizi zapisan kao težak i taj raja imade unuka po sinu i vlastitog sina a sin umre prije oca a ostane rajin unuk a raja opet poslije umre, zakon je, da zemlja pripane unuku, kako bi pripala sinu; neką ga spahija ne napastuje, jer da je zemlja djedova a ne očeva, neka mu je ne uzimlje iz ruku niti mu zahtijeva tapijski porez.

8. Odsjek.

Od raje uzimlje se resmi čift u martu. I resmi čift je u nekim vilajetima 36 (akči) a pola čifta polovica toga; ali u vilajetu Hamidu je 42, u vilajetu Munteša 33 akče a u vilajetu Germejanu (Kastamuni) uzimlje se opet po potonjem načinu.

Ako neko posjeduje manje od jednog čifluka, uzimlju mu 12 akči *resmi benaka* a *džababenaku* je 9 akči; zasije li zemlju, što je ima, uzimlje mu se 12 akči.

I još, ako je potomak raje neoženjen a sposoban radu i zaradi, uzimlje mu se prema zaradi.

Ko je upisan kao neoženjen, neka daje *resmi-benak*.

I još ko posjeduje zemlju veću od dva čifluka, neka od pola daje (čift-) akče a od viška po jednu akču na dunum u ime resma.

I šteta je uzimati od nekog resmi-čift, na komu je bio zapisan čifluk ali mu je nestao.

I od nekoga, ko nije zapisan u knjizi da je raja, ne uzimlje se resmi čift, neka ne uzimlju!

I još od nekoga, koji nije raja[1]) a posjeduje zemlju na spahinom tlu, neka mu ne uzimlju zemlju iz ruku, jer da nije raja.

---

[1]) haridži raja = izvan raje, to jest neraja.

I još, ako bi koji od rajinskog staleža postao posjednikom te bi otišao, može ga spahija opet vratiti na njegovu zemlju, ali ako bi prošlo više od 10 godina, neka ga ne dira.

Resmi čift neka se ne uzimlje od imama, koji posjeduje džamijski vakuf, ovaj prihod nije zapisan u knjizi a sa imama dignut je svaki avariz[1]); neka im se za vrijeme, dok budu imami, ne nameće.

I još, ako jedan raja umre i dopane vječnosti, baštini mu zemlju sin; nema li sina, ne baštini ju brat, nego ju uzimlje s tapijom, koju drugi ponudi, neka mu je daju. Desi li se, te on ne uzme, neka spahija daje, komu hoće.

9. Odsjek.

Ako nekoliko braće posjeduje očinu zemlju u zajednici a jedan od njih umre i spahija zaište od njih tapijsku pristojbu, zakon je i dozvoljeno, da ju daju za bratov dio.

I ako iza umrlog raje ostane malodobni sin, nesposoban posjedu. neka od njega ne išće tapijsku pristojbu, neka dade (zemlju) drugom a kada siroče odraste, neka mu je opet vrati. Sirotinjska tapija[2]) zabranjena je, očeva zemlja mu je baštinstvo.

I ako koja raja umre, sinovi mu ne ostanu a ostane kći te zaište zemlju, pošto je očinja a ona kadra njom upravljati, neka spahija daje zemlju kćeri, neka joj ne brani.

I još se protivi zakonu, ako bi žena htjela uzimati zemlju, koja je postala mahlul ma i pod tapiju, neka se neda!

Zakon je, ako neko zemlju, koja se obrađuje, ostavi pustu tri godine uzastopce, da mu je spahija, pošto je to za nj šteta, uzme iz ruku i dade drugom s tapijom; ali neka je daje njemu (t. j. prvašnjem posjedniku), ako bi ju uzimao s onom tapijom, što bi ko drugi davao.

Planine, brda, livade i zemlje, koje se uslijed povodnje ne mogu orati, ako ostanu puste, ne postaju time *tapuje mustehik.*

I još, mjesta, koja su opredijeljena za pašu stoke građana i seljana, protivno je zakonu obrađivati i zabranjeno zagraditi. Pošto je to opća šteta, neka se ne daju pod tapiju.

I ako bi jedan raja umro ili bi se iz domovine iselio a zemlja bi mu ostala mahlul pa bi je sam spahija zaposjeo, ne postaje ona *has,* potrebno je da ju daje drugome.

I od zemalja, koje su uknjižene u tefteru, po zakonu je, da spahija uzimlje četvrtinu a na onakim zemljama, gdje rađa rod od vinograda i bašče opet je zakon, da se uzimlje četvrtina.

I još ako bi beglerbeg nekim spahijama davao knjigu i poslao ju kadijama. da spahijin prihod i resum za stanovito vrijeme utjeraju, protivno je zakonu, izdavati ovakove naloge kadijama. Kadijama neće biti prikora ako nalog ne izvrše.

---

[1]) Namet.

[2]) *Uksuz tapusi.*

10. Odsjek.

O desetini.

Od pšenice, ječma, žita, prohe, zobi i krupnika uzimlje se desetine sa *salarijom* od 8 kila 1 kila, od svake *mudde*[1]) $2\frac{1}{2}$ kile. Pošto je spahija naplatio salariju, neka u ime hrane ne ište ništa, jer je umjesto hrane kao relutum ustanovljena salarija. Od ostalog zrnata žita, nohuta, borčaka, pamuka, lana, suhog grožđa i smokava uzimlje se desetina a salarije nema. Zakonu odgovara, uzimati od vinograda i vrtova desetinu, ali da raji ne bude teško, upisan je mjesto toga resum.

I još, ako spahija izdade vakufsku ili emirsku zemlju s tapijom a ne bude bašča ili vinograd te se ne može ni sijati ni obrađivati, neka ne traži kao od bašče.

I orasi, koji bi od starine bili na rajinom čifluku daju desetinu, ali koji bi u planini i po brdima bili, spahijini su, neka ih on uzimlje.

I još od raje može se ponovno desetina uzeti, ako nebi obrađivao zemlju svoga sahibierza, nego bi obrađivao u drugom timaru, onda neka mu se silom uzimlje dvostruka desetina.

I još dužnost je rajina, da spahijino žito dobavi do hambara, ali da ne bude dalje od dana hoda; u tom slučaju neka se zahtjev ne izvršava.

14. Odsjek.

O slobodnom timaru.

Zakon je da su alajbegluk, subašluk, ceribašluk, miralemluk, dizdarluk i čaušluk slobodni timari; osim ovih drugi nije slobodan. I običajni rok za robove i robinje je tri mjeseca a za životinju jedan mjesec[2]). I u takovom timaru nije zapisana krvarina *(beva)*[3]) uzimlje ga sandžakbeg a inače vlasnik timara.

Ako se na jednoj zemlji uhvati ris ili tigar, koža je sandžakbegova.

Svekolike globe i kazne na slobodnom timaru su sahibierzove i sandžakbegove. I ako bi došla potreba, da se ko objesi te se od strane šerijata stavi zahtjev, neka se u ime zamjene za kaznu *(bedeli sijaset)* ne uzimlje ni jedna akča a na zemljama, na kojima se pomiluje, nema bedeli-sijaseta.

Rajinske zemlje kupovati i prodavati protivno je zakonu, osim ako to bude sa znanjem spahijinim; ali ako se proda posjed, neka spahija uzme desetinu od novaca. I ne bivši spahijine privole nije prodaja i kupnja pravovaljana.

I još neka spahinska i činovnička klasa vrijeme, kada se mjeri harman, dulje od jednog tjedna ne odgađa, ako bi ga odgodili i nebi izmjerili, neka seoski imam i ćehaja i ostali starješine, sastav se, izmjere žito i pošalju do hambara i predadu a poslije neka mu (spahiji) ne koristi prigovarati, da su bez njegova znanja protupravno izmjerili.

Ovako znajte!

Pisano početkom ševala god. 982. (sredinom januara 1575.).

Izvadio iz kanuna najslabiji rob, pobožni siromah Feridun, nišandžija Visoke Porte.

---

[1]) *Kila* je turska mjera za žito = 36 litara, *mudde* = 20 kila = 720 l.

[2]) Ovo je nerazumljivo.

[3]) Hammer o. c. čita *juva* = gnijezdo. Vidi u popisu imena *beva*.

II.

Tumačenje zakona, koji vrijedi za sandžake Bosnu, Hercegovinu i Zvornik.

U gradu Sarajevu prodaje se pšenica, ječam i drugo žito, kakvo bilo, na *kilu* od 66 oka a na kilu ječma po 10 a na kilu karišika po 5 akči; a na vino od kile, kojoj vele *medra* te ih ide 8 na tovar, uzimlje se 7 akči a od kola sijena po 20 akči.

A pošto je u spomenutim sandžacima zabranjeno nositi u neprijateljsku zemlju sukno, ćebeta, sablje, konje, željezo i onakove stvari, od kojih bi se moglo strahovati, neka ih niko ne nosi a ko bi to učinio, neka se strogo kazni.

I na putovima neka se u ničijim rukama, bio ko bio, ne ostavlja oružje.

I desetinu od raje neka procijene sandžakbezi, subaše, erbabtimari, gradski ljudi i drugi u određeno vrijeme, neka ne vele, da nije vrijeme i neka raju ne tlače. Čim zaišće raja, neka tim ne oklijevaju ni sat a ako bi učinili, biti će im to uzrok svrgnuću.

I za potrebnu opskrbu gradova kupi se od kuće na kuću po 5 akči a više neka se ne zahtijeva ni jedna akča.

I kada bi ljudi sandžakbegovi i subaše i činovnici im ili ko drugi naplatili po zakonu kakovu globu, neka pod imenom *siaseti-džerime* (namet na globu) ne uzimlju ništa više.

I neka ne pasu na rajinskim livadama. I drvo, hranu, pšenicu i drugo neka im ne otimlju i neka ne uzimlju ništa. I sa raje dignute su sve novotarije.

I kositi im čajrove i raju siliti, da im čuva konje, brane po spomenutom zakonu kadije zemaljske; ako li nebi mogli spriječiti, neka prijave Visokoj Porti, a ako nebi pisali prijavu, neka im to bude razlog svrgnuću.

I neka se ne uzimlje ništa od onih, koji su obješeni i kojima je ruka odsječena, koji su batinani ili ukoreni, nego neka se uzimlje samo onoliko, koliko je određeno u kanunami.

I od razbojnika, koji je zaslužio vješala, zabranjeno je uzimati novaca pod izlikom, da je iz tamnice utekao, provalio ili ju sasjekao a ako bi razbojnik krivnjom vojvode pobjegao, neka se od vojvode traži, a ako se ne nađe, neka se vojvoda objesi.

I poreznici običavali bi od ribe iskati od 7, 8, 10 akči po 2 akče: kada se ovakove stvari prodaju, neka od 40 akči uzimlju po jednu a više je zabranjeno.

I u ime *poljačine*[1]) određeno je da sahibitimari uzimlju po 2 akče a drugomu nema (u to ime) ništa, neka se ne uzimlje.

I na nekim je mjestima ustanovljeno od sijena s kuće na kuću po 5 akči a na drugim upisana je od sijena desetina, neka je uzimlju.

I ako bi se na mjestima, gdje od starine nije bilo crkve, poslije sagradile, neka se ovake crkve poruše i obore a ako to kadije u jednom kadiluku nebi zabranili, uzrok je to da se svrgnu.

I ako bi se u klancima i na opasnim mjestima, gdje je za čuvanje ustanovljen namet na one, koji dolaze i prolaze, da im se osigura imetak i osobe, ovim desila šteta, treba da (čuvari) odgovaraju sa svojim imetkom i glavom. I u spomenutim klancima zapisano je od kuće na kuću po 10 akči spendže a od kuće na kuću

---

[1]) Ovako i u turskom tekstu!

pô kila pšenice i pô kila ječma a ako imadu vinograda, zapisana je desetina od vina i *resmi-bostan* te sitnarije i konji, kao i u ostale raje. A na mjestima, gdje bude sijena, daju za sijeno desetinu a na kojim nema te nije ništa zapisano, neka im se ne uzimlje ništa. I neka su oprošteni od svih običajnih daća *(tekjalifi urfije).*

I po dvije akče, što se uzimlje u bosanskom vilajetu i na drugim mjestima, uzimlje se o Ilin-danu.

I na mjestima, gdje je upisan porez od sijena i pčela, rok mu je ravno na početku augusta. I porez od pčela uzimlje se tamo, gdje ima 10 košnica, po jedna košnica, a tamo, gdje nema 10 nego 8 ili 9, uzimlje se od svake košnice po jedna akča i pô, više neka se ne uzimlje. A porez za bostan, po 2 akče, uzimlje se na Mitrov-dan *(kasum)*, a osim njega neka se uzimlje od zelja, luka i sličnoga desetina.

Od inovjeraca se još uzimlje spendže 25 akči a od poturčenika oženjenih po 22, od neoženjenih, ako nisu punoljetni po 12 akči. A ako musliman ili inovjerac umre te je prije smrti pokupio svoj prihod prvašnje godine, daje spendžu u cijelosti, jer je to zaostatak od odmjerene *džizije:* neka se prema tom postupa! I rok spendže ustanovljen je na 2. ili 3. marta.

I pošto su mukate od čifluka dokinute, upisana je desetina i salarija. I salarija je od sto snopova tri snopa a od sto kila tri kile. Više neka se ne uzimlje.

A hajmani, koji se nalaze na čiflucima, neka se pišu kao raja na svojim prvobitnim mjestima i spahiji svežu a vlasnik onoga čifluka, gdje bi zemlju prihvatili da ju obrade, neka im ne smeta.

I ako bi koji raja svoje volje otišao sa svoje zemlje a neko drugi bi se na njegovu zemlju upisao, a onaj raja bi se poslije vratio na svoje mjesto, povratiti će mu kadije njegovu zemlju, a ako bi onaj (drugi) uzeo ju makar i s tapijom, efendije će po šerijatu uzeti trošak a baštinu povratiti; to neka ne priječe.

I raji, koja je na hasovima i sličnim zemljama, neka niko ne čini i ne dopušta nepravde.

I za bašče, njive, livade, voćnjake i mlinove, koji su kod prvašnjeg popisa rečenog vilajeta upisani kao *hasa* i nisu prodani tapijom te neki nisu imali posjednika, nego su se pokvarili i zagubili a neki su dospjeli u posjed spahija, predloženo je, da se izvade iz *hasaluka* i zapovjedano, da se na dražbi dadu onim, koji bi ih iskali tapijom i kogod bi više ponudio te na njemu ostanu, onomu se daju i zapisuju. I uzimlje mu se resmi tapu i šalje u državnu blagajnu i tako zapisuje. A kada se siju i žanju, uzimlje im se desetina i salarija.

I daju mlinarinu *(resmi-asijab).*

I onaki mlinovi, koji rade vrijeme od 6 mjeseci, neka daju 15 akči a od onih mlinova, koji rade ravno 12 mjeseci, uzimlje se 30 akči resma a od onih mlinova, koji rade 3 mjeseca, uzimlje se 9 akči mlinarine. I ta se mlinarina uzimlje, kada dospije novo žito.

I onaki *hajmani*[1]), koji dolaze u jedno selo te stanuju a nisu zapisani u onom selu, gdje stanuju kao raja, nego su zapisani rajom kojemu drugom spahiji,

---

[1]) Riječ *hajman* nisam mogao naći u riječniku, ali valjda je načinjena od *hajma* = čador sa perzijskim sufiksom — *an.* I po smislu ove i jedne gore navedene ustanove biti će to neka vrst nomada, koji dolaze i prolaze, te bi, ako se na jednom mjestu dulje zadrže i orali. Slično nešta ima u nekim planinskim krajevima Hercegovine, gdje čobani iz daleka dogone stoku na ljetovanje i često oru tuđu zemlju. Ovake njive upotrebljavaju samo jednu godinu a slijedeću uzorati će ju onaj čobanin, koji prvi dođe. Hakovi daju se naravski vlasniku zemlje.

od njih može spahija sela, u kom stanuju, uzimati po 50 akči *resmi-duhan*, ali tek pošto se ravna godina popuni a dok se ne izvrši, ne uzimlje. Ako bi onaj, koji bi se nastanio u jednom selu, sijao i žeo te bi spahiji davao desetinu, ne uzimlje se od njega resmi duhan.

I ako bi koji raja u kom drugom selu sijao i žeo a svoju bi vlastitu zemlju ostavio pustu, treba ga opomenuti i ako bi nakon opomene posijao, treba da daje dvije desetine, jednu sahibi erzu a jednu vlasniku one zemlje, na kojoj je upisan kao raja.

Sahibi erzi uzimlju od sedam ili od osam (jedno).

I pčelarinu daje onom, na čijoj zemlji sjede, ona pripada njemu.

I ako ima na jednoj zemlji petorica braće ili više a jedan umre, postaje mu dio *tapuje mustehik*. Nema koristi prigovarati, da je zemlja zajednička, ona je tapuje mustehik.

I ako se jedna planina, koja je šumovita te je između nekoliko sela a granica joj nije odmjerena, isiječe i iskrči, postavlja se granica na onom mjestu gdje se sjekire (onih koji krče) sastaju.

Prašuma (karadag) nije ničija, ona pripada onom, ko ju oživi, neka ga niko ne smeta, neka on daje *filuriju* i neka mu se ne traži više; pošto je platio svoju filuriju, neka u nj niko ne dira i neka je oslobođen od svih nameta.

Tako da znate i da vjerujete mojem uzvišenom znamenju.

S početka sretnoga ramazana mjeseca godine 946. (= 10. januara 1540.) u Carigradu.

III.

Zakon o srebrničkim ugljarima.

Hudžet umrlog nazora Hasana.

Uzrok ovom pismu je ovaj; kada se je sada uslijed carskog fermana ponovno popisalo zvorničko okružje, došla je raja, što je u srebreničkim i drugim majdanima u carskom hasu određena kao ćumurdžije (ugljari), te se potužila govoreći: Kada smo prije pravili čumurske odžake za majdane, davali smo, ako je odžak bio na zemljama carinskog hasa, upravitelju hasa-zemalja po starom zakonu po 2 akče resmi-odžaka a kada smo pravili odžake na spahinskim zemljama, davali smo po starom zakonu 2 akče spahijama u ime resmi-odžaka i tako hoćemo i sada po starom zakonu davati spahijama; ali odkako je sadanji emin Hajrudin, postao eminom, uveo je novotariju te zahtijeva od ćumurdžinskih hasa od svake kuće mjesečno po 2 akče to jest 24 akče na godinu, i to imao ko odžaka ili ne imao, premda mnogo sirotinje i nezgodnih ljudi u godini ne može ni dva odžaka načiniti. Ovo se protivi starom zakonu i nama se time nanosi šteta i nasilje, koje mi ne možemo podnijeti te smo odlučili pobjeći.

Ovako su se potužili.

Kada bi se pravio odžak, uzimlje se po starom zakonu i po carskom tefteru resmi-odžaka po dvije akče a uzimati po kesimu protivi se tefterihakaniji i starom zakonu: zato se to zabranjuje te je riješeno, da se postupa po starom zakonu. I pošto je raja zaiskala o tom ispravu, izdaje joj se ova teskera u ruke a ako bi se odsele postupalo protiv starog zakona i raja tištila, neka sudci to zabrane, a koji ne bi zabranjivali, neka se prijave Visokoj Porti.

U početku rebiulevela 956. (= 30. marta 1549.)
Iz kanuname drinopoljske od godine 973.

IV.

II. Odsjek. Tumač naročitih odnošaja kršćana.

Neka na čitavu kuću, gdje ima upisan beglučki vinograd, rade po tri dana na godinu a gdje nema beglučkog vinograda, neka zemlju ne obrađuju i kada se od kršćana prema carskom tefteru uzimlje hâk, neka im se ne uzimlju konj i kola na silu i neka se ne gone na težak posao *(juklu iš)*. I oni kršćani, koji nisu na timaru raja, nego dolaze iz vana da siju timarsku zemlju, dužni su, donositi sahibi timaru desetinu do seoskog hambara.

I ako jedan od kršćana, koji je došao iz inozemstva, umre u Turskoj, te bi, nakon što se isplate dugovi, ostala kakova ostavština, neka ju kadija popiše i uzme u ruku. Ako bi iza umrloga neko podnio tužbu radi našljedstva ili oporuke te bi trebalo muslimanskih svjedoka a svjedok bi bio kršćanin te bi posvjedočio za oporuku i našljedstvo, pošto je to po šerijatu dopušteno, neka se onako prizna, kako on posvjedoči, i neka nema zapreke.

Ako radi oporuke i našljedstva nebi bilo parnice, neka se ona ostavština, koliko god je bilo, sa znanjem kadije popiše i sačuva na sigurnom mjestu i neka u tu ostavštinu ne dira ni bejtulmaldžija niti ko drugi. Ako poslije iz domovine onog umrloga dođe kogod po ostavštinu, treba izvještaj i inventar ostavštine dostaviti Visokoj Porti a kada Visoka Porta zapovjedi, da se razvidi, je li onaj čovjek doista iz zemlje pokojnikove a pismo, što ga je donio, tamošnjeg bega i da li je došao za taj posao, i kada se to uspostavi, neka se dade visoka zapovjed, da se ostavština preda čovjeku, koji je po nju došao a za ostavštinu neka se brinu sudci pomenutog kršćanina i neka ju razdijele. I od ovakih kršćana, koji su došli iz inozemstva, neka se ne uzimlje pristojba za ostavštinu.

(Iz kanuname od godine 973.)

V.

Nekoliko agrarnih mesela[1]).

1. Desetina — harač.

Pitanje: Ako je u jednom selu vrtova i bašča, na koje je u tefterhani zapisana desetina, može li spahija zahtijevati harač, jer je harač korisniji od desetine?

Odgovor: U ovom vilajetu nema nikako desetinske zemlje; pod imenom desetine uzimlje se harač mukaseme. Samo jer se je na mnogim mjestima uzimalo u ime harač-mukaseme deseti dio muvezafa, smatra se općenito desetinom a ako harač mukasema zemlje ne podnosi više od desetine, nije nikako

---

[1]) *Mesele* znači pitanje a katehetička forma pitanja i odgovora, koju nalazimo i u *fetava*, bijaše u islamskoj sholastici vanredno oblubljena za vulgariziranje pojedinih znanosti. Broj ovakih katekizama, gdje se pitanja izmjenjuju odgovorima, bijaše vanredno velik a oblik mesele, kojim se osobito za učenje teoloških struka služilo, upotrebljavao se je i za propagiranje agrarno-pravnih načela kao i drugih juridičkih pitanja. Da se čitaoc bar donekle upozna sa formom i sadržajem ovakih mesela, izvadio sam iz jednog lijepog kodeksa, pisana god. 1182. gornju seriju te ju priopćujem.

moguće povisiti ga, a ako i podnosi, opet je potrebna carska naredba, da se starinski običaj uzmogne promijeniti.

2. Je li spahiji resum halal?

Pitanje: Je li prihod, što ga spahije uzimlju od erazimirije: osmina, i novci, što ih uzimlju u ime resmi čifta, i resmi-mudžered i ovčarina i resmi tapija spahijama »halal«? [1]

Odgovor: Ovčarina je zekjat[2] za ovce; ona nije *haram* onom, ko ne posjeduje 200 drama. Takozvani resum za pčele nije također haram, ako je siromah te mu predstavlja deseti dio imetka a nije ni haram onim nemuslomanima, koji ne posjeduju zemalja. Ebusuud.

3. Dunum-hak, ako nema roda.

Pitanje: Ako u bašči, koja pripada Zejdovu vakufu, ne bude roda, je li dozvoljeno uzimati dunum-hak?

Odgovor: Treba samo ekvivalent za najamninu. Ebusuud.

4. Ako se prihod neopravdano prisvoji.

Pitanje: Ako sandžakbeg Zejdov has poslije vremena žetve podijeli Amru a Amru bi si poslije u raje prisvojio prihod one žetve, može li onda Zejd od Amra oduzeti taj prihod?

Odgovor: Može.

5. Podjela timara drugom.

Pitanje: Ako bi Zejd u doba žetve umro, ne pobrav prihoda a prihodi spomenutog timara podijelili bi se Amru, hoće li Amru ili bejt-ul-mal pobirati desetinu od roda?

Odgovor: Činovnik bejtulmala.

6. Ako se timar oduzme, pošto se pobrao timarski prihod?

Pitanje: Ako bi na timar, što ga carskim beratom drži Zejd, dobio Amru na koji bilo način zapovjed te bi od raje pobrao prihod, može li sada Zejd, koji na osnovu berata drži timar, od Amra ili od raje zatražiti prihod?

Odgovor: Uzimlje od Amra. Ebu Said...

7. Ako car pokloni selo.

Pitanje: Ako car Zejd osvoji jedan vilajet i naredi, da posjed, što ga posjeduje raja kao mulk, ostane potvrđen u njihovim rukama a poslije u spomenutom vilajetu pokloni Amru jedno selo, je li ono selo Amrov mulk?

Odgovor: Ako je zemlje poklonio raji, nije darovanje Amru pravovaljano, a ako zemlje nije poklonio raji, nego su im ostavljene u rukama kao na zajam, posve je prema običaju, da Amru darivano postaje mulkom.

8. Desetina uzimlje se od onog, koji daje njivu u zakup.

Pitanje: Ako Zejd zaište u Amra u zakup i obrađuje njive, što ih posjeduje, hoće li sahibi-erz desetinu od roda iskati od Zejda ili od Amra?

Odgovor: Od Amra?

---

[1] *Halal* za razliku od *haram*, označuje, što je po šerijatu dozvoljeno.

[2] Zekjat je zakonom dozvoljeni prihod, koji odgovara četrdesetom dijelu imetka.

9. Ako sahibi-erz preda zemlju sinu.

Pitanje: Ako sahibi erz mahlul zemlju za više nego tapui-misl predade sinu Amru, može li njegov nasljednik, veleći, da će ju dati drugom, uzeti od Amra?

Odgovor: Ne može. Jahjaefendija.

10. Ako je zapisana vojnička baština.

Pitanje: Ako nekolicina od vojnika, koji stanuju u timarskom selu spahije Zejda, od zemalja što ih posjeduju, uskrate davati Zejdu desetinu od roda, što bi rađao, veleći, da im je ona zemlja upisana kao baština a oni nemaju u rukama autentični spis, da su im one zemlje postale baštinom: mogu li Zejdu uskratiti desetinu samo obzirom na to, da su vojnici.

Odgovor: Ne mogu.

11. Ako vojnička zemlja ostane tri godine pusta.

Pitanje: Ako Zejd pripada vojničkom staležu te, pošav na vojnu, zemlje, koje bi mu ostale, nebi dao komu u naruč pa bi ostale tri godine puste i prazne, može li ih spahija, jer se nisu obrađivale, dati pod tapiju?

Odgovor: Može. Ebu Said.

12. Zemlje uz čifluk ne daju se strancu.

Pitanje: Ako bi Zejd umro a sin mu Amru bi se poturčio a Zejdov bi se čifluk radi Amrove vjere prodao i predao Bekiru pa ako bi Amru, koji je bio starinom posjednik njiva, koje pripadaju čifluku, umro bez poroda i spomenuti Bekir bi one njive zaiskao da uzme uz *tapui-misl* a sahibi-erz ne bi mu ih dao, nego bi dao kojemu strancu: je li sada Bekir kadar da zahtijeva, da se njemu dade, što je ovomu dano?

Odgovor: Jest.

13. Njive, koje pripadaju čifluku.

Pitanje: Ako je Zejd na jednom čifluku posjednik nekih njiva, koje od starine pripadaju tom čifluku te ih privolom sabihi-erza za toliko i toliko novaca proda i preda Amru a poslije onaj čifluk prodade i predade Bekiru, može li Bekir, pozivljući se na to, da su one njive nekoć spadale čifluku a čifluk je sada njegov, od Amra zahtijevati one njive, koje su mu prodane?

Odgovor: To ovisi o visokoj (carevoj) odluci.

14. Ako ko umre, ne uzev cijenu za prodaju.

Pitanje: Ako je Zejd dozvolom sahibi erza svoju zemlju prodao i ustupio Amru ali, ne dobiv cijenu joj, nakon izminuća od pet godina umro te bi onu zemlju baštinio sin Bekir: može li sada Bekir spomenutu cijenu u punoj mjeri zahtjevati od Amra?

Odgovor: Može.

15. Ako zemlja potpane pod tapiju, dok je u sjemenu.

Pitanje: Ako sahibi-erz jednu zemlju bez djece umrloga, koja je postala mustehaki-tapu izdade a miraščije ju drže, dok ne sazrije sjeme i ako Amru

nakon žetve nebi dozvolio, da pridrže, može li miraščija korenje onoga sjemenja počupati?

Odgovor: Ne može.

16. Dioba dijelova njive.

Pitanje: Ako bi Hind, koji je sa Zejdom suvlasnik njive, htio sa dozvolom sahibi-erza da odijeli svoj dio, može li to Zejd zabraniti?

Odgovor: Može. Jahjaefendija.

17. Ako zemlja ostane tri godine pusta i prazna.

Pitanje: Ako Zejd njivu, što ju posjeduje, ne ostavi bez uzroka tri godine pustu i praznu, može li ju spahija dati drugomu s tapijom?

Odgovor: Ne može.

18. Pitanje: Ako bi na ovaj način ovaku njivu spahija dao drugomu a Zejd bi onu njivu kupio od onog drugog, može li ju besplatno držati?

Odgovor: Može.

19. Pitanje: Ako bi Zejd zemlju, što je posjeduje, neprekidno deset godina bez uzroka ostavio jalovu te ju ne bi obrađivao, može li spahija ove njive dati komu drugom pod tapiju?

Odgovor: Može. Ebusuud.

20. Pitanje: Ako bi Zejdu, koji se odseli u drugu zemlju, njive, za koje mu Amru plaća 30 kila pšenice zakupnine, silom prisvojio Bekir te ju obrađivao i Zejd se za neko vrijeme povrati, može li on spomenutu zakupninu od Bekira iskati?

Odgovor: Može. Neka daje zakupninu po potrebi.

21. Može li prvašnji posjednik oprovrći, ako mu je zemlja radi ojalovljenja izdana?

Pitanje: Ako Zejd odseli u drugu zemlju a zemlja mu osta tri godine pusta te ju sahibi-erz tapijom dadne Bekiru a poslije se povrati Zejd, može li ju od Bekira povratiti?

Odgovor: Ne može. Jahjaefendija.

22. Ni sin ne uzimlje.

Pitanje: Ako sahibi-erz Zejdovu zemlju, jer ju je ojalovio, predade Bekiru, može li ju Zejdov sin povratiti?

Odgovor: Ne može.

23. Ni sestra ne uzimlje.

Pitanje: Ako zemlja, kojoj je posjednikom Zejd, koji ju je tri godine opustio, postala *tapuje mustehak,* može li ju uzeti sestra Zejdova, koja stanuje u onoj mahali?

Odgovor: Ne može. Jahjaefendija.

24. Predaja njive supruzi.

Pitanje: Ako bi Zejd od spahitimarskih zemalja, koje bi postale mahlul, za više nego tapui-misl dao svojoj ženi a poslije nekog vremena bi Zejd umro, a zemlji

bi postao Bešir spahijom: može li Bešir onu zemlju od Hinde oduzeti i povjeriti (drugom)?
Odgovor: Ne može.

25. Ako ostane tri godine pusto i prazno.
Pitanje: Ako Zejd odseli u drugi kraj a svoje zemlje ne dade u naruč nekomu, da ih obrađuje te one zemlje ostanu neopravdano uslijed neobrađivanja zanemarene, može li sahib-erz one Zejdove zemlje radi zapuštanja dati nekomu, koji bi ih zaiskao?
Odgovor: Može.

26. Ako neko pođe u drugi kraj a zemlju dade drugomu u naruč.
Pitanje: Ako su Zejd i Amru braća te su zajednički posjednici svoje zemlje a Zejd, pošto bi odselio u drugi kraj, dade vlastiti dio one zemlje svomu bratu Amru u naruč a Amru obrađuje svu i daje desetinu i resum spahiji a od Zejda dolazi redovito vijest: može li spahija Zejdov dio, jer ga nije on obradio i navodno uskočio, dati pod tapiju.
Odgovor: Ne može. Ebu Suud.

27. Ako se pročuje glas smrti.
Pitanje: Ako bi se pročulo, da je Zejd umro u tuđini a Amru, bivši spahija, bi dao zemlje, što ih je on posjedovao, pod tapiju Bekiru i poslije bi se svrgnuo Amru a na njegovo bi mjesto postao spahijom Bešir te bi se za Beširovo vrijeme smrt Zejdova dokazala: može li on pod izlikom, da je dokaz smrti Zejdove za njegova vremena dobavljen, njegove njive oduzeti Bekiru i dati ih pod tapiju komu drugomu?
Odgovor: Ne može.

28. Njive zarobljenika.
Pitanje: Može li sahibi-erz zemlje Zejdove, koji se nalazi zarobljen u tamnici, za to jer se ne obrađuju, izdavati pod tapiju?
Odgovor: Ne može.

29. Zemlje zarobljenika.
Pitanje: Ako bi Zejd pao u ropstvo nevjernika a zemlje bi mu spahija dao s tapijom komu drugom a sada bi se Zejd izbavio, može li onu svoju zemlju od onog drugog besplatno uzeti?
Odgovor: Može.

30. Ne uzimlje se zemlja pod izlikom, da ju je otac obrađivao.
Pitanje: Može li za komad zemlje, koji se 20, 30 godina nije obrađivao te je ostao prazan i pust pa ju je Zejd uzeo pod tapiju od sahibi-erza i obrađivao te bi se pojavio Amru, ovaj smetati pod izlikom, da ju je njegov otac prije spomenutih godina obrađivao?
Odgovor: Ne može.

31. Spahija neka ne daje u najam sirotinjsku zemlju.
Pitanje: Može li spahija zemlje, koje su malodobniku pripale od oca Amra, jedino zato, jer je malodoban, izdati tapijom?
Odgovor: Ne može. Menkari-zade.

32. Preuzimanje zemlje testatora u zastupstvu siročeta.

Pitanje: Ako bi posjednik erazije Zejd umro a žena bi mu Hinda ostala trudna i poslije bi sahibi-erz spomenutu zemlju dao Amru a sada bi Hinda porodila kćer i pravo tapije bi imala kći: može li žena, koju je testator postavio skrbnikom siročetu, da u zastupstvu siročeta posjeduje, što je dano Amru.

Odgovor: Može.

33. Predaja njive pod uvjetom služnosti.

Pitanje: Ako Zejd jednu svoju njivu sa znanjem sahibi-erza preda (tefviz učini) nekomu, da mu za to služi, može li sada zaiskati, da mu se vrati?

Odgovor: Ne može.

34. Odstup pod uvjetom vlastitog nadzora.

Pitanje: Ako Zejd sa privolom spahije polovicu svojih zemalja predade Amru pod uvjetom, da će ju on sam nadzirati: može li, jer se ona polovica ne uređuje, sada od Amra oduzeti?

Odgovor: Može.

35. Cair se ne ore.

Pitanje: Ako bi Zejd nešto od svoga čajra, za koji plaća ustanovljenu mukatu, htio da povrati, može li sahibi-erz Zejdu zabraniti oranje, jer je ona zemlja ustanovljena kao čairluk?

Odgovor: Može.

36. Paša ovaca na meri.

Pitanje: Ako Zejd u jednom selu ima mulka, komu je od starine mulkovni gospodar te bi Zejd, da na meri onog sela pase ovce, kupio nekoliko hiljada ovaca a stoci stanovnika onoga sela bi radi te paše nastala velika oskudica, mogu li seljaci to Zejdu braniti?

Odgovor: Mogu.

37. Ako na meri strana stoka pase.

Pitanje: Ako seljaci jednoga sela od starinske mere onoga sela od nekolicine uzmu svotu novca te dozvole, da im stoka pase, može li to mutevelija onoga sela zabraniti?

Odgovor: Ne može.

38. Od trave, koja na meri naravno raste, ne uzimlje se desetina.

Pitanje: Ako se na jednoj meri, koja je naročito opredijeljena žiteljstvu jednog sela, sa privolom nekolicine zagradi, da se poslije narasla trava pokosi, može li Bešir, spahija spomenutog sela, od one trave iskati desetinu?

Odgovor: Ne može.

39. Ako se mera obrađuje, uzimlje se desetina.

Pitanje: Ako nekolicina od stanovnika jednog sela na meri, koja im naročito pripada, nekoliko obradi, može li spahija od roda, što bi rodio, uzeti desetinu?

Odgovor: Može.

40. Sječa drvljadi na meri.

Pitanje: Ako od prirode izraste drvljad na starinskoj mjeri, koja pripada žiteljstvu jednoga sela, a nekolicina stranaca htjeli bi ih posjeći, može li spomenuto žiteljstvo to zabraniti?

Odgovor: Može.

41. Ako se iz zemlje izvadi kamen.

Pitanje: Ako se iz zemlje Zejdova čifluka izvadi veliki kamen, može li Zejd kamen prodati ili je kamen sahibi-erzov?

Odgovor: Ako je isklesan, bejtul-malov je.

VI.

Stari popis zemalja carskoga hasa u Foči.

[illegible]

	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]
2. strana	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]

[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	
[illegible]	[illegible]

3. strana

[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	
[illegible]	[illegible]

4. strana

[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]

[illegible]

5. strana [illegible]

6. strana [illegible]

(Original ovoga katastralnog popisa nalazi se u Dubrovniku u gradskoj biblioteci. Po dobi ide pod konac XV. ili možda u početak XVI. vijeka.)

POPIS I TUMAČ RIJEČI.

[1]) Ispravak. U tekstu piše اورر = *orar*, čemu nisam mogao naći značenja. Možda je to pogriješno prepisano mjesto perz. آورد = *averd* = bitka, rat, pa bi valjalo čitati *averd-timar* = ratni timar, što posve odgovara smislu. Neka se prema tom ispravi!